

GİRİŞ

A-KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

1)Konunun Adı ve Kapsamı

Ortaçağın en önemli olaylarından birisi İslâmiyet'in doğuşudur. İslâmiyet'in gelişi insanlık tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Büyük imparatorlukların kurulmasına paralel olarak eğitim, kültür, ticaret ve şehirleşme alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Ortaçağ eğitim-öğretim kurumları arasından söz konusu medreseleri seçmemizin temel nedeni, diğer dönemlere nazaran Nizâmiye Medreseleri'nin eğitim-öğretim tarihi açısından ayrı bir yerinin ve öneminin olmasıdır. Şüphesiz Ortaçağ eğitim-öğretim faaliyetlerine damgasını vuran Nizâmiye Medreseleri sağlamış olduğu imkânlar ve sunduğu eğitim faaliyetleri ile dünyanın ilk yüksek öğretim kurumları kabul edilebilir.

Bu önemli eğitim kurumları birden bire ortaya çıkmamıştır. Bu kurumların ortaya çıkışı için, tarihsel süreç içerisinde Türk-İslâm Kültürü'nün kaynaşması neticesinde şekillendiğini söyleyebiliriz. Medreselerin kaynağını ortaya koymaya çalışırken beslendiği ve etkilendiği kültürleri de doğru tahlil etmek gerekir. Medreseler, bir Türk-İslâm müessesesidir. İslâmi anlamda eğitim-öğretim faaliyetlerini ortaya koymak için konunun kaynağına yani Hz. Muhammed dönemi eğitim faaliyetlerine inilmesi gerektiğini düşündük ve çalışmamızı buradan başlattık. Daha sonra Emevîler ve Abbasîler dönemi eğitim-öğretim faaliyetlerine kısaca değinerek Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşuna kadar eğitim faaliyetlerini özetledik.

Aslında Emevî ve Abbasîlere hiç girmeden konuyu ele almak isterdik. Ancak bu kuruluş kaynağını Hz. Muhammed dönemine kadar götürdüğümüz medreselerin gelişim sürecini ele almada bir kopukluk ortaya çıkacaktı. Ayrıca Emevî ve Abbasî devirleri eğitim-öğretim faaliyetleri açısından oldukça önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Medreseler en parlak dönemlerini Abbasîler'in son yıllarında yaşamıştır. Bu dönemde İslâm kültür ve medeniyeti batıda ve doğuda çeşitli kültür ve medeniyetlerle karşılaşmış, karşılıklı etkileşim ve tercüme faaliyetlerinde en üst seviyeye ulaşılmıştır.

Bu sebeple araştırmamızı medreseler öncesi eğitim kurumları, medreselerin ortaya çıkışları ve Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşu, etkilediği coğrafya ve icra ettiği fonksiyonu olarak belirlemeye çalıştık. Çalışmamıza Nizâmiye Medreseleri öncesi

eğitim kurumlarının kısaca incelenmesi ile başladık. Sonra medreselerin doğuşunu ve ilk medreselerin nerede ve ne zaman kurulduğunu tespiti ealıştığ ve Nizâmiye Medreseleri öncesi Türk-İslâm Dünyası'ndaki medreselerin varlığını ortaya koymak istedik. Daha sonra konumuzun esasını teşkil eden Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşunu hazırlayan sebepleri ve medreselerin kuruluşunu ele almaya ealıştığ.

Çalışmamıza Nizâmiye Medreseleri'nde verilen eğitim-öğretim faaliyetleri ile Nizâmiye Medreseleri'nin İslâm Dünyası'na tesiri bir başka ifade ile medreselerinin icrâ ettiği fonksiyonu ortaya koymaya, son bölümünde ise Nizâmiye Medreseleri'nin kurulduğu ve etkilediği coğrafyayı tespiti ealıştığ.

2) Konuyu Araştırmanın Önemi

Nizâmiye Medreseleri üzerine yoğunlaştırdığımız bu ealışmamızın amacı; bilhassa Selçuklular'ın Müslüman olmalarından sonra geliştirdikleri eğitim-öğretim faaliyetleri olan medreseleri yakından tanıtmaktı. Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluş sebeplerini ortaya koyarken Selçuklular'ın İslâm Dini'ne ve Ehl-i Sünnet diye ifade edilen Sünnî akideye hizmetlerini ortaya koymaya ealıştığ. Eğitim-öğretim tarihinde önemli bir yere sahip olan, ancak henüz yeteri kadar araştırılmadığına ve tanınmadığına inandığımız Nizâmiye Medreseleri'ndeki eğitim-öğretim faaliyetlerini ve medreselerin üstlendiği misyonu tespit etmeye ealıştığ.

Selçuklular İslâm Dünyası'nı sadece siyasi alanda sükûnete kavuşturmakla kalmayıp, eğitim-öğretim faaliyetleri ile kültürel ve dinî alanda da birlikteliği sağlamıştır. İşte bu ealışmamızda medreselerin Selçuklu toplumu'nda devlet-ümmet bütünlüğünü gerçekeştirmedeki en önemli yapı taşı olduğunu göstermeye ealıştığ.

Bu eğitim kurumları sağlamış olduğu burs, yatılılık, barınma gibi sosyal imkânların yanı sıra verdiği eğitim kalitesi ile dünyanın ilk yüksek öğretim kurumu kabul edilebilir. Medreselerin bu sosyal imkânları ve eğitimindeki şöhretinden dolayı dünyanın dört bir tarafından gelen öğrencilerin eğitim görmesine fırsat vermiştir. Hal böyle olunca Nizâmiye Medreseleri'nin misyonunun bu coğrafyalara da yayılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

3) Çalışmamızda İstifade Ettiğimiz Eserler

İslâm Tarihi'nde eğitim-öğretim faaliyetleri ile başladığımız çalışmamızda İslâm Tarihi ve Selçuklular ile ilgili yazılmış her türlü eser, vesika, dergi, bildiri ve makalelerden yararlanılarak bilgi ve belge toplama yoluna gidilmiştir. Ancak bu konuyla ilgili ulaşabildiğimiz kaynaklarda Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşu ve gelişmeleri ile ilgili vesikalar bulunurken, Nizâmiye Medreseleri'ndeki eğitim-öğretimin muhtevâsı ve uygulanması hakkında çok az bilgiye rastlanmaktadır. Bilhassa Nizâmiye Medreseleri'nin yapısı, derslerin işlenişi, öğrencilerin barınmaları, iâşe giderleri hakkında yok denecek kadar bilgiye ulaşılabilmektedir. Medreseler ile ilgili detaylı bilgilere daha çok medreselerin vakfiye senetlerinden ya da medreselerde yaşanan olaylarla ilgili verilmiş fetvalardan ulaşabiliyoruz.

Toplanan belge ve bilgiler kendi bölümleri içerisinde ayrı ayrı alt başlıklar, daha sonra geniş kapsamlı konular halinde bir sınıflamaya tabi tutulmuştur. Ancak bazı yerlerde konuların iç içe girmiş olmasından tekrarı anımsatan bölümler bulunmaktadır. Bilgi ve belgelerin toplanmasında olduğu gibi bilgilerin kullanılmasında da bilimsel güvenilirlik ve geçerlilik ölçülerine uyulmaya özen gösterilmiş ve objektiflik ilkesi esas alınmıştır. Arapça terimler ve isimlerin yazılışında fonetik ve transkripsiyon işaretlerine dikkat edilmiştir. Doğrudan kaynaklardan yapılan alıntılar italik olarak tırnak işareti içerisinde yazılmıştır. Kitap isimleri de italik karakterde yazılmıştır. Tarihler, hem hicrî hem de miladî takvime göre aralarına bir kesme işareti konularak verilmiştir. Yalnızca bir tarih verildiği durumlarda, bu sadece miladî takvimdir.

Çalışmamız sırasında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin Nizâmiye Medresesi maddesinin notlarından, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*'nin ilgili bölümlerinden, George Makdisî'nin *Ortaçağda Yüksek Öğretim* adlı eserinden, Sadık Cihan tarafından Türkçeye kazandırılan M.Asad Talas'ın *Nizâmiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim* adlı eserinden, Ahmed Çelebi'nin *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* adlı eserinin eğitim ve Nizâmiye Medreseleri ile ilgili bölümlerinden yararlandık.

Selçuklu Tarihi üzerine derin araştırmalar yapmış M.Altan Köymen'in eserlerinden medreselerin kuruluş sebepleri ve kurulduğu coğrafyalar ile ilgili kısımlarından faydalandık. Ayrıca bu tez konusunun belleğimizde Nizâmiye Medreseleri olarak şekillenmesinde etkili olan hocam Prof. Dr. Mehmet Çelik'in

“Selçuklularda Ayrılıkçı Ceryanlara karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri” adlı makalesi esin kaynağımız oldu.

Çalışmamızın Nizâmiye Medreseleri’nin Mısır’da yayılması ve Fatımîler ile ilgili bölümünde Ramazan Şeşen’in *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti* adlı eserinden, Selçuklular ile ilgili çalışmaları bulunan İbrahim Kafesoğlu ve Osman Turan’ın eserlerinden, medreselerdeki eğitim-öğretim konusunda Ziya Kazıcı’nın *Eğitim Tarihi*, Yahya Akyüz’ün *Türk Eğitim Tarihi*, Hüseyin Atay’ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* ve Cahit Baltacı’nın *Osmanlı Medreseleri* adlı eserlerinden de yararlandık.

Tarihsel süreç içerisinde ele aldığımız medrese kavramının nasıl geliştiğini, İslâm eğitim-öğretim tarihi açısından ne gibi yenilikler getirdiğini ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken öncelikle olaylar nasıl cereyan etmişse, kaynakların elverdiği ölçüde, hâdiselerin o zamanın imkân ve şartları göz önünde bulundurularak kendi yapısı içerisinde tenkidi bir bakış açısıyla ele almaya ve yorumlamaya özen gösterdik. Çalışmamızda önemli hâdiselerin ortaya çıkardığı değişiklikleri de göz önünde bulundurmaya çalıştık.

Kısaca, bilimsel sonuçlara ulaşmak için olayları önce anlamaya, daha sonra onları açıklamaya ve yorumlamaya çalışırken, olaylara objektiflik ilkesi ile yaklaştık.

B. İSLÂM DÜNYASINDA MEDRESELER ÖNCESİ EĞİTİM- ÖĞRETİM KURUMLARI

İnsanlık tarihinin gelişim süreci içerisinde ilahî dinlerin insanoğlunun eğitime ve inkişafına yaptığı katkıyı kabul etmemek gerçekte bağdaşmaz. Allah’tan gelen ilahî emirler Peygamberleri vasıtasıyla insanlığa duyurulmuş bu ilahî emirler insanlık için yeni bir açılım ve inkişaf faktörü olmuş, insanlığın gelişimine ve yükselişine imkân sağlamıştır. İlahî dinler öğretilerini ve temel prensiplerini yazılı kaynakları olan kutsal kitaplardan alıyorlardı. Evrensel dinlerden olan Musevîlik, Hristiyanlık ve İslâmiyet insanlığın gelişim ve inkişafına büyük katkı sağlamıştır. İslâm Dini ilk emri “OKU”¹ ile insanlığa yeni bir vizyon sunmuş ve diğer toplumlardan farklı olarak ayrı bir misyon yüklemiştir. Müslüman, okuyarak İslâmiyet’in kendisine çizdiği vizyon doğrultusunda

¹ Bk. Kur’an Alak. 96 /1-5

hareket edecek, diğ er taraftan okuduğ unu irş ad ve tebliğ vazifesi ile çerçevesindekilere anlatarak yüklenmiş olduğ u misyonu yerine getirecekti.

İslâm'ın başlangıcından itibaren cami dinî inançların öğ retildiğ i yer olarak görü lüyordu.² Âlimler görüşlerini tartışmak için camide toplanıyorlardı. Dini konuların yanında, tarih, şiir, gramer vb. konular camide öğ retiliyordu.³ Mescidlerde yabancı ilimler olarak adlandırılan İslâmi ilimlerin dışındaki tarih, şiir, edebiyat, matematik, tıp, gibi dersler çok sık okutulmuyordu. Bu tür dersler daha çok kütüphaneler ve hastaneler olmak üzere “dâr”, “beyt”, “hizâne” gibi adlarla anılan kurumlarda yapılyordu.⁴

İslâmi anlamda dinî eğitim-öğ retim Hz. Muhammed'in ilk tebliğ faaliyeti ile başlamıştır. Kendisi ümmî olan Hz. Muhammed müslümanların eğitim ve öğ retimine daha İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren büyük önem vermiştir. Bu bağlamda, Bedir Savaşı'nda esir alınan müşriklerden kurtuluş için fidye parası veremeyen her bir esir on müslümana okuma yazma öğ retmeleri şartı ile serbest bırakılmıştır.⁵ Hz. Peygamber çevresinde oluşturduğ u “Suffa” ashabına Kur'an ayetlerini ezberletmekte ve bunları yazılı kayda geçirtmekte idi. Oluşturulan bu yapı daha sonraki İslâmi eğitim-öğ retim kurumlarına model olacak ve ışık tutacaktır. Burada verilen eğitim medreselerle devam edecek ve çeşitlilik kazanacaktır. Bu yapı İslâmi eğitim-öğ retim kurumları olan medreselere temel teşkil edecektir.

Hz. Muhammed bir taraftan insanları tamamen sarmış olan her türlü kötülük ve günahı temizlemek için uğraşırken diğ er taraftan da onlara yeni insanî değerler kazandırmak için çaba harcamıştır. Neticede bu çabaları boşa gitmemiş ve cemaatinden sözleriyle ve yaşantıları ile güzel vasıflara sahip şahsiyetler yetişmiştir. Hz. Peygamber fert eğitimini bu şekilde gerçekleştirirken müslümanlar arasındaki kardeşlik bağlarını tesis etmek için mescidler ve camiler inşa ettirmiştir. “*Müslüman müslümanın kardeşidir.*”⁶ “*Müslümanlar birbirleriyle sevgi, merhamet ve şefkat hususunda tek bir beden gibidir. Bedenden bir organ hastalanınca diğ er organlar onun yardımına*

² Ahmed b. Hanbel, *Müsned II*, s. 252–407; *Müsned III*, s. 235–270.

³ M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğ retim*, (çvr. Sadık Cihan) Samsun 2000, s. 17.

⁴ George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğ retim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (çvr. Ali Hakan Çavuşoğ lu - Hasan Tuncay Başoğ lu), İstanbul 2004, s. 32.

⁵ Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 75–76.

⁶ Buharî, Seçme Hadisler, (trc. Kamil Miras), DİB, sayı. 125, Ankara 1979, s. 214.

*koşarlar ve organın acısını paylaşırlar.”*⁷diyerek, her zaman müslümanların birbirlerinin kardeşi olduğunu vurgulamış ve aralarındaki bağı güçlendirmiştir. Toplumunu ıslah edip geliştirmek için, eğitim faaliyetlerinin bir program çerçevesinde yapılması ve bu programların zamanla sistemli bir şekilde geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur.

İslâm Dünyası’nda filizlenmeye başlayan eğitim sistemi, dinî bir nitelik taşıyordu. Bu nedenle söz konusu çalışmamızı Hz. Peygamber döneminden itibaren kısaca ele alarak, Dört Halife dönemi, arkasından Emevî ve Abbasî dönemi eğitim kurumları ile eğitim-öğretim çalışmalarını ele alarak başlattık.

1) Hz. Muhammed Dönemi Eğitim Faaliyetleri

İslâm Dinî, eğitim-öğretim faaliyetlerine çok önem veren bir dindir. Bu dinin ilk emri insanlara “oku” olmuş ve Peygamberi vasıtasıyla da insanlara okuma ve ilim öğrenme yolunda tavsiyelerde bulunmuştur. Hz. Muhammed peygamberliğinin ilk yıllarından başlayarak kendisine inanan insanları “küfürden imana” uzanan uzun bir eğitim-öğretim sürecinden geçirmeye çalışmıştır.

Geleceğini eğitim-öğretime bağlamış olan İslâm Dinî bu sürecine öğretmek ile başlamış ve öğretim ile hayata geçirmiştir.⁸ İslâmiyet’in esasını teşkil eden Kur’an’ın ilk ayetleri de bu temel esas ile ilgilidir. Hz. Peygamber vasıtası ile insanlara ilk önce “*Oku*” emriyle hitap edilmiş ve öğrenilmesi gerekenler peş peşe sıralanmıştır. Şu halde okumak öğrenmenin bir türüdür. Okutmak da öğretmenin bir başka çeşididir.⁹ Kur’an’ın bütün ayetlerinde Peygamber tarafından bir öğrenme ve onun aracılığı ile bir öğretme söz konusudur. Bu durumda öğrenme, öğretmeyi içerisine alan tebliğ faaliyetleriyle devam etmiştir.“ *Allah beni bir muallim (öğretici-öğretmen) olarak gönderdi.”*¹⁰ şeklindeki hadisle kendisinin bir haberci ve muallim olduğunu ifade eden Hz. Peygamber kendisine bildirilenleri insanlara ulaştırdı. Kur’an’da bu konuya temasla peygamberin vazifesinin öğreticilik olduğu belirtilir:“*Ey Rabbimiz! Onlara kendi*

⁷ Buharî, *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi*, (trc. Kamil Miras), DİB, Yay, Ankara 1982, I, s. 215.

⁸ Kerim Yavuz, *Din Eğitimi Dersleri*, Erciyes Ün. İlahiyat Fak. Kayseri 1991, s. 46.

⁹ K. Yavuz, *Din Eğitimi Dersleri*, s. 46.

¹⁰ İbn Mace, *Sünen, Mukaddime*, nr. 229.

içlerinden, senin ayetlerini okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi gönder.”¹¹

H. Peygamberin bu öğretim faaliyetlerinin temel kaynağının ilahî kitap Kur'an olduğu görülmektedir.¹² Gerçekten de Kur'an'da ilimden bahsedip, araştırmayı teşvik eden pek çok ayet bulunmaktadır. Yine pek çok ayetin bitiminde “*akıl etmez misiniz, düşünmez misiniz*” diye insanları öğrenmeye ve araştırmaya yönlendirmektedir. Kur'an'ı hayata dönüştüren ikinci kaynak sünnettir. H. Peygamberin sünneti eğitim-öğretim açısından Kur'an'ın çizgisinde ve onun tamamlayıcısı durumundadır. Hadislere bakılacak olursa, İslâm'ın başlangıcından itibaren eğitimin yeni inanç sistemi içinde geliştiği görülür.¹³

H. Muhammed'in peygamberlik yılları ilerledikçe müslümanların sayıları o nispete artmaya başladı. Müslümanların toplu eğitim-öğretim yaptığı ilk yer Erkâm bin Ebu'l-Erkâm'ın evidir.¹⁴ Eğitim-öğretim halkası genişledikçe H. Peygamber'in bunlara yetişmesi imkânsızlaştı. Müslümanlardan tebliğ vazifesinde dini öğretecek kişilere ihtiyaç duyuldu. Musab b. Umeyr'i Medine'ye, Muâz b. Cebel'i Yemen'e dinî tebliğ için gönderdi.¹⁵ H. Peygamber eğitim ve öğretime büyük önem vermiş kendisinden sonra tebliğ vazifesini yerine getirecek öğretmenler yetiştirmiştir. Osman b. Affan ile H. Ali, H. Peygamberin vahiy kâtiplerinden idi. Bunlar olmadıklarında Ubey b. Kâb ve Zeyd b. Sabit yazıyordu.¹⁶ H. Muhammed, ilim öğrenmeyi sürekli olarak teşvik etmiştir.¹⁷ O, âlimleri Peygamberlerin varisleri kabul ediyordu. Bilenin bilmeyene öğretme sorumluluğunu bir prensip olarak ortaya koyuyordu.¹⁸

Medine döneminde eğitim-öğretim faaliyetleri Mekke dönemine nispeten biraz daha kurumsallaşmış durumdadır.¹⁹ Mekke döneminde genellikle evlerde Darû'l

¹¹ Bakara suresi, ayet 129.

¹² Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlakı, İslam Felsefesi*, İfav Yayıncılık, İstanbul 1989. s. 56.

¹³ Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi*, (trc. Kamil Miras), DİB, Yay, Ankara 1982, I, s. 15.

¹⁴ Hüseyin Atay, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1993, s. 15.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için, bk. İbn Haldun, *Mukaddime II*, (çvr. Zakir Kadri Ugan) MEB, Yay, İstanbul 1991, I, s. 70.

¹⁶ Kettanî Muhammed Abdülhay, *et-Teratibu'l-idariyye Hz. Peygamber'in Yönetimi*, (çvr. Ahmet Özel) İstanbul 2003, I, s. 267.

¹⁷ Bk. Rudanî, Muhammed b. Süleyman, *Büyük Hadis Külliyyatı I*, (çvr. Naim Erdoğan) Ahkâm Yayınevi, İstanbul 1996, s. 52-65.

¹⁸ H. M. Çamdibi, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, s. 75.

¹⁹ M. Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlakı, İslam Felsefesi*, İfav Yayıncılık, İstanbul 1989. s. 60.

Erkâm'da²⁰ yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri Medine döneminde Hz. Peygamberin öncülüğünde kurulan Mescid-i Nebevî çok maksatlı eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezi olmuştur.²¹ Medine'de Mescid-i Nebevî'de toplanan sahabelere Hz. Muhammed Eshâb-ı Suffa (Mescidin sofasında toplanan dostlar) adını verdi. Bunlar, yetişkin, genç müslümanlardan oluşmakta ve bütün işleri, Hz. Muhammed'den öğrendiklerini aynen tesbit etmek, yazmak ve yaymaktı. Bir okul mahiyetindeki "Suffa" ve buradaki "Suffa Ashâbı" eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullanılmıştır.²² Suffa'da kalanların çoğunun muhacirlerden ve uzak yerlerden gelen misafir öğrenciler olduğu bilinmektedir.²³ Selmân-ı Fârisî, Ebû Hüreyre gibi İslâm büyükleri hep burada yetiştiler.²⁴ Burada eğitim görenlerin her türlü masrafları, zengin müslümanlarca karşılanıyordu. Bu örnek, daha sonra eğitim-öğretimle ilgili vakıfların kurulmasına başlangıç teşkil etti.²⁵

Suffa için İslâm âleminin ilk üniversitesidir denilebilir.²⁶ Dersler bizzat Hz. Peygamber tarafından veriliyordu. Burada en alt seviyeden en üst seviyeye kadar eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmekteydi.²⁷ Burası okuma-yazma ve diğer ilimlerin öğretildiği yatılı-gündüzlü bir mektep konumunda idi.²⁸ Bu özelliği ile gelecekteki İslâmi medrese geleneğinin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Hz. Muhammed camide oturur ve etrafında halkalanan cemaati aydınlatırdı.²⁹ Zamanla Suffa'ya benzer Medine'nin muhtelif yerlerindeki mescidler tedris yeri hâline getirildi. Medine'de dokuz adet mescidin bu gaye ile kullanıldığı bilinmektedir.³⁰

²⁰ Müslümanlığın ilk yıllarında tebliğ ve irşad faaliyetleri müşriklerin yoğun baskısından dolayı ilk Müslümanlar tarafından evlerde gizlice yürütülüyordu. İşte bu ilk Müslümanlardan olan Erkâm bin Ebû'l-Erkâm'ın evi irşad ve tebliğ faaliyetleri için yoğun olarak kullanıldığından dolayı bundan sonra bu tür eğitim-öğretimin yapıldığı yerlere Darû'l-Erkâm ismi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. *DİA*, VIII, s. 520.

²¹ Faruque, M, "The Development of Istitution of Madrasah and the Nizamiyah of Bagdad" *Islamic Studies*, XXVI, sayı 3, İslâmabad 1987, s. 253.

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, (çvr. M.S. Mutlu), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1966, s. 75-76.

²³ Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi* II, s. 75-76; İbrahim Canan, *Çocuk Terbiyesi*, Cihan Yayınları, İstanbul 1993, s. 321-322.

²⁴ H. Mahmut Çamdibi, *Din Eğitime Giriş*, (Robert J. Braidwaad), İfav yayınları, İstanbul 1989, s. 66.

²⁵ K. Yavuz, *Din Eğitimi Dersleri*, s. 47.

²⁶ Selahaddin Parlador, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 1996, s.22-26.

²⁷ Okuma-yazma hatta yabancı dil konusunda bile Sahabelerin çok gayretli oldukları söylenmektedir.

Zeyd. b. Sâbit, Peygamber'in emriyle kısa sürede Süryânice'yi öğrenmiştir. Bk. Buharî, *Ahkâm Tefsiri* 40; Ebu Davud, *İlim*, 2.

²⁸ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çvr. Ali Yardım) Damla Yay, İstanbul 1983, s. 35.

²⁹ M. Cavid Baysun, "Mescid", *İA*, X, s. 47; Hüseyin Atay, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 89; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, Ankara 1974, s. 4.

³⁰ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 35.

Bir süre sonra eğitim-öğretim faaliyetlerine Mescid-i Nebevî'deki "Suffa" cevap veremeyince Medine'nin çeşitli bölgelerinde ilkokul veya hazırlık okulları mahiyetinde birçok "küttâb"³¹ açıldı. Bu okullarda küttâblar vazife alarak buralarda halka ve bilhassa çocuklara okuma yazma öğretiyorlardı.³² Araplarda çocuk, eğitimin esasını teşkil ederdi. Onunla bedensel ve ruhsal olarak ilgilenirlerdi. Bu okullarda gayr-î Müslimler'den de faydalanılıyordu. Hatta Yahudî öğretmenlerin eğitim yaptığı okullar da vardı. Bazı araştırmacılar bu konu ile ilgili şöyle der; "*Okullar İslâmi ilimlerden daha eskidirler. İslâm'ın başlangıcından itibaren Arabistan'da mümkün olduğu kadar okuma-yazma öğreniliyordu. Bilhassa Medine'de, bu okulların öğretmenleri Yahudîler'di.*"³³ Belazûri'de şöyle nakleder: "*Kuzey Filistin'in fethinden sonra, mahkûmlar, hür çiftçiler olarak el-Curf'a yerleştirildiler ve bazı okullarda kullanıldılar.*"³⁴ Enes b. Mâlik Hz. Peygamberden naklettiği bir hadisinde; "*Halktan üç çocuğu eğitmekle görevlendirilmiş olan herhangi bir öğretmen zenginlerle fakirler arasında ayırım yapacak olursa, o hainler grubu içinde haşrolacaktır.*"³⁵ diye buyurmuştur. Bu ve bunun gibi örnekler bize, daha Hz. Muhammed döneminde halk okullarının mevcudiyetini göstermektedir.

Küttâb denilen yerlerin esas amacı, yazı yazmayı ve okumayı öğretmektir.³⁶ Zaman içinde okuma-yazmanın yanı sıra Kur'an'ı okuma, basit dinî bilgiler ve ibadet şekilleri, hatta zamanla basit hesaplama yollarının da öğretildiği bir eğitim kurumu haline geldi.³⁷ Küttâbtaki dersler öğrencileri mescid, medrese ya da cami halkalarında verilen eğitime

³¹ Küttâb; Bir nevi sıbyan mektebi demek olan Küttâb, "et-tektîb" kökünden türemiş ve yazı öğretilen yer demektir. Okuma-yazma öğretilen küçük yerler için kullanılırdı. Çok yaygın olmamakla birlikte İslâm'ın zuhûrundan önce de bu tip mektepler vardı. Araplarda çok az kimse yazı yazmayı biliyordu. Bu okullarda yazı yazma ve okuma öğretiliyordu. Küttâbın özel yerlerde olduğu kadar cami veya ona bitişik yerlerde olduğuda görülüyordu. A. Çelebi İslâm'ın doğuşundan önce de var olan ve gayr-î Müslimler tarafından okuma-yazma öğretilen küttâblarda haklı olarak dini esasların öğretilmesinin söz konusu olamayacağından hareketle dini tedrisatın yapıldığı küttâbların daha sonra açıldığını ve bu nedenle bu iki çeşit küttâbın farklı olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak bazı yazarların bu iki mektebin arasını ayıramadığını söyler. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 35. Ubey b. Ka'b'tan nakledilen bir hadiste "...mektepte Yahudî çocukları arasında oynayan kaküllü çocuklar çoğalmıştı." Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-büldan* (trc. Mustafa Fayda) Ankara 1987, s. 49.

³² S. Parladr, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 27.

³³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 20.

³⁴ Belâzurî, s. 52; M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 20.

³⁵ Sahihi Buharî, I, s. 114.

³⁶ S. Parladr, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 29.

³⁷ Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Yay, İstanbul 1995, s. 78.

hazırlıyordu.³⁸ Zira mescidlerde okuma-yazma öğretilmekle birlikte halka açık olarak, çoğunlukla üst seviyede dinî bilgiler öğretilmekteydi. Bu nedenle de “*Öğretim küttâbla veya özel öğretmenle başlar ve mescid halkası ile sona erer.*”³⁹ denilmiştir.

Bu şekilde ortaya çıkan küttâblar kısa zamanda İslâmiyet’in gittiği her yere yayıldı. Burada ders veren öğretmenlerin vergiden ve askerlikten muaf olmaları, yaptıkları eğitim-öğretim karşılığında ailelerden belli bir ücret "hak" almaları bu okulların hızla yayılmalarına neden oldu.⁴⁰ Küttâb veya mekteb öğretmenlerine "kâtib", "fâkih", "muâllim" gibi adlar verilmiştir ve bizim kültür çevrelerimizde "muâllim" ismi yaygın kabul görmüştür. Burada ders veren öğretmenlerin yardımcılara "kalfa" (halife) dendiği gibi, bu okullar Anadolu'da "mekteb-i sebil", "sıbyan mektebi" gibi adlar da almışlardır. Muâllimler genellikle o mahalle veya caminin imamı olurlar; imamların eşleri de kız öğrencilere öğretmenlik yaparlardı.⁴¹ Küttâblar çeşitli zamanlarda ve Kur'an'ın bitiminde, öğrencilerden ve ana babalarından hediyeler alırlardı.⁴²

Osmanlılar'ın ilköğretim seviyesindeki okullarına genel olarak "sıbyan mektebi" veya "mahalle mektebi" denilmektedir. Sıbyan okullarına “mekteb” veya “küttâb”, yoksul çocuklar için açılanlara da “küttâb-ı sebil” veya “mekteb-i sebil” de deniyordu.⁴³ Küttâb veya mekteb, “yazı öğretilen yer” anlamına gelir. Öyle zannediyoruz ki, önceleri burada sadece yazı öğretiliyordu. Ancak sonra temel İslâmi bilgiler de bu okullarda vermeye başlanmıştır.⁴⁴

Medine’de küttâbların dışında bazı evlerde Darû'l-Kurrâ denilen okullar açıldı.⁴⁵ Bazı araştırmacılar bu hususta; “*Başlangıçtan itibaren Kurrâlar için belirli evler vardı, aynı zamanda bunlar eğitim için kullanılan yerlerdi.*”⁴⁶ demişlerdir. Bu amaçla Mâhremet’ü b. Nevfel’in evinin bir kısmı veya tamamı Kur'an öğretimine tahsis edilmiştir. Nevfel’in evi medreselerin temeli sayılmış daha sonraki süreçte kurulacak

³⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 48.

³⁹ A. Çelebi, *İslâmda Eğitim*, s. 35.

⁴⁰ A. Çelebi, *İslâmda Eğitim*, s. 35.

⁴¹ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 4.

⁴² Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme” *Afyon Kocatepe Üniversitesi*, Ankara 2002, s. 4.

⁴³ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 4.

⁴⁴ M. Ergün, agm, s. 4.

⁴⁵ Darû'l- Kurrâ; Kurrâların (Kur'an-ı Kerim mütehasşıslarının) oturduğu Kur'an evi. Özellikle Kur'an ilimlerinin öğretildiği yerlerdir. Kur'an kırâat ilimleri Kur'an'daki kelime ve ibarelerin telaffuzu ile okunuştaki ihtilafları ele alan ve ilm-i kırâat eğitimi yapılan yerlerdi.

⁴⁶ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 20.

olan medreselerin kurulması hükmü buradan çıkarılmıştır.⁴⁷ Bu dönemden sonra da İslâm Devletleri'nin hemen tamamında farklı isimlerle de olsa (küttâb, cami, medrese, bilgin evleri, saraylar vs.) eğitim müesseselerinin açılmış olduğunu görüyoruz. Nitekim camiler haricindeki küttâblar, mescidler, saraylar, birer okul olarak kullanılmıştır.⁴⁸

İslâmiyet'in doğuşu sırasında Arap harfleri ile yazılmış yazıları okuyabilen oldukça fazla insan bulunuyordu. Zaten Kur'an'ın hemen en doğru şekliyle kaydedilmiş olması ve hadislerden hiçbirisiyle karışmamış olması da bu yazıyı okuyup yazabilenler sayesinde mümkün olmuştur.⁴⁹ Bu nedenle İslâmiyet'in doğuşundan itibaren okuma yazmanın önemi anlaşılmış, okur-yazar sayısını arttırmak için birçok tedbirler alınmıştır. Babalar (vasî) çocuğa ergenlik çağından itibaren inançla ilgili hususları, yazıyı, hesabı, eski Arap şiirini, özet bir grameri ve nihayet Kur'an-ı Kerim'i öğretmek mecburiyetindeydi.⁵⁰ Çocuk altı yaşından itibaren okula gönderiliyordu. Hz. Peygamber de anne ve babaları çocuklarının eğitimine bu yaşta başlamaları için teşvik ediyordu.⁵¹ Kısaca, Hz. Peygamber dönemindeki eğitim-öğretim faaliyetleri kendinden sonraki dönemlere temel teşkil etmiştir.

2)Hulefâ-i Raşidin Dönemi Eğitim Faaliyetleri

Hulefâ-i Raşidin döneminde İslâm Devleti'nin eğitim-öğretim konusunda sistemli bir teşkilatlanmaya sahip olduğu söylenemez. Daha çok olayların seyrine göre bir yol takip edildiği görülmektedir. Örneğin Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an hafızlarının savaşlarda (Yermuk ve Yemame) şehid edilmesi ile sayılarının gittikçe azalması karşısında Hz. Ömer, Halife Hz. Ebû Bekir'i uyarılmış, uyarması ile birlikte Zeyd b. Sabit⁵² başkanlığındaki bir komisyon tarafından Kur'an nüshaları bir araya getirilmiştir. Bu dönemde öğretilen dinî bilgilerin temelini Hz. Muhammed döneminde olduğu gibi Kur'an ve ikinci temel kaynağını da Hadis teşkil eder. Hz. Peygamber'in sünneti kısmen yazılmış olsa da tamamen derlenmediği görülmektedir.

⁴⁷ Kettanî, *et-Teratibu'l-idariyye Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, s. 195.

⁴⁸ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, TDV, Yayınları, Ankara 2002, s. 333.

⁴⁹ H. Mahmut Çamdibi, *Din Eğitimine Giriş*, (Robert J. Braidwaad), İfav Yayınları, İstanbul 1989. s. 56.

⁵⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, III. s. 203.

⁵¹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 17.

⁵² Hz. Peygamber'inde kâtipliğini yapmış olan Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki bir komisyon farklı şeyler üzerine yazılmış Kur'an ayetlerini ezberden de yararlanarak diğer nüshalarla beraber ilk mushafi hazırlamıştır. Bk. Hamidullah, *İslâma Giriş*, s. 26-27.

Hız. Muhammed döneminde olduğu gibi bu dönemde de İslâm'ı yeni kabul eden topluluklara dinî bilgilerin aktarılması için ibadet yerlerinin kullanılması gerekliliği devam etmiştir. Hız. Ömer görevlendirdiği valilere gittikleri yerlerde mescidler kurlmaları ve özellikle Cuma günleri bölge halkına dinî konularda ders vermelerini istemiştir. Feth edilen yeni bölgelerde ahlâkî mefhumların ve Kur'an tilavetinin öğretildiği okullar açılmıştır. Her geçen gün artan ve hızla yayılma gösteren din öğretiminin halka düzgün bir şekilde aktarılması ve hedefine ulaşması için okuma-yazma bilmenin gereği ortadadır. Zira din eğitimini genel eğitimden çıkarıp atmak mümkün olmadığı gibi bu dönemde yalnız okuma-yazma öğrenerek din öğretimi de mümkün değildir. İşte fethedilen topraklardan okuma-yazma bilen birçok insan Medine'ye bu amaçla getirilmiştir. Şüphesiz Dört Halife döneminde halkın eğitim-öğretimine en fazla Hız. Ömer zamanında önem verilmiştir. Hatta çocukların öğretimi için ilk programın Hız. Ömer tarafından tespit edildiği söylenir.⁵³

Dört Halife döneminde en çok üzerinde durulan konuların başında Kur'an gelir. Bu devirdeki eğitim-öğretimin içeriğini de Kur'an ve Sünnet oluşturur. İlk defa Hız. Ebû Bekir zamanında toplanan Kur'an nüshası Hız. Osman döneminde çoğaltılarak önemli şehirlere gönderilmiştir. Hız. Osman tarafından bizzat görevlendirilen kırâat vecihlerini bilen kırâat âlimleri, buldukları merkezlerde Kur'an'ın lâfız yönünden doğru öğrenilmesine öncülük ettiler. Kur'an mushafları tamamlandıktan sonra kutsal kitabın talim ve tedrisatı en önemli görev olarak kabul edilmiştir. İbn Abbas, İbn Mesud, Ebû Musa el- Eş'arî, Zeyd b. Sâbit gibi sahabeler ileride tefsir ilminin doğuşuna zemin hazırlayacak sohbet halkalarını oluşturmuşlardır.⁵⁴

Hulefâ-i Raşidin döneminin en fazla göze çarpan özelliklerinden biri, "Ehl-i Rey" denen ilim ve fâzilet erbabı kişilerle istişare etmeleridir. Bu sebeple bazı tarihçiler Dört Halife döneminde yapılan bu ilim toplantılarının devamı olarak daha sonra "edebi salonlar" denilen ve daha çok saraylarda kurulan eğitim merkezlerinin geliştirildiğini söylerler.⁵⁵ Hız. Peygamber'in terbiyesi ile yetişmiş Kur'an ve Hadis konusunda geniş bilgiye sahip olan Hız. Ali'ye ilk üç halife sürekli olarak fikir danışmışlardır.⁵⁶ Bu

⁵³ Hız. Ömer tarafından kaleme alınan bu ilk programın "Çocuklarımıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz. Onlara darb-ı meselleri ve güzel şirleri rivayet ediniz". Talebi olduğu ifade edilmektedir. Bk. Z. Kazıcı, *İslâm Eğitimi*, s. 20.

⁵⁴ Z. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 78.

⁵⁵ Mehmet Dağ – Hızzurrahman Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, MEB, Ankara 1974, s. 88.

⁵⁶ M. Yaşar Kandemir "Ali" *DİA*, II, s. 372.

dönemde göze çarpan diğer bir husus Ehlû'l-Karâsi (dini hikâyeci)⁵⁷,lerin ortaya çıkmasıdır. Hikâyecilerin ilkinin Temim ed-Dâri olduğu söylenir.⁵⁸ Bunlara Hz. Ömer devrinde her cuma namazdan önce, Hz. Osman zamanında haftada iki defa camide vâaz etme izni verildi. Hz. Ali ve Muaviye zamanında ise fitne ehline karşı kötüllemelerde bulunmakla vazifelendirildiler.⁵⁹

Daha önce camilerde başlayan eğitim-öğretim faaliyetleri, cami dışı müesseseler kurulduktan sonra da devam etti. Yetişkinlerin eğitim-öğretiminin camilerde yürütülmesi, Dört Halife devrinde aynen devam etti.⁶⁰ Hulefâ-i Raşidin dönemi İslâm Tarihi'nde önemli bir yere sahip olup, daha sonraki dönemlerde birçok alanda Hz. Muhammed'den sonra İslâm Dini'nin öncüsü kabul edilmiştir. Bu dönemde eğitim-öğretim açısından istikrarlı ve düzenli bir faaliyet olmasa da şahsî kabiliyet, tecrübe ve Hz. Peygamber'den kalan birikimlerle birçok alanda başarılarla imza atılmış ve daha sonraki devirlere ışık tutulmuştur.

3) Emevîler Dönemi Eğitim Faaliyetleri

Hulefâ-i Raşidin'den sonra Hilâfetin Ümeyye Oğulları'na geçmesiyle Hilâfet bir nevî saltanata dönüştü. Hz. Peygamber'den beri devam ede gelen bir takım dinî uygulamaların da mahiyetinde birçok değişiklikler oldu. İlk halifelerin büyük önem verdiği prensiplerden biri ilmî dirayeti ve takvasıyla temayüz etmiş insanları iş başına getirmektir, Emevîler döneminde bu vasıflı insanların yerine bazen idarecilerin yakınları bazen de ehliyetsiz kişiler getirilmiştir. Hatta bu dönemde öğrenim bazılarınca önemli makamlara ulaşmak için bir vasıta oldu.⁶¹

Emevîler devrinde (661–750) eğitim, sistematik ve müesseseleşmiş bir vaziyette değildi. Şüphesiz bunda meydana gelen olayların etkisi olmakla birlikte İslâm Dini'nin gittikçe geniş kitlelere ve alanlara yayılması ile ortaya çıkan, düşünce ve kültür alanındaki etkileşimin de büyük rolü olmuştur. Bu dönemdeki eğitim-öğretimde asıl kaynak yine Kur'an ve Sünnet olmakla birlikte insanların duygu ve düşüncelerinin de

⁵⁷ Ehlû'l-Karâsi; Camilerde dini ahlakî konuşmalar yapan (hikâye anlatan) halk hikâyecileri.

⁵⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s.18.

⁵⁹ M.A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s.18.

⁶⁰ M. Ergün, agm, s. 5.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Haldun, *Mukaddime I*, s. 69–71; Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din I*, (çvr. A.Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 109.

bu dönemde belirgin olarak öğretim faaliyetlerinin içerisine girdiği görülmektedir.⁶² Bu nedenle bu dönemde çeşitli akımların ortaya çıktığına şahit oluyoruz. Bu devirde eğitimden beklenen şey, daha çok cesaret, sabır, cömertlik, misafirperverlik, ahde vefa gibi ahlakî faziletleri elde etmektir.⁶³

Bu dönemde de İslâm eğitim kurumları, ayrılmaz bir biçimde İslâmî ilimlerle iç içe geçmiştir.⁶⁴ İslâm'ın ilk yıllarında Medine döneminde mescidlerde yapılan öğretim Kur'an ve Hadis'e dayanıyordu.⁶⁵ İslâm'ın sınırları Mekke ve Medine dışına çıkınca başta Irak, Suriye ve Mısır olmak üzere birçok vilayet ilmî ve fikrî faaliyetlerin merkezleri haline geldi. Bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerinin farklı gelişmeler içerisine girdiği görülmektedir. Zamanla müslümanlar arasında Kur'an, Hadis, hukuk ve edebiyatla ilgili ilimler incelendiği gibi felsefe, matematik, tıp, hey'et (astronomi), fizik, kimya gibi eskilerin ilimleri (ulûmü'l-evvelin veya ulûmu'l-avaîl)⁶⁶ yayılmaya başlayınca dinî çevrelerce bir kısmı bid'at kabul edilen bu ilimler için yeni eğitim-öğretim kurumları açılmaya başlandı.

Halifeler ve soylu kişiler kısa zamanda kütüphaneler kurdular. Büyük camilerin tasviri yapılırken, çoğunlukla kıymetli kitap koleksiyonlarından bahsedilir. Kütüphanelerin en eskisi, hayatını Yunan ilimlerinin araştırılmasına vakfeden, Emevîler'in Hıms valisi Hâlid b. Yezid b. Muâviye (ö.85/704) tarafından kurulmuş olduğu sanılır.⁶⁷ Kimya ilminin öncülerinden sayılan Hâlid, İskenderiye Akademisi'nden Arapça bilen âlimleri Dımaşk'a (Şam) getirerek başta ilgilendiği kimya olmak üzere tıp, felsefe, matematik, fizik, astronomi gibi konularda Yunanca'dan ve Kıptça'dan Arapça'ya kitaplar çevirtti. Bu mütercimlerin başkanı İskenderiye'li

⁶² İsmail Yiğit, "Emevîler" *DİA*, XI, s. 97.

⁶³ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108–110.

⁶⁴ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 32.

⁶⁵ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108–110.

⁶⁶ Eskilerin ilimleri olarak bilinen bu müsbet ilimlerin batıdaki merkezi İskenderiye Akademisi, doğudaki merkezi ise İran'ın Huzistan şehrindeki Cündüşapur Akademisi idi. Bunların yanında Antakya ve Harran'da kurulan mektepler de önemli idi. Hristiyanlığın Roma'da resmi din olarak kabul edilmesinden sonra, bu dinle çelişki halinde bulunan felsefe ve felsefe ile ilgili ilimler gözden düşmüş, hatta bu ilimlerle uğraşanlar takibe uğramışlardı. Bu nedenle batıda Bizans'ın baskısından kaçan ilim adamları doğudaki bu merkezlere gelmişlerdi. Bu merkezlerin İslâm Kültür ve Medeniyeti'ne büyük katkıları olmuştur. Tercüme faaliyetlerinde buralarda toplanan eserlerden ve yetişen ilim adamlarından istifade edilmiştir. A.Öngül, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış" *Celal Bayar Üniversitesi, S.B.E*, Manisa 2003 / 2, s. 78.

⁶⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 17.

Stephane idi.⁶⁸ Bu kütüphanelerden "Beytü'l-Hikme"ler, Emevîler zamanından itibaren kurulmaya başlayan ve Abbasîler zamanında da devam eden büyük tercüme, araştırma ve inceleme merkezleri idiler.⁶⁹ Halife el-Mütevekkîl (847–862) döneminde hadisçilerin devlet katında güç kazanmaları ve bu faaliyetlere karşı çıkmaları üzerine kapatıldı.⁷⁰ Bunun yerine Huneyn b. İshâk ve arkadaşlarının faaliyet gösterdikleri daha kuvvetli bir tercüme ve te'lif okulu kuruldu. Bu okul Benû Şâkir ve el-Feth b. El-Hâkân gibi devlet adamlarının himayesinde X. asrın başlarına kadar varlığını devam ettirmiştir.⁷¹

Arap Dili'ne yabancı yeni toplulukların İslâm'ı kabul etmesi ve toplulukların Kur'an ve Hadisleri inceleme ve öğrenme arzusu dil çalışmalarına ağırlık verilmesine neden oldu. Bu nedenle daha önce ağırlıklı olarak yapılan Kur'an ve Hadis çalışmalarına daha sonra Arap Dili çalışmaları eklendi. Bu dönemde kırâat ilmî üzerine yoğun çalışmalar yapılmış ve ilk eserler bu dönemde verilmiştir. Hz. Ali'den kırâat ilmî öğrenen Ebû Esved ed Düelî, Arap Dili grameri üzerinde yoğun çalışmalar yaparak Nahîv ilminin doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁷² Yine bu dönemin âlimleri Kur'an metnine nokta ve hareke koyarak mushaf'ı cüzlere ayırmışlardır.⁷³

Emevîler döneminde İslâm Tarihi ile ilgili çalışmaların başladığını görüyoruz. Hz. Peygamber'in vefatına müteakip onu gören ve onun sohbetinde bulunan sahabelerin her geçen gün sayılarının azalmasından ötürü onun hayatına dair bilgilerin toplanmasını içeren siyer çalışmalarının başladığını görüyoruz.⁷⁴ Emevîler döneminde Darû'l-Kurrâ'lar çoğaldı. Bu okullar bütün İslâm Ülkeleri'nde, hatta en uzak bölgelerine kadar kuruldu.⁷⁵ Bu durumu anlamak için o dönemin şartlarını iyi değerlendirmek gerekir. Savaşa giden Araplar beraberinde çocuklarını ve hanımlarını da götürüyorlardı. Kurdukları Basra, Kûfe, Fustât ve Keyrâvan gibi şehirlerde veyahut fethettikleri sitelerde yerleşiyorlar ve bu gibi yerlerde çocuklarını eğitmek için okullar açıyorlardı. Nitekim Emevîler devrinde, çocuklar için müstakil ve mükellef mektepler açıldığı

⁶⁸ Ramazan Şeşen, "İslâm Dünyasındaki ilk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış (başlangıçtan h.IV./m.X. Asrın sonlarına kadar)", TED İstanbul 1979. VII / 3–4, s. 1–29; a.mlf. "Tercüme Faaliyetleri" *DĞİT*, III, s. 456 – 482.

⁶⁹ Z. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 78.

⁷⁰ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul 1983, s.253.

⁷¹ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 253.

⁷² Z. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 78.

⁷³ İsmail Yiğit, "Emevîler" *DİA*, XI, s. 97.

⁷⁴ Z. Kazıcı, "Eğitim" *DGBİT*, XIV, s. 81.

⁷⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 21.

bilinmektedir.⁷⁶ VIII. yy'da üç bin talebeyi barındıran Belh'li Ebü'l Kâsım Dehhâk'ın mektebi, ilköğretimde önemli bir merhale kabul edilebilir.⁷⁷

Emevîler döneminde Kûfe, Şam, Mısır gibi yerleşim yerleri ilmî faaliyetlerin yoğun yaşandığı şehirler olmuştur. Kûfe'ye yerleşmiş olan Abdullah b. Mesud, tefsir, fıkıh, hadis ve kırâat ilimlerinde yoğun öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Hadis'te Kûfe ekolü'nün kurulmasına neden olmuştur.⁷⁸ Kûfe'liler, Medine'liler, Suriye'liler gibi coğrafî tanımlamalar ile anılan, aynı bölgeye mensup olan fakihlerin- hukukçuların oluşturduğu "coğrafî ekoller" bu dönemde ortaya çıktı.⁷⁹ II/VIII. yy. ilk yarısından itibaren coğrafî isimler ile anılan bu hukuk ekolleri belli üstâdlar çevresinde toplanan gruplar şekline dönüştü. Daha sonra önde gelen fakihlerin takipçileri ve uygulayıcıları olarak "şahsî ekoller" mezhepler ortaya çıktı.⁸⁰ Kûfe ekolü içinde Ebu Hanife taraftarları, Medine ekolü içinde Malikî taraftarları, Suriye ekolü içinde Evza'î taraftarları örnek olarak gösterilebilir.⁸¹

Bu dönemde de türlü dinî ve sosyal faaliyetlerin merkezi camilerdi. Cami ve mescidlerde ibadetin yanı sıra toplantı, mahkeme, ziyafet ve hatta pazar gibi çeşitli işler de yapılıyordu,⁸² ama bunların arasında ibadetten sonra en çok yapılan iş, eğitim ve öğretimdi.⁸³ İbadetten önce ve sonra Kur'an ve ilâhiler okunur, vaâz ve hutbeler verilirdi.⁸⁴ Camilerde dinî ve ahlâkî hikâyeler anlatarak kıssadan hisse çıkararak "kussâs"lar da bu zamanda önemli bir rol oynamışlardı.⁸⁵

İslâmî ilimlerin kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Hadisler idi. Halk çeşitli problemlerini ibadetten önce ve sonra camide bulunan din adamlarına ve âlimlere sorar, onlar da problemin İslâmî kurallar çerçevesinde çözümünü anlatırlardı. Zamanla bu açıklamalar o kadar dikkat çekti ki, problemi olmayan insan da bu âlimlerin çevresinde "halka"lanarak onları dinlemeye başladılar ve bu bir gelenek haline geldi. Artık günün belli saatlerinde âlimler caminin bir köşesine geliyor, dinleyiciler etrafında halka

⁷⁶ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 4.

⁷⁷ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 111.

⁷⁸ İsmail Cerrahoğlu, " Abdullah b. Mesud ", *DİA*, I, s. 117.

⁷⁹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 37.

⁸⁰ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 37.

⁸¹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 37.

⁸² Ahmet Önkâl , "Asr-ı Saadette Mescid'in önemi ve yaptığı görevler", *Diyanet Dergisi* 1983, XIX/3, s. 49-55.

⁸³ Hâmidullah, *İslâm Peygamberi*, II, s. 77.

⁸⁴ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108-110.

⁸⁵ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108-110.

şeklinde oturuyor ve sorulara bağlı olmayan hadis ve fıkıh (İslâm Hukuku) dersleri veriliyordu. Zamanla dersler iyice düzenli bir hale gelmeye, âlimler "müderris" olmaya ve dinleyicilerin sürekli olanları da "talebe" olmaya başlamışlardı.⁸⁶ İslâmiyet'in daha birinci yüzyılından itibaren gerek İslâm inancını gerekse ibadet kurallarını öğreten birçok "halka sahibi" ve "kürsü sahibi" müderrisler ortaya çıktı.⁸⁷ Giderek bu öğretim halkaları belli ders konularına göre ayrıldığı gibi, camiye gelen Sünnî mezheplerin görüşlerini anlatan "halkalar" da birbirinden ayrı olarak fakat aynı camilerin içinde kurulmaya başlamıştır. Özellikle Arap Ülkeleri'nde, Tunus'ta Zeytûna Camii'nde, Bağdad'ta Ulu Camii'de, el-Mansûr Camii'nde, Şam'daki Emevîye Camii'nde, Mısır'daki Amr, Tulun, el-Hakîm, el-Ezher gibi camilerde öğretim neredeyse ibadetten daha fazla yer almaya başlamıştı.⁸⁸

Camilerde kurulan öğretim halkalarının öğrenci sayısı beş-altı öğrenciden yüzlerce öğrenciye kadar çıkıyordu.⁸⁹ İsteyen istediği müderrisin halkasına katılabiliyordu. Müderrisler, bu öğretim halkalarından yeni müderrisler yetiştirdikleri gibi, yaptıkları öğretim karşılığında zamanla vakıflardan veya zenginlerden belli bir ücret almaya da başlamışlardı.⁹⁰ Gene zamanla bu öğretim camilerin içinde ve dış taraflarında öğrenci ve müderrisler için "maksûra" veya "zâviye" denen küçük odacıklar ve dersanelerde yapılmaya başlandı. Bugünkü el-Ezher Üniversitesi'nin temellerini oluşturan el-Ezher Camii'nin öğretim yeri olma özelliği bu şekildeki genişletmelerle sağlanmıştır.⁹¹

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'le başlayıp Hz. Ömer'le devam eden diğer bölgelere öğretmen gönderip oralarda özellikle Cuma günleri mescidlerde halka dinî bilgiler öğretilmesi geleneğinin devam ettirildiği görülmektedir. Bu dönemde genellikle düzenli bir okullar sistemi kurulmayıp eğitim-öğretim çoğunlukla kişisel çabalarla geliştirilmeye çalışılmıştır. Emevî Halifeleri'nin çocukların yetiştirilmesi için gereken ilgiyi gösterdikleri bildirilir. Bu devirdeki küttâb denilen ilkokullarda okuma-yazma, Kur'an, din bilgisi, aritmetik ve dil öğrenimi temel öğretim alanlarını kapsamaktadır. Hadis, fıkıh gibi ilimler yüksek öğretimin konusu olduğu için mescidlerde veriliyordu.

⁸⁶ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108-110.

⁸⁷ Z. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 78.

⁸⁸ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108-110.

⁸⁹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108-110.

⁹⁰ Z. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 78.

⁹¹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108-110.

4) Abbasîler Dönemi Eğitim Faaliyetleri

Yaklaşık bir asra yakın İslâm Hilâfeti'ni elinde bulunduran Emevî Devleti Zap suyu yakınındaki savaştan sonra yerini Abbasî Devleti'ne (749–1258) bıraktı. Bu olay İslâm Tarihi'nde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Emevîler devrinin bariz özelliği olan fetihler ve genişleme hareketleri belli bir noktaya ulaştıktan sonra İslâm Medeniyeti Abbasîler devrinde yerleşmeye başladı. Zira bu dönemde ilmî ve kültürel faaliyetler ön plana çıkmıştır. Emevîler döneminde sıkıntılı günler geçiren din âlimleri yeni dönemde devlet kurumlarının da yardımıyla ilmî faaliyetlerde birçok başarılı sonuçlara ulaşmışlardır.

Abbasîler selefleri döneminde var olan mescidleri, küttâbları, bilgin evlerini, edebi salonları ve saraylardaki eğitim-öğretim faaliyetlerini daha da geliştirerek devam ettirmişlerdir. Bu dönemde eğitim faaliyetleri camilerde, soylu kişilerin evlerinde ve halifelik saraylarında yapılıyordu. Sözü edilen bu yerlere ilaveten bu dönemde kitapçı dükkânlarının ortaya çıktığı görülmektedir.

Abbasîler iktidarı ele geçirdikleri zaman, eğitimde düzenlemeler yapıldı ve eğitimciler iki gruba ayrıldı. Bazıları Kur'an-ı Kerim öğretiminde ihtisaslaştı, bazıları da Arap Dili ve Edebiyatı'nı, genel mahiyette olan diğer konuları, öğretmekle görevlendirildi. Arap Kültürü'ne vâ'kîf olan Ebu Mîshâr A'rabî gibi özel eğitimciler Bermekîler'in oğullarını eğitmekle görevlendirilmiştir.⁹² Harûn Reşid oğlu, Emin'i yetiştirmesi için Ahmer'i öğretmen tayin ettiğinde ona tavsiyeleri de eğitim-öğretim açısından önemlidir. Öğretmenden, oğluna; "*Kur'an, Sünnet, tarih, şiar gibi konularda yeterli bilgi vermesini ve söyleyecek sözlerin başlangıcının ve sonunun ne olacağı, nerde, nasıl konuşulacağı, toplantıları idare etmesini, insanlara sevgi ve saygıda kusur etmemesini, hiçbir zaman vaktini boşa geçirmemeyi öğretmesini*"⁹³ istemiştir.

Yabancı bilimlere karşı var olan ilgi Abbasî Halifeleri Harûn Reşid ve Me'mun'dan sonra daha da artmıştır. Me'mun, Yunanca eserlerin İslâm Dünyası'na girişine ve Arapça'ya tercüme edilmelerine öncülük etmiştir.⁹⁴ Halife Me'mun (813–833) tarafından Bağdat'ta açılan Dârü'l-Hikme⁹⁵ dönemin en büyük kütüphanesi

⁹² M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 17.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için, bk, H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 41–42.

⁹⁴ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 139.

⁹⁵ İki Me'mun zamanında Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme, genellikle Hizânetü'l-Hikme olarak adlandırılmış ve ilk bilimsel araştırma kurumu olarak ele alınmıştır. Bu kurum tercüme merkezi olarak

olmuştur.⁹⁶ Buraya eskilerin ilimleriyle ilgili birçok kitap konarak büyük bir araştırma merkezi meydana getirildi. İdaresi Yunan asıllı filozof Salim'e verilmiş olan Beytü'l-Hikme'de (Hikmet Yurdu) yarışma ile seçilen en meşhur mütercimler bulunuyordu. Başta Circîs bin Cibril olmak üzere çeşitli tercümanlar Yunanca, Latince, Pehleviçe, Farsça ve Süryanîce'den birçok eserleri Arapça'ya çevirmişler; bu çeviriler kütüphanelerde okunmaya, araştırılmaya ve çoğaltılmaya başlanmıştı.⁹⁷ Bu dönemde Arapça bir bilim dili haline gelmiştir. Tercümelemler genellikle Suryanîce, Yunanca ve Farsça'dan Arapça'ya çeviri şeklinde cereyan etmiştir. Dinî ilimlerle birlikte aklî ilimlerde de büyük gelişme görülür. Kindî, Farabî (870–950) gibi Müslüman filozofların yetişmesine imkân sağladı.⁹⁸ Özellikle Harun Reşîd ve Me'mun zamanında kitap çevirme ve çoğaltma çalışmaları altın devirlerinden birini yaşamıştır.⁹⁹ Burada Arap, Yahudî ve Hristiyan ilim adamları beraber çalışıyorlardı. Yunan, Hint ve eski İran Kültürü'ne ait kaynakları tetkik ediyorlar, Aristo ve Eflâtun gibi filozofların eserlerini Arapça'ya çeviriyorlardı.¹⁰⁰ Kütüphane Bizans İmparatorluğu'ndan elde edilen ve ehliyetli âlimler tarafından tercümesi yapılan Yunan yazmaları ile zenginleştirilmiştir. Bu kitaplar vakıf yoluyla azar azar bir araya toplanıyordu. Bu kütüphanede Ebu Sehl b. Nebbâht ve filozof Sehl idarecilik yapmıştır.¹⁰¹ Bu kütüphanenin yanında Halife Me'mun tarafından inşa edilen ve çok değerli gök bilginlerinin bulunduğu bir rasathâne de bulunuyordu.¹⁰²

İlim adamlarının ruhen beslendiği bu kitap koleksiyonları, daha sonra ortaya çıkacak ilim müesseselerinin ve kütüphanelerin vazifesini yerine getiren, Beytü'l-Hikme ve Darû'l-Hikme gibi, ilk İslâm Üniversiteleri'nin çekirdeğini oluşturduğu ifade edilmektedir.¹⁰³ Bu kütüphanelerde aynı zamanda bilimsel toplantılar düzenleniyor ve

faaliyet göstermenin yanında bir akademi ve halka açık bir kütüphane vazifesi de görmüştür. Burada tecrübî ve aklî ilimlerin okunduğu, felsefî araştırmaların ve bu konudaki eserlerin tercümesinin yapıldığı bildirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Dağ - H. Öymen, *İslâm Eğitimi Tarihi*, s. 88.

⁹⁶ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 17.

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için, bk. H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 41–42; R. Şeşen, "İslâm'da Tercüme Faaliyetleri" *DĞİT*, III, s. 456–482.

⁹⁸ Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (çvr. K. Turhan), İklim Yay, İstanbul 1992, s. 67–68, 103–104

⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için, bk. H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 41–42.

¹⁰⁰ Zeki Atçeken, "Osmanlılar Zamanına Ulaşan Selçuklu Medreseleri ve Müderrisleri" *Türkler*, Semih Ofset, Ankara 2002, VII, s. 577.

¹⁰¹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 27.

¹⁰² A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 111.

¹⁰³ Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan yay. İstanbul 1991, s. 534; C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 6–7.

meşhur tartışmalar yapılıyordu. Bu tartışmalara hadisçiler, fakihler, "Mu'tezîle" denen rasyonel akımın temsilcileri de katılıyorlardı.¹⁰⁴ Bu dönemde Mu'tezîle Mezhebi'nin görüşleri Abbasî Devleti'nin zorla resmi mezhebi haline getirilmiştir.¹⁰⁵ Beytü'l-Hikmeler'in devamı olarak ortaya çıkan "Hizanât el-Hikme"ler ise gene sultanlar ve zenginler tarafından, araştırmacılara açık olarak kurulmuş kütüphanelerdi.¹⁰⁶ Abbasî Halifeleri Bağdad'tan Samarra'ya geçince medreseler öğretim faaliyetinin büyük kısmını üzerlerine almış ve kütüphaneler yavaş yavaş etkinliklerini kaybetmeye başlamışlardı.¹⁰⁷

Mısır Fatımîleri, Abbasî Halifeleri'ni taklit ederek, Bağdat'taki Darû'l-Hikme'ye alternatif olarak Şiî'liğin lehinde olacak bir kütüphaneyi Darû'l-İlim'i¹⁰⁸ Kahire'de kurdular. Kahire Sarayı'nda İslâm'ın en mühim kütüphanelerinden birini oluşturdular.¹⁰⁹

Dört Halife ve Emevîler devrinde yapılan edebi salon toplantılarının daha geliştirilmiş şekli Abbasîler döneminde de gelişme ve yayılma süreciyle devam etti. Bu salonlar Abbasî Halifeleri'nden Ebu Cafer el-Mânsur (754–775) zamanında biraz daha canlılık kazanarak halifelerden başka, vezirlerin de tertiplemediği, idare ettiği toplantılar haline gelmiştir.¹¹⁰ Halife Harûn Reşîd (786–809) zamanında bu meclislerde şiir yarışması, dini konularda tartışmalar, edebî konuşmalar ve münâzaralar yapıldı. Bu faaliyetlere meşhur tarihçi el-Vakidî, dini ilimlerde otorite sahibi İmam Ebû Yusuf (ö.799), gramerci el-Kisâî gibi ilim adamları da katılmışlardır.¹¹¹ Abbasîler devrinde bu toplantılar bütün imparatorlukta en meşhur kimselerin birbiriyle münasebette bulunabileceği devamlı bir kuruluş olması için daha iyi organize edildi. Beşşâr, Esmâ'i, Nuvâs, Kurtûb ve Kisâî gibi kimseler bu toplantılarda kendilerini yetiştirdiler ve edebiyatla ilgili bilgiler edindiler.¹¹²

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için, bk. H. D. Yıldız, " Abbasîler ", *DİA*, I, s. 44–45.

¹⁰⁵ Z. Atçeken, agm, s. 577.

¹⁰⁶ Z. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 534.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için, bk. H. D. Yıldız, " Abbasîler ", *DİA*, I, s. 48.

¹⁰⁸ Fatımî Halifesi el-Hâkim 395 (1005) yılında Bağdat ve diğer İslâm beldelerindeki ilim merkezlerine benzer bir merkez (akademî) kurulmasını istemiştir. Darû'l-Hikme adı verilen bu akademiye birçok kurrâ; fıkıh, astronomi, nahîv, dil ve tıp bilginleri toplandı. Bu akademinin yanında da Darû'l-İlim adı verilen bir kütüphane kurulmuştur. Daha çok bu isimle anılmıştır. Bk. *DGBİT*, V, s. 256.

¹⁰⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 27.

¹¹⁰ Z. Kazıcı, *İslâm Eğitimi*, s. 33.

¹¹¹ Z. Kazıcı, *İslâm Eğitimi*, s. 33.

¹¹² M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 20.

Abbasîler zamanında eğitim-öğretim programları iki kısımda uygulanıyordu. Biri mecburî eğitim kapsamında Kur'an-ı Kerim ve dinî bilgileri okuma ve yazmayla ilgiliydi. Diğeri ise ihtiyarî olan, İslâm öncesi tarihi, Hz. Peygamber ve Sahabeler Tarihi, şiir, gramer, belagat, lügat, aritmetik ve hüsnü hattı ihtiva ediyordu.¹¹³ Bu devirdeki eğitim-öğretim faaliyetleri sonucu gelişen ilmî çalışmaların başında tasnif ve tedvîn çalışmaları gelmektedir.¹¹⁴ Abbasîler dönemi tam bir tasnif asrı olmuştur. Hadis, tefsir, Arapça, fıkıh ve tarih gibi bilim dallarından oluşan naklî ilimler bu dönemde oldukça gelişmişlerdir. Muvattâ'yı telif eden İmam-ı Mâlik, siyer yazarı İbn İshâk, fıkıh ve re'yi tevdî eden Ebû Hanife, bu çalışmaları yapanlardan birkaçıdır.¹¹⁵

Hz. Peygambere ait olmayan sözlerin ayırt edilmesi zarureti hâsıl olunca, hadis üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda Buharî İslâm âlimlerinin üzerine ittifak ettikleri hadisleri topladı. Daha sonra Müslîm "Sahîh"ini yazdı. Bundan sonra Ebû Davud, Tirmizî ve Nesaî "Sünen" adını verdikleri eserleri tertip ettiler.¹¹⁶

Bu çalışmalara paralel olarak Kur'an'ın tefsiri konusunda da çalışmalar yoğunlaştı. Abbasîler öncesi bazı konularda tefsir çalışmaları başlamıştır. Fakat Kur'an'ın ne tamamının ne de bazı bölümlerinin belli bir disiplin içinde tefsir edildiği söylenemez. Ancak tefsir ilmî Abbasîler döneminde müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir.¹¹⁷ Böylece Kur'an'ı anlama ve yorumlamaya dayanan tefsir ilmî hadisten ayrılmış oldu. Bu dönemde İbn Abbâs'ın öğrencilerinin geliştirdiği Mekke Okulu, Ubey b. Kâb'ın geliştirdiği Medine Okulu, gelişmesinde İbn Mes'ud'un etkili olduğu Irak, tefsir okulunun geliştiğini görüyoruz.

Abbasîler'in sonlarına doğru tefsir ilminin ne kadar geliştiğini göstermesi açısından Zemâhşerî'nin "El-Keşşâf" ve Fahreddin Er-Razî'nin "Mefâtihi'l-Gayb" adlı eserleri zikredilebilir.¹¹⁸ Başlangıçta fıkıh, tefsir, hadis, kırâat hepsi bir ilimden ibaret iken daha sonra gittikçe birbirinden ayrılmaya başladılar. İslâmî kabul edenlerin sayısının ve İslâm Ülkesi'nin sınırlarının gelişmesine paralel olarak Kur'an ve Hadisten hüküm çıkarmak düşüncesinin de etkisiyle İslâm Hukuku'ndan ibaret olan fıkıh ilmi de

¹¹³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 23.

¹¹⁴ İ. Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, s. 97.

¹¹⁵ Ali Yakup Cenkiler, "Tefsir" *DGBİT*, III, s. 395.

¹¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddeme II*, s. 474.

¹¹⁷ A. Y. Cenkiler, "Tefsir", *DGBİT*, III, s. 395.

¹¹⁸ A. Y. Cenkiler, "Tefsir" *DGBİT*, III, s. 395.

gelişmiştir.¹¹⁹ Bu devirdeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin başarısını göstermesi açısından, fıkıh ilminin en meşhur dört müctehid imamı bu dönemde yetişmiştir. Bu imamlar hakkında nas (emir) bulunmayan konularda nas'a dayanarak hüküm çıkardıkları için onlara "Ehl-i Rey" denilmiştir.

Abbasî Halifeleri'nden özellikle Me'mun ve babası Harûn Reşîd, sarayında her türlü konu üzerinde seviyeli tartışmalara izin veriyorlardı. Bu dönemde kelâm problemleri üzerindeki tartışmalar eskiye göre daha da yoğunluk kazandı.¹²⁰ Yine bu dönemde Allah, ahiret ve nübüvvet gibi konularda farklı düşüncelerin ortaya çıkması ve bunlara cevap verilme zorunluluğu kelâm ilminin doğuşuna yol açtı. Kelâm ilminde Eş'arî (ö.936) ve Maturidî (ö.944) gibi bazı itikadî mezhepler kurulup gelişirken bazıları da sönüp gitmiştir.¹²¹ Temelleri daha önceki dönemlerde atılan siyer çalışmaları da bu dönemde hadis çalışmalarından ayrılarak müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir.¹²²

Tasâvvuf ilminin ortaya çıkıp gelişmesi de bu döneme rastlar. Zaman zaman eğitim-öğretim faaliyetlerine de katkı sağlayan tarikât müesseselerinin temel eserleri olan tekke, türbe, zâviye, ribât, hankâh gibi birçok müessesenin Abbasîler'in son döneminde geliştiği ifade edilir.¹²³

İslâm'ın ilk yıllarında başlayan ve ortaçağ boyunca devam eden eğitim-öğretim faaliyetlerinde okullarla beraber genelde şahıslar etkili olurken gittikçe devletin ve onun aracılığı ile geliştirilen sistemlerin ağırlığı da kendisini hissettirmeye başlamıştır. Nitekim Abbasîler devri (750–1258) bir okullar sisteminin geliştirilmesi açısından İslâm eğitiminde önemli yararlar sağlamıştır. Abbasîler devrinde genel anlamda okullar özel anlamda da ilköğretim vazifesi gören küttâblar her tarafa yayıldı.¹²⁴ Fatımîler devrindeki Mısır'ın her yerinde, hatta sarayda erkek çocukları için bir ilkokul (küttâb) vardı. Bu okula yüksek tabakanın çocukları giriyordu ve çocuklar halifenin hizmetinde olacak şekilde hazırlanıyorlardı.¹²⁵

Genelde bazı önemli şahsiyetlerin öne çıktığı bu devirde, din âlimleri bazı merkezlerde veya kendilerinin geliştirdikleri okullarda, derinleştikleri konularda ders

¹¹⁹ Ayrıntılı bilgi için, bk, H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 41–42.

¹²⁰ İbn Sahnun, *Eğitim ve Öğretim Esasları*, (çvr: Bayraktar, M. Faruk), M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları İstanbul 1996. s. 68.

¹²¹ H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 41–42.

¹²² H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 41–42.

¹²³ H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 42–43.

¹²⁴ H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 42–43.

¹²⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 17.

verirken zaman zaman da geniş kitlelerin katıldığı yerlerde dinî bilgileri genel olarak halka aktarmışlardır.¹²⁶ Saraylar ve edebi salonlar gibi özel yerlerde bile dindar ve ahlâklı olmaya özen gösterilirken eğitim-öğretim faaliyetlerinin dinî ilimler içerisinde genel olarak yürütüldüğü görülmektedir.¹²⁷

Sonuç olarak; Abbasîler ve öncesi dönemlerde eğitim ve öğretim için şunlar söylenebilir: Bu dönemde eğitim kurumlarını tanımlamak ve kesin olarak tespit etmek her zaman kolay olmamıştır. Çünkü bu dönem gelişme dönemidir ve kurumlar sürekli değişkenlik göstermektedir. İslâm Tarihi'nde eğitim-öğretim faaliyetleri çeşitli merhalelerden geçmiştir. Zamanla İslâm Dünyası'ndaki eğitim-öğretim faaliyetleri kurumsallaşmaya başlamıştır.

¹²⁶ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı. Yayınları, İstanbul 1996. s.77.

¹²⁷ B. Bayraklı, *İslam'da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, s. 79.

BİRİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM KURUMLARI MEDRESELER

A) MEDRESELERİN DOĞUŞU

İslâm Dünyası'nda camilerde başlayan eğitim-öğretim faaliyetleri, cami dışı müesseseler kurulduktan sonra da devam etti. Medreselerin kurulması cami okullarında yapılan eğitim faaliyetlerine son vermemiştir.¹²⁸ Cami ve medrese çoğu zaman bir külliye içinde birlikte inşa edilmiş ve her ikisinde de öğretim faaliyeti birbirine paralel olarak devam etmiştir.¹²⁹ Ancak medrese öğretimi cami öğretimine göre daha standart, daha sistemli ve daha düzeyli idi.¹³⁰

Cami ve medreselerin birlikte yapılması İslâm geleneğinin din ve ilmin birleştirilmesi eğiliminden kaynaklanmaktadır.¹³¹ Medresenin cami ile birleştirilmesi Sünnî doktrini daha kolay yayabilmek amacıyla da düşünülmüş olabilir.¹³²

İslâm Dinî eğitim-öğretim faaliyetlerine ayrı bir önem vermiştir. Çünkü toplumu ıslah etmek, ona gereken biçimi vermek ve yeni dinin temel prensiplerini yerleştirmek için eğitim sisteminin geliştirilmesi gerekiyordu.¹³³ Bu durum dinin sürekliliğini ve tebliğini sağlayacak kurumlara ihtiyaç duyulmasına neden oldu. Cami ve mescidlerde ibadetle öğretim her zaman iç-içe olmuştur.¹³⁴ Bu eğitim faaliyetlerini ilk başta cami yaparken sonraları medreseler üstlenmiştir.¹³⁵ Cami ve mescidlere bağlı olan medreseler, özellikle Mısır ve Kuzey Afrika'da yayılmıştır.¹³⁶

1) CAMİDEN MEDRESEYE GEÇİŞ

İslâm Dünyası'nda, medreselerden önce, eğitim-öğretim faaliyetleri, Hz. Muhammed, Emevî ve Abbasîler döneminde mescid, cami, bilginlerin evleri, saray,

¹²⁸ H. Mahmut Çamdibi, *Din Eğitimi Giriş*, (Robert J. Braidwaad), İfav Yayınları, İstanbul 1989, s. 56.

¹²⁹ Altan Çetin, "İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler", *Dini Araştırmalar Osmanlı Özel sayısı*, Seba Ofset Ankara 1999, II, Sayı 5, s. 180.

¹³⁰ Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Kültür Yayınları, Ankara, 1979, s. 1; Johs Pedersen, "Mescid", *İA*, VIII, s. 59.

¹³¹ Z. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 78.

¹³² A. Çetin, agm, s. 181.

¹³³ Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Yay, İstanbul, 1985, s. 125.

¹³⁴ S. Parlador, *Din Eğitimi Bilmine Giriş*, s. 45

¹³⁵ Hişam Naşabî, *Eğitim Kurumları, İslâm Şehri*, (haz. R.B.Serjeant, çvr. Elif Topçugil), İstanbul 1997, s. 85.

¹³⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 48.

kitapçı dükkânı gibi değişik isim ve özellik taşıyan yerlerde yapılırdı.¹³⁷ Özellikle mescid İslâm'da toplu eğitimin yapıldığı ilk kurumdur.¹³⁸ Camiler ise, yeni dinin akidelerinin öğretildiği yerler olarak kullanıldığı gibi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler olarak da kullanılmaktaydı.¹³⁹ Bu iki fonksiyonlu kullanım tarzı, zamanla tam anlamıyla uygulama alanı bulamadı. Ahmed Çelebi, bu durumun nedenleri olarak;

—Mescid ve camilerdeki ders halka sayısının artması,

—Tartışmalı ilimlerin gelişmesi,

—Finans meselesi gibi etmenlerin yanı sıra, Türkler'in Müslüman olmadan önceki gelenek ve göreneklerinin yerine İslâm Dini'nin esaslarını yerleştirme çabası,

—Gittikçe büyüyen devletin idarî yapısında ihtiyaç duyulan memurları yetiştirme arzusu,

—Yöneticilerin halkın nazarında önemli bir itibara sahip olan ulemânın desteğini kendi yanına çekmek istemeleri gibi etmenleri zikretmektedir. Bu etmenler, A. Çelebi'ye göre, İslâm Dünyası'nda mescid ve camilerde yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerinin medreselere doğru kanalize olmasına yol açmış, diğer bir ifadeyle İslâm Dünyası'nda medreselerin ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur.¹⁴⁰ Bazı araştırmacılar da bu konuda şu görüşü ileri sürerler; ilk zamanlar İslâm Dünyası'nın eğitim-öğretim yerleri olarak kullandığı cami ve mescidlerin;

—Aslında birer ibadet yeri oluşu,

—Eğitim ve öğretim işinin ise ibadet yerinde bulunması gereken huzur ve sükûnu bozuşu,

—Küçük çocukların mescidleri temiz tutmayacakları endişesi,

—Öğrencilerin sayısının, mescidlere sığmayacak kadar artması ve mescidlerde ibadetin muntazam olarak yapılmasını engellemesi, gibi sebepler eğitim-öğretim için yeni bir yer aramayı zorunlu kıldı.¹⁴¹ Müstakil eğitim kuruluşu olan medreseler, bu iş için camiden daha elverişliydi.¹⁴² Camilere göre daha kullanışlı olan medreselerde

¹³⁷ Z. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 78.

¹³⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 49.

¹³⁹ M. Dağ - H. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, s. 65–66, 71–72.

¹⁴⁰ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108–110.

¹⁴¹ Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-öğretim*, TTK, Ankara 1997, VII. dizi, sayı 152, s. 4.

¹⁴² H. Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1994. s. 89.

bugünkü sınıflara karşılık olan eyvanlar yanında öğrenci ve müderrislerin ikametine mahsus yerler de vardı.¹⁴³ Ayrıca medreselerle birlikte müderrisler ve öğrenciler için maaş ve burs imkânları da doğdu.¹⁴⁴ M. A. Talas bu konuda Diez'in görüşünü aktararak: “Nizâmiye'den önce eğitim-öğretim yerleri camilerdi. Camiler çoğu zaman revaklarla çevrili bir salondan, yani sütunlarla veya direklerle desteklenen galeri şeklindeki salonlardan meydana gelirdi. Bu galeriler ister yatay kirişlerle olsun, ister kemerlerle olsun birbirine bağlanmış ve düz bir çatı ile örtülmüşlerdir.” Bu açık avlulu yapı caminin gelişmesine imkân vermiştir.¹⁴⁵ Selçuklular'ın ilk kuruluş devrinde doğu memleketlerinde yeni doğmaya başlayan medrese tipi yukarıda bahsedildiği şekildedir.¹⁴⁶ Cami ve medrese büyük bir benzerliğe sahip olmasına rağmen bilhassa Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşundan sonra, cami planından farklı belirli bir plan kabul edilmiştir. Medrese çok bölümlü bir yapı olması bakımından camiden farklıdır.¹⁴⁷ Medrese ile cami arasındaki en önemli mimari fark medreselerde eyvanların, müderris ve öğrenci odalarının bulunmasıdır.¹⁴⁸ Buna karşı, caminin genellikle görevlilerine tahsis edilmiş birkaç odası bulunuyordu.¹⁴⁹ Medreseler yapı olarak iki, üç hatta dört katlı olabildiği halde, camiler bir zemin kat ve zemin katın yanında yer alan minarelerden meydana geliyordu.¹⁵⁰ Böylece cami ile medrese çok belirgin bir şekilde birbirinden ayrılıyordu.

2) İLK MEDRESELERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Alm. Medrese, Fr. Medersa, İng. Medrese. İslâm ilimlerinin ve fen bilgilerinin öğretildiği yüksek öğrenim müessesesidir. Arapça “Derâse” kökünden gelen medrese kelimesi; talebenin ders alıp ilim öğrendiği yer manasına yer ismidir. Umumî olarak sıbyan mektebinin (ilkokulun) üstünde eğitim-öğretim yapan orta ve yüksek tahsil müesseselerine medrese denilmiştir.¹⁵¹

¹⁴³ A. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-öğretim*, s. 4.

¹⁴⁴ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108–109.

¹⁴⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 59.

¹⁴⁶ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 59.

¹⁴⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 59.

¹⁴⁸ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 110.

¹⁴⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 59.

¹⁵⁰ A. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-öğretim*, s.4.

¹⁵¹ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 25.

Medrese, eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli unsurların sağlandığı belirli mekânlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedir.¹⁵² Medrese, müslümanların başlıca eğitim kurumuydu.¹⁵³ İslâm Eğitim Tarihi'nde ilk medresenin nerede, ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığına dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Fakat medreselerin esas ortaya çıkış yerinin IX. yy. sonlarına doğru Horasan ve Türkistan bölgelerinin olduğu bilinmektedir.¹⁵⁴

Selçuklu Hâkimiyeti'nden önce Horasan bölgesi, içtimaî, fikrî hayat bakımından, yerleşik hayat tarzının mevcut olduğu şehir ve kasabalardan oluşuyordu. Bu bölge Abbasî Hilâfeti'nce temsil edilen Doğu İslâm Kültürü'nün hâkim bulunduğu ve aynı zamanda, geniş imkânları sebebiyle, geliştiği bir saha olmuştur. Bu nedenle burada devlet kavramı, hukuk ve eğitim anlayışı tabiatıyla Tâhirîler (821–873) ve Samanîler (874–999) tarafından da devam ettirilmiş olan Abbasî-İslâm geleneklerine dayanıyordu.¹⁵⁵

Medrese tabiri ilk olarak Nişâbûr havalisinde kurulan eğitim-öğretim müesseseleri için kullanılmıştır.¹⁵⁶ Bundan önceki devirlerde bu seviyede eğitim-öğretim müesseseleri varsa da, bunlar için medrese tabiri kullanılmamıştır.¹⁵⁷ Açıkçası şu ana kadar yapılan araştırmalar, İslâm Dünyası'ndaki medreselerin her İslâm Ülkesi'nde farklı zamanlarda ve farklı şartlar altında doğduklarını da ortaya koymaktadır.¹⁵⁸ Medrese ile aynı kökten gelen diğer benzer kurumlar “hankâh”, “zâviye”, “türbe” ve “ribât” adıyla anılan tekkelerdi. Bu eğitim kurumlarında daha çok hadis çalışmaları vasıtasıyla tasavvuf eğitimi veriliyordu. VI/XII. yüzyıla gelindiğinde tasavvuf ve fıkıh ilmî bu kurumlarda birlikte verilmeye başlandı.¹⁵⁹

Eğitim-öğretim faaliyetleri zamanın akışı içerisinde evlerden mescidlere ve camilere, oralardan saraylara, kitapçı dükkânlarına ve aynı amaçlı özel veya devletin desteği ile yapılmış benzeri yerlerde bir yayılma sürecine girmiştir. E.Taşdemirci; İslâm Dünyası'nda medreselerin ortaya çıkış kaynaklarını; mescid ve camiler, çeşitli nedenlerden dolayı camilerden ayrılan müderrislerin evlerinde kurdukları özel

¹⁵² Z. Kazıcı, “Eğitim” *DGBİT*, XIV, s. 81.

¹⁵³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 71.

¹⁵⁴ Z. Kazıcı, “Eğitim” *DGBİT*, c.XIV, s. 81.

¹⁵⁵ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul 1992, s. 73.

¹⁵⁶ Z. Kazıcı, *Eğitim Tarihi*, s. 47.

¹⁵⁷ Z. Kazıcı, “Eğitim” *DGBİT*, XIV, s. 81.

¹⁵⁸ Ersoy Taşdemirci, “ Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları ”, Erciyes Üniversitesi, Sos. Bil. Der. Sayı. 2, Kayseri,1989, s. 269–271.

¹⁵⁹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 48.

medreseler, Şîî Mezhebi'nin propaganda merkezleri olan "Darû'l-İlim"ler, İslâm Dünyası'nda yaygın olarak bulunan zâviye okulları, ribatlar ve medreseler¹⁶⁰ şeklinde sıralamıştır. F. Reşit Unat ise; İslâm'da ilk medreseyi Büyük Selçuklular zamanında Alparslan'ın veziri Nizâmü'l-mülk (1018–1092) tarafından açılan ve yine onun ismiyle anılan "Nizâmiye Medreseleri"¹⁶¹ şeklinde kabul eder. Necdet Sakaoglu ise ilk medresenin kurucusu olarak, Nişabûr hâkimi Emir Nasır b. Sebüktekin'i göstermektedir. Medreselerin ne zaman, nerede, hangi faktörlerin etkisiyle doğduğu konusunda henüz bir görüş birliğine ulaşılammıştır. Bu konuda bir takım görüşler ileri sürülmüştür.

Medrese sistemi, çok eski zamanlardan beri var olan cami okullarının bir devamıdır. Bu görüş özellikle İslâm Ansiklopedisi'nin "mescid" maddesini yazan Pederson'un görüşüdür.¹⁶² Pederson bu belirgin farklılıkları dikkate almayarak; "*Eski camiler çoğunlukla öğrenciler tarafından kullanılan odaları ihtiva ediyordu. Okul ve belirli cami tipi arasında belli başlı farklılıklar yoktu, yalnız okullar talebelerin araştırmalarına yönelik ve geçimlerini temin edebilecek şekilde tanzim ve tertip edilmiştir.*"¹⁶³ der. Pederson, İslâm Dünyası'ndaki bütün eğitim çalışmalarını "mescid" maddesi içinde ele alarak, medreseleri de buradaki faaliyetlerin bir devamı gibi görerek anlatmıştır.¹⁶⁴ Çünkü O, daha çok "medrese-cami" niteliğindeki Kahire camileri ile ilgilenmiştir. Doğrusu Kahire'deki pek çok cami, esas itibariyle bir eğitim kurumunun fonksiyonunu icra ediyordu.¹⁶⁵

Cami ile medrese arasındaki farklılıkları bir kenara bırakacak olursak, mescid ve cami bile kullanım ve icra ettiği fonksiyon bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Her ikisinde birer ibadet yeri olmasına rağmen, bir ibadethanenin cami olarak kullanılması halifenin vereceği izne bağlıydı.¹⁶⁶ Camiler içerisinde siyasî otoritenin adının anıldığı, Cuma hutbesi irad edilen ve imamının halife tarafından tayin edildiği, yapılacak eğitim faaliyetlerinin de halifenin iznine bağlı bir ibadethane ve eğitim kurumu iken, mescidler günlük ibadetin yanında dinî ilimlerin tahsilinin yapıldığı kurumlardı.¹⁶⁷ V./XI. yy

¹⁶⁰ E. Taşdemirci, *agm*, s. 269–271.

¹⁶¹ F. Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB, Ankara 1964, s. 3.

¹⁶² Bk. Semavi Eyice, *İA*, "mescid" maddesi, VIII, s. 51.

¹⁶³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 60.

¹⁶⁴ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

¹⁶⁵ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 61.

¹⁶⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 53.

¹⁶⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 53.

ortalarında Bağdat'ta altı cami bulunduğu halde üç bin kadar mescid, yani Cuma namazı kılınmayan türden ibadethane olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁶⁸

Cami içerisinde farklı İslâmi ilimlerin okutulduğu “halkalar” bulunan bir eğitim kurumudur. Halka tüm camilerde bulunurdu. Ancak Şam ve Kahire camilerinde, Bağdat camilerinden farklı olarak, dört Sünnî fıkıh mezhebinden birisine göre fıkıh dersi verilen “zâviyeler” bulunmaktadır. Bunlara “medrese” de denilmektedir.¹⁶⁹

Cami ve medrese büyük bir benzerliğe sahip olmasına rağmen gerek fizikî yapısı¹⁷⁰ gerekse verilen eğitim-öğretim¹⁷¹ sistemi açısından büyük farklılıklar göstermektedir. Her ne kadar medreseler kurulmazdan önce camiler, özellikle de Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'daki camiler yoğun bir eğitim-öğretim faaliyeti içinde idilerse¹⁷² de; bu gerçek, medreselerin camilerden doğmuş olduğunu göstermez. Camilerdeki öğretim ile medreselerde yapılan öğretimin karakteristik bazı farklılıkları vardı.¹⁷³ Camilerde her yaş ve meslekten insan öğrenci yerinde otururken medreselerde belli yaşlarda örgün bir öğrenci grubu vardı. Camilerde halka şeklinde olan ders düzeni medreselerde normal sınıf şeklinde oturularak yapılıyordu.¹⁷⁴

Irak, Suriye, Anadolu, İran ve Türkistan yöresinde medreseler yapıldıktan sonra A. Çelebi'nin de belirttiği nedenlerden ötürü eğitim-öğretim çalışmaları camilerden bu kurumlara devredilmiştir.¹⁷⁵ Hatta uzun zaman medrese ve camilerin görevleri birbiriyle iç içe girmiş; camiler eğitime devam etmeye, medreseler de eğitim faaliyetinin yanı sıra ibadet görevlerini de yerine getirmişlerdir.¹⁷⁶ Anadolu medreseleri içinde birçok minareli medrese bulunması da bunu açık olarak göstermektedir.¹⁷⁷

Kısaca camiler doğuşu sırasında medreselere kaynaklık etmemişler ve medreselerin Suriye'de yayılmaları sırasında karşılıklı etkileşime gitmişlerdir. Ancak, burada şunu da unutmamak gerekir; sabahları medreselerde yapılan örgün eğitimin, öğleden sonra o yerleşim yerinin büyük camilerinden birinde örgün-yaygın karışımı

¹⁶⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 53.

¹⁶⁹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 52.

¹⁷⁰ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 59; Ahmet Gül, “ Osmanlı Medreselerinde Eğitim-öğretim ”, TTK, Ankara 1997, VII. dizi, sayı 152, s. 4.

¹⁷¹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 109–111.

¹⁷² A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 107.

¹⁷³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 59.

¹⁷⁴ A. Gül, agm, s. 4; S.Eyice, “ Mescid ”, *İA*, VIII, s. 51.

¹⁷⁵ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 108–110.

¹⁷⁶ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 110.

¹⁷⁷ Z. Kazıcı, “ Eğitim ” *DGBİT*, XIV, s. 81.

genel bir derse (ders-i âm) dönüştüğü¹⁷⁸ göz önünde tutularak cami ile medresenin karşılıklı dayanışmasının sonuna kadar devam ettiği de unutulmamalıdır,

Medreselerin doğuşu ve ortaya çıkışı ile ilgili ortaya konan diğer görüşler ise; medreseler, Şîh Dârû'l-İlimleri'nin kazandığı başarı üzerine, bunların Sünnîler tarafından kopya edilmiş şekilleridir.¹⁷⁹ Bu görüşü ortaya çıkaran, medreseler ile Dârû'l-İlimler arasındaki birçok fonksiyon benzerlikleri idi. Her ikisi de birbirine zıt bir dinî görüşün propagandasını yapıyorlar, vakıf olarak kuruluş biçimleri, öğrencilere ve âlimlere karşı verdikleri bazı haklar, kütüphanelerle içice olmaları vs. gibi durumlar, medreselerin Dârû'l-İlimler'in üzerine, onların yerine kuruldukları görünümünü veriyordu. Medreselerin Suriye ve Mısır'da yayılmaları sırasında Dârû'l-İlimler'in birçok prensipleri alınmış, hatta birçok yerde ya Dârû'l-İlim kapatılıp medrese açılmış veya o yıkılarak yerine medrese kurulmuştur.¹⁸⁰ Her iki kurum da kendi dinî görüşlerini yayacak propagandacı ve ona göre icrâat yapacak memur ve diğer görevlileri yetiştiriyorlardı.¹⁸¹

Ancak medreseler Ortadoğu'da doğmadıkları için Dârû'l-İlimler'in bu öğretim kurumlarının doğuşuna kaynaklık etmeleri mümkün görülmemektedir. Çünkü bu kütüphaneler genellikle Mısır, Suriye ve biraz da Irak'da yayılmışlardır.¹⁸² Fatımîler'in kurmuş oldukları Darû'l-Hikme ve El-Ezher bir medrese sayılmaz. El-Ezher medreseden ziyade Şîh propaganda merkezi olarak kurulmuştur.¹⁸³ İbn-Hallikân “*Selahâddin Mısır'ı fethettiği zaman hiçbir medrese yoktu, çünkü Şîh olan hükümet bu nevi eğitimle asla meşgul olmuyordu.*” demiştir.¹⁸⁴

Bazı araştırmacılar ise, medreselerin Horasan bölgesinde kısmen özel şahıslar kısmen de devlet eliyle kurulan medreselerin etkisiyle kurulduğu tezini savunurlar; Bu görüş doğru olmasına rağmen medreselerin doğuş kaynaklarını tam olarak yansıtamaz.

¹⁷⁸ Ahmet Ocak, “ Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim ” *Türkler*, VII, Semih Ofset Ankara 2002 s. 723; Mehmet Çelik, “ Selçuklular'ın Ayrılkçı Cereyanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri”, (Meslek Hayatının 25. Yılında) *Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay Armağanı* Ankara 1998, s. 327.

¹⁷⁹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 133.

¹⁸⁰ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 259; M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 68.

¹⁸¹ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 255; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Boğaziçi yay, İstanbul 1971, s. 17.

¹⁸² A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 101.

¹⁸³ Z. Kazıcı “Eğitim”, *DGBİT*, XIV, s. 80.

¹⁸⁴ M.A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 26; R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 258.

Medrese kelimesi ilk defa X. yüzyılda Horasan-Çayardı (Maverâünnehir) yöresinde kullanılmıştır. Bu kullanım, genel olarak ders verilen yer, okul anlamındadır. Bu okullar medreselere kaynaklık etmiştir. İslâm Dünyası'nın batısında (Mısır ve Suriye'de) Şif'liğe karşı yenik düşen Sünnî Mezhepler kendilerini doğuda güçlendirmek için bu yörelerde özel evlerinde küçük medreseler¹⁸⁵ veya ileri gelenler tarafından Sünnî âlimler için dikkati çekmeyecek küçük okullar kuruyorlardı.¹⁸⁶ XI. yüzyılın başlarında Merv, Amul, Tabarân, Gâzne, Nişâbur, Buhâra gibi şehirlerde değişik boyutlarda bu tip medreseler kurulmuştu.¹⁸⁷ Ancak, XI. yüzyıldan itibaren "medrese" kelimesi yüksek okul anlamında kullanılmaya başlanmıştır. İbn Battûta'nın ifadelerine göre, Lûr ve Kuzistân halkı, buralardaki zâviyelere bile "medrese" diyordu.¹⁸⁸

Bu ad benzerliği olan bu iki kurumun organizasyon ve amaçları bakımından önemli farkları da vardı. Bu küçük okullar daha sonraki medreselerin ortaya çıkmasında önemli bir esin kaynağı olmuşlardır, ama devlet tarafından maddî ve manevî yardım gören ve saray tarafından himaye edilen medreselerin, gerek teşkilat ve gerekse öğretim bakımından o çağın diğer eğitim kuruluşlarından çok üstün oldukları bir gerçektir. Bu sebeple Horasan'da kısmen devlet eliyle kısmen de özel şahıslar tarafından kurulan medreselerin Irak'tan batıya doğru yayılan büyük devlet medreselerinin buralardan doğduğunu söylemek biraz hatalı olacaktır.

Bazı araştırmacılar ise; medreseleri, Karmatî manastır okullarının bir değişmiş şeklidir görüşünü ileri sürerler. Karmatî manastırları İran ve Türkistan'da, Arap âleminde Dârû'l-İlimler'in yaptığı işi yapıyorlardı. Bunların manastır okullarından yetişen propagandacılar o kadar etkili oluyorlardı ki, Sünnî Mezhepler buna karşı kendi silahlı ile mücadele etmek gereği duydular ve medreseleri kurdular. X. yüzyıl sonlarına doğru Fergâna, Horasan, Cürcan, Taberistan, Gâzne, Çayardı ve Hindistan yörelerinde Karmatîler önemli bir güç haline gelmişlerdi. Bu yörelerdeki Sünnîler Karmatî Manastırları'nı kendileri için bir tehlike olarak görüyorlardı. Maturudî, Semerkant'ta 17

¹⁸⁵ Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", AÜEBFD, XV, say. 5.2, Ankara 1982 s. 121.

¹⁸⁶ M. Dağ - H. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, s. 121; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 334.

¹⁸⁷ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 5.

¹⁸⁸ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

Karmatî ve Mu'tezile Medresesi'nden söz etmektedir.¹⁸⁹ Bu nedenle Karmatî Manastırları'nın doğrudan medreselerin doğuşuna kaynaklık ettikleri söylenemez.

Bazı Avrupalı araştırmacıların dediği gibi Yakındoğu'daki Hristiyan Okulları ve Bizans eğitim kurumları medreselerin doğuşuna etki etmiştir düşüncesi tamamen hatalıdır. Bu dönemde İslâm Dünyası Selçuklular'ın liderliğinde hem siyasal hem de kültürel yönden bir yükseliş dönemi yaşarken, Bizans hem siyasî hem de kültürel yönden bir çöküş sürecine girmişti. Medreselerin ortaya çıkmaya başladığı dönemde Bizans yükseköğretim kurumları ortadan kaybolmaya başlamıştı. Ayrıca medreselerin doğuş yeri Suriye ve Filistin değil, Horasan bölgesidir.

Medreselerin doğuşunda, hatta Türkler'e has medrese-mescid sisteminin doğuşunda Budist "Buyân" veya "Viharâ"larının (manastırlarının) büyük etkisi vardır.¹⁹⁰ Budist külliyesi M.Ö. III. yüzyıldan beri gelen bir geleneğe sahipti ve vakıf sistemi yoluyla yaşıyorlardı.¹⁹¹ Medreselerin doğuş kaynakları arasında kabul edilen Budist buyân veya viharâları (manastırları) araştırmacıların büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüş bir düşüncedir. Türkler arasında da IV. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan Budizm, IX ve X. yüzyıllarda oldukça yayılmıştır. Bu yeni dinin gelenekleri halk tarafından iyice benimsenmiş ve viharâ yaptırmak, Türkler arasında yapılacak hayırların en değerlilerinden biri kabul edildiği için bütün ileri gelenler bu kurumları yaptırıyorlar ve vakıflara bağlıyorlardı.¹⁹² Bu külliyelerde toyınlar, avlunun etrafına dizilmiş hücrelerde yaşıyorlardı.¹⁹³ Barthold ve E. Esin'in kanaâtlerine göre külliye kavramını Türkler Budizm'den İslâmiyet'e getirmişlerdir.¹⁹⁴ İslâm orduları 633 yılında Belh şehrine geldiklerinde bile, burada 100'ü aşkın Türk-Budist külliyesi (Nevbahar) vardı. 710 yılında Buhâra şehri alındığında da buradaki Budist külliyesi İslâmleştirilmişti. Müslüman din adamları veya Budist iken müslüman olmuş entellektüeller, daha önce verimli çalışmalarını gördükleri bu kurumları terk etmemiş ve İslâmleştirmişlerdi.¹⁹⁵ Orta Asya'da İslâmiyet yabancı dinlere (Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık) ve Rafizî

¹⁸⁹ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

¹⁹⁰ E. Esin, "Muyânlık" Uygur "Buyân" yapısından (viharâ) Hakanlı Muyânlığına (ribat) ve Selçuklu Han ile medreselerine geçiş" *Malazgirt Armağanı*. Ankara 1972, s. 82.

¹⁹¹ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

¹⁹² E. Esin, *agm*, s. 82.

¹⁹³ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

¹⁹⁴ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

¹⁹⁵ E. Esin, *agm*, s. 82.

mezheplere karşı mücadele ederken Budist viharâları'nı İslâmileştirerek medreseleri kurmuşlardır.¹⁹⁶

Medrese bir hukuk eğitimi okulu olan mescid ile onun hemen yanı başında yer alan ve derslere devam eden fıkıh öğrencileri için bir yurt hizmeti veren hanların tabii gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır.¹⁹⁷ Medrese, *mescid*, *mescid-han* kompleksi ve *medrese* olmak üzere üç aşamada gerçekleşir. Mescidte verilen ve genellikle dört yıl devam eden temel fıkıh eğitimi, şehir dışından gelen fıkıh öğrencileri için kalacak bir yeri zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle mescid-han kompleksi böyle doğmuştur.¹⁹⁸ Bu süreç dâhilinde İslâm Dünyası'nda kurulan ilk medrese hakkında farklı görüşler mevcuttur.¹⁹⁹

Kısaca yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, şu ana kadar yapılan araştırmalar, İslâm Dünyası'ndaki medreselerin her İslâm Ülkesi'nde farklı zamanlarda ve farklı şartlar altında doğduklarını ortaya koymaktadır.

3)İSLÂM DÜNYASINDA KURULAN İLK MEDRESELER

İlk medresenin kesin olarak kimin tarafından kurulduğunu söylemek oldukça zordur. Zira bu konuda araştırmacılar yukarıda da ifade edildiği gibi değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁰⁰ Bu konu, tarihçiler arasında ihtilafın doğmasına sebep olmuştur. İbn Hallikân; “*Nizâmü'l-mülk, medreseleri ilk inşa ettiren şahıstır.*” derken,²⁰¹ medrese kavramı bütün yönleriyle ele alındığında toplumdaki genel kanaatte bu yöndedir. Fakat es-Sübkî ile Makrızî, Nizâmü'l-mülk'(1018/1092)ün, İslâm'da medreseleri ilk inşa ettiren şahıs olmadığını zikrederler.²⁰² Bu görüşlerini de yukarıda bahsettiğimiz Nizâmiye Medreseleri öncesinde kurulan medreselerin varlığına dayandırmaktadırlar.

İslâm Tarihi'nde medrese kurma çalışmaları Maverâünnehir ve Horasan Bölgesi'nde başlamıştır. Elimizdeki kaynakların ortaya koyduğu bilgiler ve ilk medresenin Karahanlılar döneminde kurulan el-Halvânî medresesi kabul edildiğinde medresenin *mescid*, *mescid-han* ve *medrese* şeklinde geliştiği söylenebilir.²⁰³ Bağdat

¹⁹⁶ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

¹⁹⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 71.

¹⁹⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 72.

¹⁹⁹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 111.

²⁰⁰ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4; Cahit Baltacı Nizâmiye'den önce Nişabur'da Beyhakiyye Medresesinin kurulmuş olduğunu ifade eder. C. Baltacı *Osmanlı Medreseleri*, s. 5

²⁰¹ A. Çelebi *İslâm'da Eğitim*, s. 98.

²⁰² A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 102.

²⁰³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 72.

Nizâmiye Medresesi'nde ders veren Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Bağdat Nizâmiye Medresesi kurulmazdan önce *mescid-han* şeklindeki bir yapıda ders verdiği kaynaklarda geçmektedir.²⁰⁴ Mescid-han şeklindeki bu yapılar bilhassa ilim için dışarıdan gelen öğrencilerin sıkıntılarını gidermiyordu. Bilginin peşinden koşan müslüman talebelerin barınma ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu. İlk zamanlar bu sıkıntılar mescidler yanında kurulan hanlarla giderilmeye çalışıldı. Ancak bu durum fakir öğrencilerin durumuna pek yardımcı olmadı. Bu nedenle ilk dönemlerden itibaren idarecilerin yanı sıra zengin tüccarlar ve şahsî serveti olan hocalar ilimle uğraşan talebelere destek olmaya çalıştılar. Fakat bu tür hayırseverlikler uzun ömürlü olmayıp veren kimsenin hayatta olması ve maddî imkânları elverdiği ölçüde oluyordu. Bu tür sıkıntılar kurulan vakıflar sayesinde halledilmeye başlandı. Medrese, eğitim amaçlı yardımların vakıf hukuku sayesinde kurumsallaşmasından sonra ortaya çıkmıştır.²⁰⁵ Medreseler başlangıçta Horasan ve İslâm Dünyası'nın doğusundan gelen ilim adamlarının evlerinde kurdukları özel okullarda eğitim-öğretim faaliyetlerini icra ediyordu.

Medreselerin resmî bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması, X. asırda Karahanlılar zamanında olmuştur.²⁰⁶ Bilinen ilk medrese Karahanlılar döneminde Buğra Han tarafından Buhâra'da hukuk tedrisatı yapan ünlü İslâm âlimi Abdülaziz b. Salih el-Halvânî adına kurulmuş olan medresedir.²⁰⁷ Bundan sonra vakfiyesi günümüze kadar ulaşmış olan Tamgâç Buğra Karahan İbrahim'in (1046–1067) Semerkant'ta kurduğu medresedir.²⁰⁸ Bu medreseyi kuran hakan orada dinî eğitim-öğretim hizmetleriyle bir yandan Allah rızasını kazanmayı bir yandan da insanlar arasında hayırla yâd edilmeyi kendisine maksat edinmiştir.²⁰⁹ Bu yüzden mescid ve kütüphanesiyle birlikte bilimsel araştırma ve inceleme salonları, Kur'an öğretimi için dersaneler yaptırmıştır.²¹⁰ Bu

²⁰⁴ Ebû Ali el-Fârîkî (ö.528–1134) adlı öğrenci, büyük fakih Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin derslerine katılıp fıkıh tahsil etmek amacıyla dışarıdan Bağdat'a gelmiştir. Şîrâzî o tarihlerde, kendi adıyla anılan ve bitişik bir hanı bulunan mescidte fıkıh dersleri veriyordu. "*Bâbü'l-Merâtib mahallesinde Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin mescidinin karşısında bulunan bir handa kaldım. Orada, Üstad'ın Şîrâzî'nin ashabi ve ondan fıkıh dersi alan öğrenciler kalıyordu. Sayımız en az on, en fazla yirmi oluyordu. Üstad Şîrâzî bize dört yıl boyunca fıkıh dersi veriyor ve bu süre zarfında eğitimini başarı ile tamamlayan bir öğrenci, başka bir yerde ders alma ihtiyacı duymuyordu.*" G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 75.

²⁰⁵ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 73.

²⁰⁶ E. Taşdemirci, *agm*, s. 273.

²⁰⁷ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 334.

²⁰⁸ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 334.

²⁰⁹ S. Bilhan, "Tamgâç Medresesi", s. 121.

²¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. S. Bilhan, *Tamgâç Medresesi*, s. 117–127.

medresede öncelikle Hanefî Mezhebi'ne göre eğitim-öğretim yapıldığı ve seçilen görevlilerin inançlı ve akıllı olmasına dikkat edildiği bildirilmektedir.²¹¹ Arslan Gazi Tapgâç Han, Merv'de bir medrese yaptırmış ve vefatında oraya defn olunmuştur.²¹² Karahanlılar tarafından Semerkant ve Buhara başta olmak üzere bütün Maverâünnehir yüksek bir ilim ve kültür merkezi haline getirilmiştir.²¹³ Bağdat Nizâmiye Medresesi kurulmazdan önce başta Maverâünnehir ve Horasan olmak üzere diğer Türkistan topraklarında bazı bölge ve şehirlerde medreselerin varlığı tarihi kaynaklarca bilinmektedir.

Gaznelî Mahmud (999–1030) Gazne'de, kardeşi Sebüktekîn de 1033 tarihinde Nişâbur'da birer medrese inşa ettirmişlerdir.²¹⁴ Bunlardan önce de Ebu Hatîmü'l-Bustî kendi kütüphanesini medrese haline getirmiş, yanına da yabancı talebelerin barınacakları bir yer yaptırmıştır. Hatimî adına (ö.972) Tahran'da bir Şafîî Medresesi inşa edildi.²¹⁵ Bunların yanı sıra ulemânın şahsî gayretleri ve sûfi cemiyetlerinin açtığı hususî medreseler de mevcuttu.²¹⁶ Nişâbur'da X. asırda Ebu Ali Hüseyin (ö.1002)'nin bizzat kendisi hadis öğretimi için bin öğrencinin devam ettiği "El-Medresetü'l-Ehliyye" denilen hususî bir medrese kurdu.²¹⁷ İmam İsmailî (ö.1005) Bağdat'ta Şafîî Fıkhı'nın araştırılması için iki medrese kurdu.²¹⁸ Nişâbur'da Şafîî fakihî es-Sâ'ig-Neysâburî (ö.960) için de bir medrese yapılmıştı.²¹⁹ Yine Nişâbur'da İbn-i Fûrak (ö.1015)'in ders okuttuğu bir medrese bulunuyordu.²²⁰ Nişâbur'un belli başlı camiinde büyük bir istekle araştırmalar sürdürüldüğü gibi, aynı zamanda orada birçok medrese doğmuştur.²²¹ Bu eğitim kurumları, o devirde yaygın olan Şîî'lik cereyanına karşı Sünnîliği müdafaa ve yaymak için kurulmuş müesseselerdi.²²² Bu ifadelerde de görüldüğü gibi, medreselerin

²¹¹ E. Esin, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (h.440–601 / m. 1052 – 68), Semerkant'da yaptırdığı Abideler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, İstanbul 1979, s. 38–39.

²¹² C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 5.

²¹³ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 334.

²¹⁴ M. Dağ – H.Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, s. 121.

²¹⁵ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 5.

²¹⁶ Hişam Naşabî, *Eğitim Kurumları, İslâm Şehri*, s. 85.

²¹⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 25; N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 334.

²¹⁸ M. Öymen - H. Dağ, *İslâm Eğitim Tarihi*, s. 121.

²¹⁹ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 255.

²²⁰ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 347–348.

²²¹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 25.

²²² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1999'a Kadar), Alfa yay, İstanbul 1999⁷, s. 19–20.

doğuşunda Sünnî-Şîî çatışmasının da müessir olduğu anlaşılmaktadır.²²³ Bu medreselerde el-Eş'arî ve Mâturîdî kelâmıyla hadis ve fıkıh öğretiliyordu.²²⁴

İşte İslâm'da eğitimin bir devlet görevi haline gelmesini, eğitime geniş destek ve yardımın verilmesini özellikle bu Şîî-Sünnî rekabetine bağlamak gerekir. Bir yandan Şîî'lik, Fatımî idaresi altında geniş devlet desteği ve yardımı görürken öte yandan, Şîî'liği İslâm için bir tehlike sayan Sünnî halife ve emirler de eğitime el atmışlar ve medreselerin İslâm Dünyası'nda ortaya çıkışında önemli etken olmuşlardır.²²⁵

Tarihe uzun yıllar damgasını vuran böylesine önemli bir eğitim-öğretim kurumunun birden ortaya çıkmadığını, buna karşılık bir takım aşamalardan geçerek geliştiğini söyleyebiliriz. Medresenin ilk kimin tarafından kurulduğundan çok, bu kurumların eğitim-öğretim faaliyetlerine ve daha sonraki çalışmalara yapmış olduğu katkısı önemlidir. Buna göre bu kurumların her biri az veya çok eğitim-öğretim alanındaki bu çalışmalara hizmet etmişlerdir. Hatta Nizâmü'l-mülk de bu sistemlerden yararlanmıştı. Bu nedenle bütün bu müesseselerin Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmasına şöyle ya da böyle bir tesiri ve katkısı olduğu, söylenebilir. Ayrıca medreseler ilk çıktıkları anda eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı diğer yerleri ortadan kaldırmamış²²⁶ bilakis ilave yardımlarda bulunmuştur.

Medreselerin hem kavram hem de kurum olarak Nizâmiye Medresesi'nden önce de var olduğu bilinmektedir.²²⁷ Nitekim yüksek öğrenim alanında dinî ilimlerle birlikte aklî ilimlerin de okutulduğu ilk bilimsel araştırma enstitüsü veya akademisi arasında zikredilen Abbasî Halifesi Me'mun tarafından yaptırılan "Beytü'l-Hikme"den sonra medrese kelimesinin kullanılmaya başladığı ifade edilir.²²⁸ İleride bu kurumun bir benzeri olarak Fatımîler tarafından Darû'l-İlimler kurulmuştur.²²⁹ Daha sonra açılacak olan ve devlet tarafından bu kurumlara göre daha fazla resmiyet kazandırılan Nizâmiye Medreseleri'nin kurulup geliştirilmesinde bu kurumlar çekirdek vazifesi görmüştür.²³⁰

Sonuç olarak; Selçuklular'a gelinceye kadar eğitim-öğretim alanında yapılan çalışmalar çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu döneme kadar modern manada sistemli ve

²²³ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 7-9.

²²⁴ Beyhakî, İbn Funduk Ali, *Tarih-i Beyhak* (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran 1938, s. 185.

²²⁵ M. Öymen - H. Dağ, *İslâm Eğitim Tarihi*, s. 117.

²²⁶ A. Çetin, agm, s. 180.

²²⁷ M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 349.

²²⁸ H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 30.

²²⁹ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 254.

²³⁰ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 133.

ciddi bir eğitim merkezinden bahsetmek mümkün değildir.²³¹ İslâm Dünyası'nda Nizâmiye Medreseleri'nden önce özel şahıslar ve devlet adamları tarafından medrese adı altında eğitim-öğretim müesseselerinin kurulduğu bilinmektedir.²³² Samanoğulları ve Gâzneliler öğretim kurumlarına büyük önem vermişlerdir. Başta Belh, Nişâbur ve başkentleri Gâzne'de çok sayıda medrese inşa etmişlerdir. Hatta sırf Huttâlan'da 21 medresenin bulunduğu tarihi vesikalarda geçmektedir.²³³

Selçuklular'ın kuruluş devrinde Tuğrul Bey daha Nişâbur'a girdiği zaman Saraçlar Pazarı'nın yakınında bir medrese inşa edilmesini emretmiştir.²³⁴ Tuğrul Bey'in inşa ettirdiği bu medresenin dışında Nişâbur'da ünlü âlim Beyhakî'nin kurduğu Medrese-i Beyhakîyye ve yine Gâzneli Sultan Mahmud'un kardeşi Emir Nasr b. Sebüktegîn adına kurulmuş olan Medrese-i Saiddîyye bulunuyordu.²³⁵ Ayrıca Selçuklu veziri Kündürî ve Çağrı Bey'de Merv'de birer medrese inşa etmiştir.²³⁶ Yine Nizâmiye Medreseleri'nden önce Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman tarafından İspanya'daki merkez Kurtubâ Camiî, medrese olarak ifade edilmese de kurulan ilk üniversiteler arasında zikredilmektedir.²³⁷

Biz bu araştırmamızda aynı zamanda Nizâmiye Medresesi'nin İslâm Eğitim Tarihi'nde kurulan ilk medreseler arasındaki yerini açığa çıkarmaya çalışacağız. Tarihe uzun yıllar damgasını vuran böylesine önemli bir eğitim-öğretim kurumunun birden ortaya çıkmadığını, buna karşılık bir takım aşamalardan geçerek geliştiğini söyleyebiliriz.

Buradan anlaşılacağı üzere, Nizâmü'l-mülk tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri manzumesi öncesi Tük-İslâm Devletleri'nde ve Selçuklular'ın ilk döneminde (Tuğrul Bey zamanında) medreseler bulunuyordu. Fakat medrese kelimesiyle ifade edilen bu kurumların uzun ömürlü olmayışı veya İslâmî çevrelerde Nizâmiye Medreseleri'ne oranla çok fazla yankı uyandırmayıp iz bırakmayı gibi nedenler ilk medrese konusundaki görüşleri etkileyen amillerdir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, Selçuklular'dan önceki dönemlerde medreseler daha

²³¹ M. Çelik, *agm*, s. 325.

²³² M. A. Köymen, *Alpaslan ve Zamanı*, s. 236.

²³³ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 194.

²³⁴ M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 120.

²³⁵ M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 120.

²³⁶ M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 120.

²³⁷ Z. Kazıcı, *Eğitim Tarihi*, s.47.

ziyade özel şahıslar tarafından veya kısmî devlet desteği ile kurulurken Nizâmiye Medreseleri ile birlikte medreseler sistemli bir şekilde devlet eliyle hükümdar ve devlet adamları tarafından kuruluyordu.²³⁸ İşte Bağdat'ta kurulan “Nizâmiye Medresesi” (1066–1067) zamanın meşhur fikir ve ilim adamlarını bir araya getirerek, binalarını kütüphaneleriyle donatarak dinî ve aklî ilimlerin tahsil edildiği devrin en önemli ilim ve kültür müessesesi olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ilk medreselerden maksat bütün plan ve programıyla, detaylara inerek teşkilatlanmasını tamamlamış teknik mânada bir medrese kastediliyorsa buna en uygun cevabın Nizâmiye Medresesi olduğu söylenebilir. Bu ve buna benzer nedenler bu kurumun ilk medrese olarak zikredilmesinde tesirli olmuştur. Gerçekten medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, tahsilin meccanî olması ve medrese teşkilatının en küçük ayrıntılarına kadar tespiti ve bu özel devlet kurumlarının hâkim devlet ideolojisini destekler birer devlet okulu durumuna getirilmesi, Selçuklular'ın eseridir.²³⁹

Devlet tarafından maddî ve manevî yardım gören ve saray tarafından himaye edilen Nizâmiye Medreseleri'nin, gerek teşkilat ve gerekse öğretim bakımından o çağın diğer eğitim kuruluşlarından çok üstün oldukları bir gerçektir. Nizâmiye Medresesi o kadar meşhur olmuştu ki, bu hal, insanların ilk medresenin kurucusu ile ilgili bir soruya verecekleri cevabı Nizâmü'l-mülk olarak etkilemiştir.

B) NİZAMİYE MEDRESELERİ

Bir devletin güçlü ve uzun ömürlü olma koşullarından birisi devrin şartlarına göre teçhiz edilmiş muntazam bir ordu, diğeri ise; aynı şartlar çerçevesinde tanzim edilmiş eğitim kurumları yani irfan ordusudur. Bu iki şart geçmişte olduğu gibi günümüzde de geçerliliğini devam ettirmektedir. Ortaçağ devlet geleneğinde devlet yöneticileri ve ülkede nüfuz sahibi kişiler ilim adamlarını himaye etmekte ve bilimsel faaliyetlere destek vermekteydiler.

Selçuklular da bu geleneğe uyarak ilim adamlarını himaye etme ve ilmin yayılması hususunda büyük çaba harcadılar. Yeni kurdukları medreselerin yönetimini, büyük bir iştiyâkla taleplerinin karşılanmasını bekleyen ulemâya bıraktılar. Böylelikle

²³⁸ M. Altan Köymen, “Alpaslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, say. IV, Ankara 1975, s. 108–109.

²³⁹ Z. Kazıcı, *Eğitim Tarihi*, s. 7–8.

“fakih” sıfatını taşıyan ve kalabalık müntesipleri olan ulemânın sahip olduğu nüfuzu yanlarına almış oldular.²⁴⁰ Bunun başlıca sebeplerinden birisi yeni kurulmuş ve meşruiyet kaygısı olan bir devletin, Abbasî Devleti tarafından tanınması gerekliliği idi. Ortaçağ devlet geleneğinde bir devletin kendini kabul ettirmesi, o dönemin büyük devletleri olan Abbasî veya Bizans İmparatorlukları tarafından tanınma ihtiyacını zorunlu kılıyordu. Selçuklular böyle bir ortamda henüz yeni tanıştıkları bir din ile yabancı oldukları bir coğrafyada hâkimiyet kurmaya çalışıyorlardı. Medrese-tekke uzlaşmasıyla Arap-Fars ve İslâm Kültürü ile yoğrulan halkların yabancı (Türk) bir yönetime itaatini sağlanması ve siyasal hâkimiyet için bir güç kaynağı olarak Türkmen oymaklarının İslâmlaştırılması politikasını gütmüşlerdir.²⁴¹ Hal böyle olunca bu dine ve ilim adamlarına sahip çıkarak bir anlamda meşrûiyet kaygısını ortadan kaldırmak ve İslâm âlemine kendilerini kabul ettirmek istemişlerdir. Kendileri için azamî yarar temin edecek yerlere ve güçlü olan taraflara destek vermişlerdir.²⁴²

Türk-İslâm geleneğindeki devletler eğitim-öğretimin devlet ve millet için ne kadar önemli olduğunu kavramışlardır. Bu sebeple hem milletin eğitime hem de devletin başına geçecek şehzâdelerin eğitime ayrı bir önem vermişlerdir. Selçuklular da şehzâdelerin en iyi şekilde yetiştirilmesi için atabeg²⁴³ denilen tecrübeli ve bilgili terbiyecilerden yararlanmışlardır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Selçuklular eğitim-öğretime son derece önem vermişlerdir. Bu sebeptendir ki, daha önceden özel şahıslarca kurulan medreseler, Selçuklular’la birlikte bizzat devlet eliyle kurulmaya ve himaye edilmeye başlanmıştır.²⁴⁴ Bu nedenle bazı araştırmacıların medrese için, “*Medrese, İslâm, eğitim-öğretim Tarihi’ne Selçuklular’ın hediyesidir.*”²⁴⁵ demeleri tamamen bu gerçeği yansıtmaktadır.

²⁴⁰ G. Makdisî, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 77.

²⁴¹ M. Çelik, *agm*, s. 321.

²⁴² G. Makdisî, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 43.

²⁴³ Selçuklularda atabeglik (ata hoca) çok yüksek bir resmi görev ve ünvanıdır. Selçuklu hükümdarları şehzâdelerin eğitim-öğretim görevini atabeg denilen bir mürebbînin gözetimi ve rehberliği altında bir vilayetin idaresi ile görevlendirilerek yaptırıyorlardı. Böylece atabegler şehzâdelerin en iyi biçimde yetişmesini üstlenmiş hem teorî hem de pratik olarak görev yapan birer siyasal eğitimci gibiydiler. Alparslan ve oğlu Melikşah’ın atabegliğine Nizâmü’l-mülk tayin edilmişti. Bk, Y. Akyüz, *Türk Eğitim*, s. 56. Günümüzde halen Kırgızlarda bu tabir büyük insanlar için “ata hoca” şeklinde kullanılmaktadır.

²⁴⁴ M. A. Köymen, “Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Araştırmaları*, IV, s. 108–109.

²⁴⁵ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 333.

1- NİZAMİYE MEDRESELERİN KURULUŞUNU HAZIRLAYAN SEBEPLER

Eğitim–öğretim medreselere intikal edinceye kadar farklı isim ve mekânlarda devam etmiştir. Medreseye intikalinde ise en önemli etkenler arasında yukarıda da bahsettiğimiz üzere, bir taraftan camilerin esas kuruluş amaçlarına döndürülmesi, diğer taraftan da eğitim–öğretimi daha sistemli ve düzenli hale getirme isteği yatmaktadır. Medresenin getirdiği yenilik, ders müfredatı ile ilgili olmayıp, kurumun hukukî statüsü ile ilgiliydi. İlmî çalışmalar eskisi gibi devam etmiştir. Dolayısıyla, medreselerin önce Bağdat dışında kurulmuş olmalarının, bu bölgelerin kültür düzeyi ile hiçbir ilgisi yoktur.²⁴⁶ Bağdat İslâm Dünyası'nın merkeziydi ve bu özelliğini uzun süre korudu. Bağdat'ta medrese kurulmasının anlamı; Selçuklular ve onların veziri, Bağdat'ta medrese kurarak, halifenin bu alandaki hamiliğini kendi hâkimiyet alanında bile elinden alacak kadar güçlü olduklarını göstermiş olmalarıdır. Zira Selçuklular'dan önceki dönemde güçlü hamiler tarafından kurulan medreselere Irak dışında rastlanabiliyordu.

İslâm Dünyası'nda sistemli eğitim faaliyetlerinin başlangıcı olarak Sultan Alparslan döneminde vezir Nizâmü'l-mülk'ün 459/1067'de Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni açması kabul edilmektedir. Nizâmü'l-mülk²⁴⁷ aslında bir mucit değildi. O

²⁴⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

²⁴⁷ Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşunda en büyük rolü oynayan Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshâk et-Tusî, lakabı Nizâmü'l-mülk ve el-Atabek 21 Zilkade 408/10 Nisan 1018 tarihinde Horasan'ın eski kültür merkezlerinden olan Tûs şehrine bağlı Nûkon kasabasının Ragadân köyünde doğdu. Bazı tarihçiler bu tarihin 410/1020 olduğunu ifade ederler. Asıl ismi Hasan'dır. Babası Ali bin İshâk, Gâzne Devleti'nde vazife gören bir devlet memurudur.

Nizâmü'l-mülk doğumundan hemen sonra annesini kaybetti. Onun eğitimi ile babası ilgilendi. Küçük yaşta Kur'an eğitimi aldı. Sonra fıkıh, hadis ve diğer ilimleri öğrenmesi için onu Tûs'a gönderdi. Nizâmü'l-mülk ve kardeşi, devrin meşhur fakihlerinden Ebû'l Kasım Abdullah'ın yanında mükemmel bir tahsil görmüşlerdir. Öyle ki Nizâmü'l-mülk henüz 11 yaşında iken Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve yine çok genç yaşta iken fıkıh âlimleri arasında zikredilir olmuştur. Dînî ve edebî kültürü ile temayüz eden Nizâmü'l-mülk idarecilikte de büyük muvaffakiyet göstermiştir.

Babası ile birlikte Gâzneliler'in maiyyetinde çalışmış, Selçuklular, Gaznelileri 431/24 Mayıs 1040'taki Dandanakan savaşında mağlup ettiği zaman Nizâmü'l-mülk'ün babası Selçukluları takip ederek Selçuklu hizmetine girmiştir. Daha sonra Belh şehrine yerleşti. Burada 445/1053–54 tarihinde Davud Çağrı Bey'e takdim edildi. Nizâmü'l-mülk parlak düşüncesi ve derin kültürü sayesinde bu Selçuklu prensi yanında hüsnü kabul gördü.

Çağrı Bey onu kendine özel sekreter yaptı ve ona son derece itimat etti. Nizâmü'l-mülk Çağrı Beyi bir daha bırakmadı. Onunla beraber 445/1053-54'de Selçukluların en önemli yerleşim merkezi olan Merv'e gitti. Nizâmü'l-mülk Belh valisi ve aynı zamanda Alparslan'ın ilk veziri Ebu Ali Ahmed bin Şadân'ın yanında bulunduğu esnada şehrin idaresinde gösterdiği maharetten dolayı tanınmış ve daha sonra Merv'de bulunan Alparslan'a takdim edildi. O tarihten sonra da Alparslan'ın yanından ayrılmamıştır. Alparslan Selçuklu tahtına oturur oturmaz Nizâmü'l-mülk'ü kendine vezir tayin etti. Halife Kaîm bin Âmrillâh tarafından kendisine "Nizâmü'l-mülk", "Kıvâmü'd Devle-ve'ddîn" lakapları verildi. Nizâmü'l-mülk, Malazgird muharebesi hariç (Alparslan tarafından her ihtimale karşı, memleketi idare etmek

zaten var olan başarılı eğitim kurumlarından istifade etmiş ve geliştirmiştir. Bu medreseler öncekilerden farklı olarak sistemli bir medrese yapısının ilk örneği olmasının yanı sıra müderrislere ve talebelere sağlanan imkânlar, bizzat medresenin büyük bir müessese olarak düşünülmesi ve faaliyetlerinin devlet eliyle yürütülmesi açısından oldukça önemlidir. Nizâmiye Medreseleri talebelere tanınan imkânlarla bir bakıma, eğitime fırsat eşitliği getirmiş, yetiştirilip mezun olan öğrencilerin devlet kadrolarına yerleştirilmesi ile de kusursuz işleyen bir sistem olduğunu göstermiştir. Takip edilen bu siyasette şüphesiz en büyük pay vezir Nizâmü'l-mülk'e aitti. Nizâmü'l-mülk'ün bu hususta şu tespiti dikkat çekmektedir. Ona göre, geçmiş hükümdarların bir kısmı ilim adamlarına yeterli maaş vermedikleri ve onları bir görev ile bağlamadıkları için bu ilim adamlarının bazıları devletten uzaklaşmışlardır.²⁴⁸ Bu teşhisi ortaya koyan vezir Nizâmü'l-mülk ilmin himayesi ve yayılması noktasında büyük çaba harcadı. İlim adamlarını himaye etti ve onlara ne kadar önem verdiğini göstermek için onlar adına medreseler inşa ettirdi. Böylece onlara ücretli ve toplum nezdinde itibarlı bir iş kazandırılmış oldu.

1040 Dandanakan Savaşı'nın kazanılmasıyla Gâzneli topraklarında Selçuklu Devleti kat'î olarak kurulmuş,²⁴⁹ Horasan yalnız fiilî olarak değil, resmen de

vazifesi ile Hemedan'a gönderildiği için iştirak edememiştir.) devletin bütün fütûhat muharebelerinde Sultanlarla (Alparslan ve Melikşah) birlikte olmuş, cesareti ve isabetli kararları ile zafere giden yolu göstermiştir.

Devlet teşkilatında, askerî, idarî ve malî sahalarda yapmış olduğu yeniliklerle devletin sağlam temeller üzerine kurulması için çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur. Devlet yönetimindeki başarılarıyla Alparslan ile birlikte oğlu Melikşah'ında vezirliğini yaparak yaklaşık 29 yıl büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda bu görevde bulundu. Devlet teşkilatındaki düzenleme ve yeniliklerle devleti Orta Çağın en güçlü devleti haline getirdi. Büyük Selçuklu devletinin, idarî, malî ve askerî teşkilatını kuran ve kurduğu bu teşkilat bütün müslüman devletlerce örnek alınan, mahir bir devlet adamıdır.

Nizâmü'l-mülk dindar ve şûurlu bir müslümandı. Bütün halk, bilhassa dindarlar ve sûfiler tarafından çok sevildi. O, Şafîî ve Eş'arî taraftarı idi. Bu sebepten Rafiziler, İsmâîliler ve sapık gruplar onu düşman ilan etmişti. Bulduğu makama sahip olduğu yüksek kültürü ve bilgisi sayesinde geldiği için eğitim-öğretime son derece ehemmiyet verdi. Eğitim-öğretim faaliyetlerini yaygınlaştırmak için gücü nispetinde her şeyi yaptı. Kurduğu devlet teşkilatlarında Gâzneli Devleti'nin kurumlarını örnek aldı.

Nizâmü'l-mülk sadece usta bir siyasetçi ve reformcu değil, fakat aynı zamanda fevkalade bir bilgindi. Devlet yönetimine dair yazdığı "Siyasetnâme" adlı meşhur eseri vardır. Nizâmü'l-mülk İsfahan-Bağdat yolu üzerinde Sıhne mevkiinde 1092 de Hasan Sabbah'ın Batınî fedaîilerinden Deylemlî bir genç tarafından öldürülmüştür. (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092). Bk. İ. Kafesoğlu, "Nizâmü'l-mülk" *DAİ*, X, s. 329-333.

²⁴⁸ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname*, (çvr. N.Bayburtlugil) Dergâh Yayınları, İstanbul 1981, s. 145.

²⁴⁹ Dandanakan Savaşından sonra Selçuklular adına hutbe okundu. 8 Ramazan 431 (23 Mayıs 1040) tarihinde vukubulan bu savaş hakkında geniş bilgi için bk. Bundarî, "Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra" Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (çvr. Kıvameddin Burslan), Maarif Mat. İst. 1943, s. 4; *Ahbar*, Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye* (nşr. Muhammed İkbâl), Lahor 1933, (trc. Necati Lugal), TTK, Yay. Ankara 1943. s.8; İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed, *el-*

Selçuklular'ın eline geçmiştir.²⁵⁰ Selçuklular, Yakın-Doğu'ya geldiklerinde, Bizans'ın İslâm Dünyası üzerinde galebesi söz konusu idi. Bizanslılar 928'den itibaren Erzurum, Malatya, Maraş ve Diyar-ı Bekir'i Müslümanlar'dan geri almışlardır. Bizans İmparatoru gelecekteki Haçlı Seferleri'nin istikametini ve hedefini çizerek Suriye ve Filistin'i ele geçirip ileride Kudüs'ü almak düşüncesiyle Kıbrıs ve Adana bölgesini müslümanlardan almıştır. Daha sonraki süreçte İmparator Yohannes Hımıs, Baâlbek, Beyrut ve Şam'ı Fatımîler'den almış ve Kudüs halkını itaat altına almıştır.

Arap milliyetçiliği yapan Emevî yönetiminden rahatsız olan müslümanların da desteği ile Emevîler yıkılıp yerine Abbasîler geçince, Abbasîler ilk dönem İranlı vezirler seçme yolunu (Bermekîler) tuttular.²⁵¹ Abbasî Halifeliği içindeki Emin ile Me'mun arasındaki mücadelede İranlı Şîî'ler ağır bastı ve Me'mun iktidarı kazandı. Ancak Me'mun'dan sonra Hilâfeti alan Mu'tasım İranlı Şîî'lerin devlet yönetimindeki gücünü kırmak için, İranlı vezirleri uzaklaştırdı ve devlet sisteminde İranlılar'ın yerini Türkler almaya başladılar.²⁵² Türkler Abbasî Devleti'nde güç ve iktidar kazandıkça, bu kez karşılıklarına Araplar değil Şîî İranlılar çıktı. Biraz da bu nedenden, yeni kurulan Türk Devletleri Sünnî'liğin savunucusu durumuna geçtiler. Karahanlılar, Gâzneliler, Ahşidoğulları ve Selçuklular böyle bir dinî ve siyasî ortamda ortaya çıktılar.²⁵³ Türkler'in Abbasî Devleti yönetiminde her gün güç kazanması sonucu yönetimden uzaklaştırılan İranlı Şîî'ler Tahirîye, Safarîye, Samanîye, Sacîye, Zayyâriye gibi küçük Şîî Devletleri kurdular. İran'da bu tür devletler kurulurken Mısır'daki Sünnî Türk Tolunoğulları Devleti'ni yıkan Fatımîler, burada da bir Şîî devlet kurdular. O sırada İran içlerine doğru ilerlemekte olan Türkler, batıdan Fatımîler ve doğudan Büveyhî Şîî Devletleri'nin baskısıyla yıkılmak üzere olan Abbasî Halifesi'nin çağrısıyla İslâm Coğrafyası'nda hızla yayılmaya başladılar.²⁵⁴

Nizâmiye Medreseleri'nin kurulduğu sıradaki siyasî ortama bakacak olursak, bu dönemin önemli siyasî olayları arasında; Selçuklular'ın başarıları, Fatımîler'ce

Kâmil fi't-Tarih (nşr. C.J. Tornberg), Leiden 1851–1876, c. IX-XII, Trk, trc. A. Özeydın- A. Ağırakça, *İslam Tarihi el- Kâmil fi't-Tarih, Tercümesi*, IX-XII, İstanbul 1987. IX, 330, trc. 369.

²⁵⁰ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989² s. 53.

²⁵¹ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

²⁵² M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

²⁵³ M. Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, IX, 347–350, trc. 388–390. Krş. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 58–59; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 111–112.

desteklenen Batınîler'in faaliyetleri ve İslâm Ülkeleri'ne yöneltilen Haçlı Seferleri sayılabilir.²⁵⁵

Oğuzlar yeni bir vatan kurmak ümidi ile Selçuklu Reisleri'nin idaresinde Anadolu'ya girerlerken,²⁵⁶ Yakın-Doğu İslâm Dünyası'nı tehdit eden iki büyük tehlike mevcuttu. Bizans dış tehlike olarak mevcudiyetini korurken, Fatımîler de iç tehlike olarak Sünnî düşüncüyü ve onun temsilcisi Abbasî Halifeliği'ni tehdit eder hale gelmişti.²⁵⁷ Bunlardan ilki haricî ve siyasî, diğeri dâhilî ve dinî tehlike idi. Selçuklular'ın başlattıkları fetih hareketleri Anadolu hariç Yakın-Doğu'da tam bir başarı ile tamamlandı ve bu bölge tek bir devlet idaresi altında birleştirildi. Bizans'a karşı girişilen mücadelede Anadolu'da kesin bir sonuca ulaşamadı.²⁵⁸ Malazgird'te mutlak bir zafer kazanılarak Bizans geri çekilmek zorunda bırakıldı.²⁵⁹ Bu sırada, İslâm âlemi korkunç bir kargaşa içinde idi. İslâm Dünyası'nda siyasî ve dinî otorite, Abbasî, Fatımî ve Endülüs Emevî Halifeliği arasında fiilen paylaşılmış durumdaydı. Fatımîler ordularıyla Mısır ve Suriye'ye hâkim olmuş, buraları Şî'leştirmeye çalışmakla kalmamış, nüfuzları altında olmayan bölgelerde de kendi taraftarlarını desteklemek suretiyle Abbasî Halifeliği'nin otoritesini sarsmak, Sünnî'liği zaafa uğratmak yolunu takip etmişlerdir.²⁶⁰ Siyasal yapıdaki bu kargaşanın yanı sıra dinî ve sosyal alanda da İslâm âlemi bir mezhepler çatışması alanına dönmüştü.²⁶¹ Siyasî otorite tam bir anarşi içinde idi. Sünnî İslâm Dünyası'nın merkezi olan Bağdat Abbasî Hilâfeti, şeklen mevcut olup, siyaseten bir takım meliklerin oyuncağı durumuna düşmüştü. Abbasîler zaafa uğramış, Selçuklular'dan çok önceleri Irak ve Güney İran'da devlet kuran Büveyhoğulları Bağdat'ı idarelerine ve Abbasî Halifeleri'ni tahakkümleri altına

²⁵⁵ İ. Agâh Çubukçu, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Dergâh Yayınları, Ankara 1983, s. 64.

²⁵⁶ Selçuklu Devleti, Dandanakan zaferinden sonra 1040 yılında Horasan'da Tuğrul Bey'in liderliğinde bütün Selçuklu Beyleri'nin bir araya gelmesiyle müstakil bir devlet haline geldi. Bk. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 175.

²⁵⁷ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çvr. M. F. Köprülü), TTK, Ankara 1997, s. 37.

²⁵⁸ İbnü'l-Esir, IX, 372–373, trc. 414–415. Krş. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 122–123; E. Merçil, *Müslüman – Türk Devletleri Tarihi*, s. 51.

²⁵⁹ Selçuklu Devleti Alparslan'dan sonra oğlu Melikşah zamanında egemenlik sahasını batıda Akdeniz Kıyılarına, doğuda Çin sınırlarına, güneyde Yemen'e kadar geniş bir alana yaymıştır. Bk. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 213–214.

²⁶⁰ Bu nedenle Arslan Besasîri'yi desteklemişler, Selçuklular'a karşı isyan eden İbrahim Yınal'a yardım etmişlerdir. İbnü'l-Esir, IX, 436–437, trc. 481–482; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi –I* (nşr. Ali Öngül), İzmir 2000, s. 32; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 136; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 66; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim" *Türkler*, s. 721.

²⁶¹ M. Şemseddin Günaltay "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Ekonomik ve Dini Durumu" *Belleten*, VII / 25 Ankara 1943, s. 65.

almışlar, halifeleri azl ve nasb etmişlerdir.²⁶² Abbasî Halifeleri'ni oyuncak haline getirmişlerdir.²⁶³ Bu durum pek büyük çoğunluğu Sunnî olan Doğu İslâm âlemini huzursuz etmiş, Abbasî Halifeleri'ne hissen bağlı kalabalık müslüman kitlelerini müteessir etmiştir.²⁶⁴

Bu sırada İslâm Dünyası'ndaki diğer Sünnî hükümdarlar ise başka işlerle meşgul olduklarından İslâm Dünyası tamamen savunmasız görünüyordu. Böyle bir ortamda İslâm Toprakları Arz-ı Mukaddes'i hatta Hicaz bölgesini müdafaa edecek bir kuvvetin boşluğu hissedilmekte idi.²⁶⁵ Gerçi o dönemde Fatımîler siyasi güç olarak bulunuyorlardı. Ancak onlar da daha çok Şî'liği yaymak ve mezhep ihtilaflarını körüklemek ve İslâm Dünyası'nı anarşiye sürüklemekle meşguldüler. Bağdat'taki Sünnî Hilâfet merkezine karşı gerçek hilâfetin kendilerine ait olduğunu ve dayanak olarak da Hz. Peygamber'in kızı Fatma'nın neslinden geldiklerini iddia ediyorlardı.²⁶⁶ Bu yüzden de Şî mezhebini güçlendirip yaymak en büyük idealleri idi. Bu ideallerini de Fatımî propagandacıları (dâileri) vasıtasıyla yapıyorlardı.²⁶⁷ Fatımîler, Abbasî Halifeleri'yle mücadele edebilmek için bir doktrin yaratarak, kendi hilâfet iddialarını pekiştirmek ve bu iddia doğrultusunda mücadele edilen devletleri propaganda yoluyla zayıflatmak gibi bir gaye gütmekteydiler.²⁶⁸ Şî âlimler ve dâiler, değişik bölgelere göç etmeye ve İsmailî inancını yaymaya başladılar.²⁶⁹ Bunu temin etmek için de kurdukları, Darû'l Hikme ve El-Ezher'den yetiştirdikleri Şî propagandacılarla Abbasî Hilâfeti'ni sarsmaya başlamışlardı.²⁷⁰ Suriye'de Hama yakınlarındaki Selemiyye şehrini davetleri için merkez edindiler.²⁷¹ Buradan İslâm topraklarının hepsine davetçiler gönderdiler.²⁷²

²⁶² M. Çelik, agm, s. 322.

²⁶³ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 131.

²⁶⁴ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 84-85.

²⁶⁵ E.Graefe, "Fatımîler", *İA*, IV. s. 521-522

²⁶⁶ E.Graefe, "Fatımîler", *İA*, IV. s. 583.

²⁶⁷ "Fatımîler", *DGBİT*, V, s. 97.

²⁶⁸ A. Ocak, agm, s. 721.

²⁶⁹ "Fatımîler", *DGBİT*, V, s. 87.

²⁷⁰ Darû'l-İlim'ler daha ziyade Şî kütüphaneleri ve eğitim kurumları olarak gelişti. Özellikle Mısır'daki el-Hâkim Darû'l-İlimi, Şî İsmailî mezhebinin propagandasını yapacak "dâî"ler yetiştiriyordu. Bu kütüphanelerdeki tartışmaları İsmailî âlimleri yönetiyorlar, buralara topladıkları gençleri uzun ve yoğun bir eğitim sürecinde istedikleri biçimde eğittikten sonra propaganda için Suriye, Irak ve İran'a gönderiyorlardı. Kur'an'ın Şî görüşlere göre tefsirinin yapıldığı, hadislerin gene bu anlamda seçilip yorumlandığı bu merkezlerde çalışan öğretmen ve öğrencilere, vakıflar tarafından belli ölçülerde burs ve başka yardımlar da yapılıyordu. Buradaki çalışmalar vakıf düzenine göre yapılıyordu, özel bir bina içinde idiler, genel kütüphane hizmeti görüyorlardı, Şî propagandası yapıyorlardı, âlimler ve öğrenciler burada kalabiliyordu ve düzenli bir öğretim yapılıyordu. İ. Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, s. 97.

²⁷¹ "Fatımîler", *DGBİT*, V, s. 87.

Bağdat camilerindeki hutbeler artık Fatimî Halifesi adına okunmaya başlamıştı.²⁷³ İslâm Dünyası fiilen Fatimîler'in dinî olarak da Batınlık hareketinin egemenliği altına girmişti.²⁷⁴

Fatimîler devrin modern usulleri ile yetiştirdikleri Şîî propagandacıların (daîlerin) gayretiyle İslâm Dünyası'nı hâkimiyeti altına almıştı.²⁷⁵ Fatimîler tarafından Mısır'da kurulan "Darû'l-İlim"ler felsefi rumuzlarla batınî tevillerin propagandasını yapabilmek için ulûm el-evail (eski ilimler)'den faydalanma yoluna gidiyorlardı.²⁷⁶ Mu'tezîle kelâmı ve Yunan felsefesinden istifade ile Sünnî akideyi bulandırmakla meşgul olmaya başladılar.²⁷⁷ Bu sebeple camilerdeki öğretimin yanında Halife Hâkim bi Emrillah devrinde Kahire'de "Dârû'l-İlim" adıyla bir ilim akademisi açıldı.²⁷⁸ Çok geçmeden "Dârû'l-İlm'in daha küçük örnekleri İskenderiye, Halep, Kudüs ve Trablusşam'da kurulmaya başladı.²⁷⁹ Bu müesseseler, kısa bir müddet sonra Şîî kurumlarının ve propaganda için kullanılan daîlerin yetiştirildiği bir üs ve propaganda merkezi haline dönüştü.²⁸⁰ Fatimîler bu ideallerine sadece meşru propaganda yoluyla değil aynı zamanda Batınî hareketi²⁸¹ propagandacısı olan Hasan Sabbâh'ın²⁸² teşkil ettiği gizli

²⁷² İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 75.

²⁷³ M. Çelik, agm, s. 322.

²⁷⁴ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 254.

²⁷⁵ "Fatimîler", *DGBİT*, V, s. 89.

²⁷⁶ Z. Kazıcı "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 81.

²⁷⁷ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 253 – 254.

²⁷⁸ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 254.

²⁷⁹ Z. Kazıcı "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 82.

²⁸⁰ A. Ocak, agm, s. 721.

²⁸¹ Batınîler, tıpkı Yahudîlikteki Kabbalistler'in Tevrât ve Zebûr'dan gizli manalar çıkarmaya çalıştıkları gibi, İslâm'da her şeyin bir zahîrî manası olduğu kadar, Batınî manasının da var olduğunu ileri sürerler. Onlara göre Batınî manaya nüfuz etmeden hiçbir şey anlaşılır. Batınîlerin asıl hedefi Ehl-i Sünnet'in birliğini yıkmaktır. Siyasî manada halifelik Hz. Ali soyundan gelen imamlara ait olduğuna inanıyorlardı. Bu uğurda teşkilatlı ve planlı olarak çalışmalar yapmışlardır. Bk. *DGBİT*. "İslâm Felsefesinin Doğuşu ve Gelişmesi-Batınlık" III, s. 482; Kur'an'ın Batınî manası üzerinde durarak onu ve İslâmiyeti tahribe çalışan Batınîler Selçuklu Devleti'nde fitne çıkarmak için çaba sarf etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için, Bk. Bernard Lewis, "İsmâîliler", *İA*, V/II, s. 1122 vd.; Nizâmü'l-mülk. *Siyasetname*, (çvr. N.Bayburtlugil), s. 139–145; 164–165. Ayrıca, Bk. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, Damla Yayınevi, İstanbul 1991 s. 232. vd.

²⁸² Hasan b. Ali b. Muhammed b. Cafer b. Hüseyin b. El-Sabbâh el-Himyerî (ö.1124, Deylem, İran) Şîî'liğin İsmâîliye mezhebinin Nizariye ya da Sabbâhiye kolunun kurucusu. İran'ın Rey kentinde öğrenim gördü. Fatimîlerin İran'daki büyük davetçisi (daî-i azam) İbn Attaş'ın etkisiyle 17 yaşında İsmâîliye mezhebine girdi. Fatimî daîleri arasına katıldı. Bir süre sonra İbn Attaş tarafından Kahire'ye, Fatimî Halifesi Mustansır'ın yanına gönderildi. (1072) Muntansır'ın ölümünden sonra yerine hangi oğlunun geçeceği konusundaki anlaşmazlıkta halifenin büyük oğlu Nizâr'ın yanında yer aldı. Bundan dolayı Hasan Sabbâh ve taraftarlarına Nizariye adı da verilmiştir. Ülkesine dönen Hasan Sabbâh Selçuklular'a bağlı Deylem eyaletinde Kazvîn yakınlarındaki sarp dağlarda kurulu bulunan Alâmut kalesini ele geçirip burasını üs olarak kullanmıştır. Hasan Sabbâh Alamut kalesini tam 35 yıl bu tedhiş hareketlerinin üssü olarak kullanmış ve burayı bir cinayet merkezi haline getirmiştir. Düşmanlarını öldürmeyi din görevi sayan ve bunun içinde fedaîler yetiştiren Hasan Sabbâh başta Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk başta olmak

teşkilatın tedhiş hareketleri ile hizmet etmeye çalışıyorlardı.²⁸³ Fatımîler'in desteğiyle yetişen Hasan Sabbâh ve temsil ettiği Batınî'lik, Sünnî halk kitlelerini Şîî imamete tabi olmaya davet ediyor, bu yolda tedhişe başvuruyorlardı. Fatımîler'in dıştan yaptığı mücadeleyi Selçuklu Ülkesi'nin içine taşıyan Batınîler, ülkenin her yanında görüşlerini yaymak ve Sünnî akideyi ortadan kaldırmak için gayret gösteriyorlardı.²⁸⁴ Bu uğurda kendilerine karşı çıkan âlim, vali vb. şahısları suikastle ortadan kaldırıyorlardı.²⁸⁵ Bu nedenle, Selçuklu Hükümdarları, bir taraftan Fatımîler ile diğer taraftan da Fatımîler'in uzantısı olan İsmâîlilerle²⁸⁶ uğraşmak zorunda kalmışlardır.²⁸⁷ Batınîler'in tedhiş hareketleri yüzünden insanlar öldürülüyor, birbirlerini çekemeyenler karşı tarafı Batınîlikle itham ederek devletçe cezalandırılmalarını sağlıyordu.²⁸⁸ Bu yüzden halk ikiye bölünmüş durumdaydı. Önde gelen âlimler, melikler Batınîlikle itham edilerek cezalandırılıyordu.²⁸⁹ Batınîlik, bu noktada Şîî düşüncenin vurucu gücünü oluşturmakta, propaganda ve ikna yoluyla elde edilemeyenler korku ve tedhişle susturulup, engel olanlar ortadan kaldırılıyordu.²⁹⁰ Batınîler bu ideolojilerini yaymak için her türlü yolu meşru kabul ediyorlardı.²⁹¹

Selçuklu Sultanları'nın Bağdat Abbasî Halifesi ile anlaşmaya varıp İran, Irak ve Suriye bölgesinde faaliyet gösteren ve çeşitli tedhiş hareketlerinin meydana gelmesine zemin hazırlayan İsmâîli-Şîî gruplara karşı büyük bir mücadele yürütmüştür.²⁹² Gerek İran'da gerekse Suriye'de Şîî kökenli bu devletler uzun mücadelelerden sonra ortadan

üzere birçok kişinin ölümüne neden olmuştur. Hasan Sabbâh 1124 yılında ölümüne kadar bu tür cinayetlerine devam etmiştir. Ölümünden sonra Alâmut kalesi Moğollar tarafından ele geçirilmiş ve bu şer şebekesi dağıtılmıştır. Bkz. Bernard Lewis, "İsmâîliler", *İA*, V/II, s. 1122 vd; Hasan Sabbâh *DİA*, IX. s. 142

²⁸³ M. Çelik, agm, s. 323.

²⁸⁴ A. Ocak, agm, s. 721.

²⁸⁵ Bundarî, s. 11–12; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 84–85.

²⁸⁶ Sultan Melikşah devrinin önemli meselelerinden birisi Selçuklu İmparatorluğu içinde İsmâîli faaliyet merkezlerinin ortaya çıkması idi. İsmâîli daî'ilerinden Hasan Sabbâh'm gizli olarak yürüttüğü faaliyetler neticesi Kazvîn yakınındaki Elbûrz dağlarında Alâmut kalesini ele geçirmişti (6 Recep 483/4 Eylül 1090). Sultan Melikşah Alâmut ve Kuhîstan'daki İsmâîliler'e karşı Yoruntaş, Arslantaş ve Kızılsarıf gibi kumandanlarını göndermişti. Ancak onun ölümü ile İsmâîliler'e karşı sürdürülen harekât durmuştu (1092). Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 58.

²⁸⁷ Fatımîlerin kurdukları eğitim kurumlarından yetişen propagandistler (daîler) İslâm âleminin her tarafına dağılmışlardı. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 207.

²⁸⁸ Bundarî, s. 11–12.

²⁸⁹ Bernard Lewis, "İsmâîliler", *İA*, V/II, s. 1122.

²⁹⁰ A. Ocak, agm, s. 721.

²⁹¹ Gayr-i Müslimlerle bile işbirliği yapıp İslâm kanı dökmekten dahi geri kalmadılar. Bunun en güzel örneği Banyas Kalesi'ni Haçlılara teslim etmeleridir. Bk. Coşkun Alptekin, *Dimeşk Atabeğliği*, İstanbul 1985, s. 81.

²⁹² W.Barthold - Fuat Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 56.

kaldırıldılar.²⁹³ İslâm Dünyası'nı böyle bir ortamda müdafaa edecek tek kuvvet olarak Oğuzlar tarih sahnesine çıkmışlardı.²⁹⁴ Onun için Türkler, İslâm Tarihi'nde sadece İslâm'ın kurtarılması değil, aynı zamanda onun korunması ve yükseltilmesi bakımından da, önem taşıyordu.²⁹⁵

Selçuklular Fatimîler tarafından kapalı bir şekilde yürütülen propagandaları tesirsiz hale getirmek ve tedbir almak için mücadeleye giriştiler. Mücadelede çeşitli askerî yöntemlerin kullanılmasının yanı sıra Fatimî propagandalarını engellemek için eğitim kurumları açtılar.²⁹⁶ Bu arada iktidarlarını sağlamlaştırmak, halkı da kendi yanlarına çekmek için Orta Asya'da geliştirdikleri medreseleri²⁹⁷ de getirip etkin olarak kullanmaya başladılar. Bu ihtiyacı en iyi anlayan ve tasarımı en iyi gerçekleştirmesini bilen kişi Nizâmü'l-mülk'tür.

Nizâmü'l-mülk bütün Selçuklu İmparatorluğu'nu altüst edebilecek olan bu tehlike karşısında, kesin ve tesirli tedbirler aldı. Siyasetnâme isimli eserinde de bahsettiği üzere, şahsî yazılarıyla Fatimî propagandasını yıkmakla kalmadı²⁹⁸, aynı zamanda eğitim ve öğretimi Eş'arîler tarafından yürütülen medreseleri kurarak Şî'liğe karşı mücadele etti. Selçuklular medreseleri sadece Sünnî müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerde açmakla sınırlı tutmayıp, İran'da Şî'lerin yoğun olarak yaşadığı Kum ve Kaşan şehirlerine de medreseler açmışlardır.²⁹⁹

Selçuklular, İslâm Dünyası'nın bu içler acısı halini görünce, İslâmiyet'i kemiren hastalıkların yalnız silah kuvveti ile tedavi edilemeyeceğini, İslâm fikir ve düşünce yapısını tekrar ilmi ve çağdaş müesseseler yoluyla Ehl-i Sunnet esasları üzerinde yeniden tesis ederek kendi hâkimiyetlerinin temellerini de sağlamlaştırdılar.³⁰⁰ Ancak her ne kadar anılan bu bölgelerde Sünnîliğin yerleşmesini ve güç kazanmasını büyük ölçüde sağlamışlarsa da Şî'liği tamamen ortadan kaldıramamışlardır.³⁰¹ Bunun nedeni

²⁹³ Müneccimbaşı, *I*, s. 24.

²⁹⁴ Bundarî, s. 7; *Ahbar*, s. 12. Krş. E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 52; M. A. Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 25-41.

²⁹⁵ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 75.

²⁹⁶ W.Barthold-Fuat Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 57; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 162.

²⁹⁷ Medrese kelimesi XI. Asırda teknik olarak yüksek öğrenim kurumu anlamında kullanılmaya başlandı. Krş Faruqe, "The Development", *Islamic Studies*, XXVI, sayı 3, s. 253; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu*, s. 175.

²⁹⁸ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, (çvr. N.Bayburtlugil), s. 242-244.

²⁹⁹ O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 330

³⁰⁰ O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 17.

³⁰¹ W.Barthold - Fuat Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 57.

ise Selçuklular'ın müfrît ve tedhiş taraftarı Şîî'lere karşı mücadele etmeleri, ılımlı ve huzuru bozmayan kesimlerine karşı son derece hoşgörölü davranmalarındır.³⁰²

Ülke içerisindeki tartışmalar genellikle dinî alanda yoğunlaştığı için bu durum yeni kurulan medreselerde dinî ilimlerin ağırlık kazanmasında etkili olmuştur.³⁰³ Selçuklu devlet adamları Ehl-î Sünnet inancını halkın zihnine yerleştirmek düşüncesiyle dinî ilimlerle birlikte, genel manada ilmî faaliyetleri yaymak için eğitim-öğretim müesseseleri kurmanın gerekli olduğuna inandılar. Zira halkı istenilen şekilde bilgilendirmenin yolu, ancak düzenli bir eğitim-öğretim teşkilatı kurmakla mümkün olacaktı. İşte Nizâmîye Medreseleri böyle bir düşüncenin ürünü olarak ortaya çıktı. Buradan hareketle medreselerin sadece ve sadece Şîî'liğe “*karşı propaganda*”³⁰⁴ aracı olarak kurulduğunu söylemek yanlıştır. Çünkü planlı ve programlı bir şekilde kurulan bu müesseseler halkın ve devletin genel ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir.³⁰⁵ Bu yönü ile Fatımîler'in kurdukları Darû'l-İlim ve El-Ezher'den farklıdır. Ayrıca Şîâ'nın kendi akademik kurumlarını siyasî iktidarları sırasında propaganda aleti olarak kurmalarına karşılık, Ehl-î Sünnet'i savunanların da kendi kurmuş oldukları medreselere devlet desteği sağlamaları³⁰⁶ gayet normal bir olaydır.

Yakın-Doğu'ya hâkim olan Türkler hem Şîî Büveyhoğulları'nı ortadan kaldırarak, Bağdat Halifesi'nin itibarını sağlamışlar, hem de Yakın-Doğu'da; İran, Irak Hicaz ve Suriye'de de Sünnî müslümanlığı, tekrar hâkim kılmışlardır.³⁰⁷ Büyük Selçuklu Hükümdarları sünnî'liği hâkim kıldıkları bu bölgelerde, Bağdat Halifesi'ne biatî temin ettikleri görülmektedir.³⁰⁸ Tuğrul Bey'in halife tarafından kabulü kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: “*Tuğrul Bey rif'at makamına ve hil'at giydirilen yere durdu, izzet kuşağını kuşandı. Öründülenmek hil'atini giydi, başına taç giydirildi. Yakalarının kenarı aynı kordonda olan yedi siyah hil'at ifade edildi. Bununla yedi iklim tevcih edildiğine işaret edildi ve birde sırmalı (altın işlemeli) miski sarıkla şereflendirildi ki, bu suretle Tuğrul*

³⁰² O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 317.

³⁰³ Z. Kazıcı, *İslâm Müesseseler Tarihi*, s. 220.

³⁰⁴ Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, TTK, Ankara 1997, VII. dizi, Sayı 152, s. 5.

³⁰⁵ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 357.

³⁰⁶ Fazlurrahman, *İslâm* (çvr. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın) İstanbul 1981, s. 231; M. Dağ - H. Öymen *İslâm'da Eğitim Tarihi*, s. 122.

³⁰⁷ Selçuklu Devleti Türk ve İslâm unsurunun özelliklerini taşıyan ve bu iki özden gelen müesseselerin özelliklerine göre şekillenmiş bir devlettir. Bununla birlikte İslâm dini (Sünnî kanadı) devletin hâkim vasıflarından biri olarak görülmektedir. Bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu*, s. 75.

³⁰⁸ Bundarî, s. 9-12; *Ahbar*, s.13. Krş. A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.40-43; E. Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, s. 52

*Bey'de bu Arapların ve Arap olmayan kavimlerin tacı cem olmuş oldu ve altına bezenmiş (mühalla) kılıç kuşatıldı. Tuğrul Bey halifenin elini öptü. Halife ona önünde duran diğer bir kılıcı kuşattı. İki kılıç kuşatmakla iki devletin idaresini uhdesine tevdi etmiş olduğundan, Tuğrul Bey'e Şark ve Garbın padişahu diye hitap etti.”*³⁰⁹ Yukarıdaki değerlendirmelerden sonra Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşuna tesir eden sebepler için şunları söyleyebiliriz.

İslâm âleminde toplum büyüyüp ihtiyaçlar çoğaldığından ilk dönemlerde her türlü sosyal hizmetlere cevap veren camiler yetersiz kaldı.³¹⁰ Nizâmiye Medreseleri'nin kurulduğu yıllarda halkın zihninde özellikle mezhepler konusunda farklı görüşler ve düşünceler hâkimdi. Bundan dolayı okutulacak derslerde öncelik Ehl-î Sünnet inancını vererek İslâm Ülkesi'nde öğretimde birliği sağlamaktı. Selçuklular dinî anarşiye karşı kazanılacak zaferin ancak ilim ve irfan ordularıyla gerçekleşebileceğinin şuûruna vardılar.³¹¹

Ehl-î Sünnet inancını zararlı düşünce ve felsefelerden korumak. Müfrît Şiâ ve Batınîler'in halkın kafasına ekmiş oldukları Ehl-î Sünnet'e uymayan ya da batıl kabul edilen inançlara karşı durmak, Selçuklu Devleti'nin ana siyasetlerinden biri olmuştur.³¹²

Dârû'l-İlimler, Irak, Suriye ve Mısır'da bulunan müslümanlar arasında Şiâ görüşlerini yayacak adamlar yetiştirirken uyguladıkları eğitim sistemi ile hem medreselerin kurulma sebeplerinden birini yaratmışlar hem de düzenli öğretim, öğrencilere yatacak yer, malî yardımlar gibi yönlerden onlara örneklik de etmişlerdir. Bunun yanı sıra medreselerle zıt bir öğretim içinde bulduklarından, bir yerde birisi kurulurken diğeri yıkılma durumuna gelmiştir.

Nizâmü'l-mülk halka ve dine karşı yapılan olumsuz propagandaların tesirini en aza indirmek ve Batınîler'e, Şiâ'ya ve diğer yıkıcı cereyanlara karşı yapılacak mücadelelerde halkı ve devleti hazırlıklı kılmak için eğitim-öğretim kurumlarının teşkilatlanmasının gerekli olduğunu gördü. Medreselerin yardımıyla dinin hakikatini tatbik etme imkânı bularak Ehl-î Sünnet akidelerini pekiştirdi.³¹³

Medreselerden beklenen devletin idarî kadrolarının ihtiyacı olan elemanların yetişmesini sağlamaktı. Bu kadrolar devletin tüm kademelerinde en üst düzeyde görev

³⁰⁹ Bundarî, s. 11–12; Münecimbaşı I, s. 32; *Ahbar*, s. 13.

³¹⁰ H. Atay, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, s. 31.

³¹¹ M. Çelik, *agm*, s. 324.

³¹² İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 13.

³¹³ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. III.

aldılar.³¹⁴ Yüksek öğretimde okumak isteyen, ancak maddî imkânları olmayan insanların devlet ve vakıf desteği ile okumalarına yardımcı olmaktı. Ülkenin değişik yörelerinden gelecek öğrencilerin maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik imkânlar da hazırlandı.³¹⁵

Medreselerde görev yapan ancak geçimini temin etmede sıkıntı çeken ilim adamlarını resmi görevlendirmelerle maaşa bağlayarak hem maddî imkân sağlamak hem de devlete bağlılığı artırmaktı.³¹⁶

Çok geniş coğrafyaya yayılan İslâm Ülkesi'nde İslâmiyet'i yeni benimsemiş insanların inançlarının pekiştirilmesi ve İslâm öncesi inanışların dinî bilgilere karışmasını engellemek için din bilgini yetiştirme ihtiyacı. Aynı zamanda ülkede yaşayan insanları aynı inançla bir hedefe doğru yöneltmek ülkede milli birlik ve beraberliği sağlamak gibi nedenlerin, Nizâmîye Medreseleri'nin kuruluşuna şöyle veya böyle tesiri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu nedenlerden bariz olarak göze çarpan ise, devletin ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak, batıl kabul edilen inançlar karşısında Ehl-î Sünnet inancını öğretmek ve halkın devletine olan bağlılığını artırma olduğunu görüyoruz. Selçuklu devlet adamlarının medreseler ve diğer eğitim merkezlerini açmalarında onların çok iyi bir müslüman olmaları da etkili olmuştur. Tuğrul Bey'in “*Kendime bir köşk yapıp ta yanında bir cami inşa etmezsem Allah'tan utanırım.*”³¹⁷ demesi, onların samimi birer müslüman olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Selçuklular'ın Müfrît Şiâ ve Batınîler'e karşı yürüttükleri mücadele Selçuklu Şube Devletleri döneminde de devam etmiştir. Suriye Atabegleri önceleri Şiî'liğe karşı mücadele ederken haçlıların ortaya çıkmasıyla mücadelenin yönü ve amacı değişmiştir. Sünnî'liği korumak için Şiî – Batınîler'e karşı yürütülen mücadele bütün bir İslâm toplumunu korumak için Avrupa'dan gelen Haçlı ordularına yönelmiştir.³¹⁸

Selçuklular'ın, Yakın-Doğu'da İslâm Dünyası'nı, sadece siyasî ve dinî bakımdan, bir sükûn devrine kavuşturmakla kalmadıkları, aynı zamanda, manevî yönünü esas aldıklarını görüyoruz. Medreselerin hedeflerine ulaşmak için bir devlet kuruluşu olarak ele alınması Türk devlet hâkimiyetinin bariz vasfıdır.³¹⁹ Bu medreseler, Alparslan ve

³¹⁴ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 175 vd. ; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³¹⁵ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³¹⁶ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³¹⁷ M. A. Köymen, “Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Araştırmaları*, say. IV, s. 234.

³¹⁸ O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 317.

³¹⁹ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 175. vd.

Melikşah'ın veziri Nizâmü'l-mülk'ün öncülüğü ve teşebbüsü ile ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan, Türk siyasî felsefesi ile Nizâmü'l-mülk'ün tesis ettiği medreseler arasında, içten içe bir yakınlık ve beraberlik vardır.

Bilhassa, Bağdat Nizâmiyesi, daha sonrakilerin örneği olmuştur. Böylece, medreselerin standart ölçülere ulaşmasını sağlamıştır. Bağdat Nizâmiyesi'nin konuları ve programları esas alınarak başta Osmanlılar olmak üzere bütün İslâm Dünyası'nda yüzyıllarca takip ve tatbik edilmiştir. İslâmi ilimlerin yanı sıra filoloji, matematik, astronomi gibi müsbet ilimler de tahsil ediliyordu. Bağdat Nizâmiyesi İslâm Dünyası'nın ilk yüksek öğrenim kurumu kabul edilmektedir.³²⁰

2- NİZAMİYE MEDRESELERİNİN KURULUŞU

Tarihte Nizâmiye Medreseleri diye bilinen, bu ilim, kültür ve fikir ocaklarının temeli Sultan Alparslan zamanında vezir Nizâmü'l-mülk tarafından Nişâbur'da atılmıştır.³²¹ Selçuklular kendilerinden önce kurulmuş olan Türk-İslâm Devletleri'nden birçok müesseseyi miras aldıkları gibi medrese inşa etme geleneğini de kendilerinden önceki Türk-İslâm Devletleri geleneğinden almışlardır. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti'ni sağlam temeller üzerine oturtan ve modern anlamda medreselerin kurucusu kabul edilen vezir Nizâmü'l-mülk, Siyasetnâme'sinde sık sık Gâzne devlet teşkilatından örnekler vermiştir. Gâzneliler Devleti, hiç şüphe yok ki kendisinden sonra kurulan Türk- İslâm Devletleri'ne örnek teşkil etmiştir. Nizâmü'l-mülk kendisinden önce var olan bu eğitim kurumlarına yeni bir açılım ve vizyon kazandırarak devlet eliyle içinde bulunduğu siyasi konjektöre uygun devletin bekâsını idame edecek eğitim kurumlarının kurulması ve yayılmasına birinci elden etki etmiştir. Selçuklular merkezi eğitim kanalıyla Rafızî ve zararlı dinî akımların bertaraf edilerek, Sunnî inanç birliğinin sağlanması ve devletin resmi, siyasal ve dinî ideolojisini ikame edilmesi politikasını gütmüşlerdir.³²²

Selçuklu hükümdarları askerî alanda düşmanlarını savaş meydanlarında dize getirmiş ve İslâm âleminin kılıca dayalı hâkimiyetinde tek söz sahibi olmuşlardı. Ancak İslâm âlemindeki siyasî, dinî ve içtimaî anarşi, savaş meydanlarının kurallarıyla

³²⁰ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, s. 209.

³²¹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 372 – 374.

³²² M. Çelik, agm, s. 325.

halledilecek gibi değildi.³²³ Bu içtimaî ve dinî kargaşa Selçuklu devlet adamlarını ve hâkimiyet anlayışlarını her an tehlikeye düşürebileceği endişesine sevk ettiği gibi, Sünnî akideye dayalı inançlarını da rahatsız ediyordu.³²⁴ Selçuklular işte bu siyasî, içtimaî ve dinî anarşiye karşı verilebilecek savaşın ve kazanılacak zaferin ancak ilim ve irfan ordularıyla gerçekleşebileceğinin şuûruna vardılar.³²⁵ İşte bu sebeple, İslâm Dünyası'nın doğusunda, camilerden ayrı olarak öğretim yapmak, talebelerin maddî sıkıntıya düşmeden barınmalarını sağlamak ve Şîî dâilerinin propagandasına karşı halka gerçek bilgiyi vermek gayesiyle medrese adıyla bilinen büyük bir projeyi hayata geçirmeye karar verdiler.³²⁶ Bu müesseselerde halka gerçek din ve prensipleri öğretecek doğru ile yanlış arasındaki fark anlatılacaktı.

Bilindiği gibi Selçuklular'da Alparslan zamanı ilim ve kültür alanında yeniliklerin başladığı bir devirdir.³²⁷ En büyük yenilik de eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı bu günkü anlamıyla üniversitelerin kurulmasıdır. XI. yüzyılda medrese diye bilinen öğretim merkezleri artık mescidlerden ayrı olarak bağımsız bir hüviyet kazandı. Bu medreseler kurulmadan önce İslâm Ülkesi'nin birçok bölgesinde genellikle birbirlerinden kopuk, hususî mahiyette yapılan eğitim-öğretim Alparslan zamanında devletin himayesi altında düzenli bir şekilde girmiştir.

Bazı kaynakların iddia ettiği gibi bu medreseler kurulurken Hanefî Mezhebi taraftarı Selçuklu ailesi devre dışı bırakılmış ve Nizâmü'l-mülk Selçuklu Devleti'nde

³²³ Nizâmü'l-mülk medreseler için her yıl hazineden 600.000 dinar harcıyordu. Nizâmü'l-mülk'ü Melikşah'a şikâyet ettiler. Hazineden çıkan bu paralarla teşkil edilecek bir ordu ile İslâm sancağının İstanbul'un surlarına dikilebileceğini söylediler. Bunun üzerine Melikşah, Nizâmü'l-mülk'e “*Her yıl hazineden bize faydası olmayan ve karşılığı gelmeyen 600.000 dinarın boşa harcandığını*” söyleyince, Nizâmü'l-mülk Sultan'a ; “*Sen ve ordun Allah'ın huzuruna kusurlarınla çıkacaksın. Felaketler hazırlayan senin ordun toplandığı zaman, seni uzunluğu iki arşın olan kılıçla ve attıkları okları 300 arşına bile varmayan yaylarla korurlar. Bununla beraber onlarda günahkârdırlar. İçki, oyun ve eğlenceye düşkünlüdürler. Ben ise, senin için 'gece ordusu' denen bir ordu kurdum. Senin askerlerin gece uydukları zaman, bu 'gece askerleri' Allah'ın önünde saflar halinde kahramanca dizilirler, ona gözyaşlarını gönderirler, duaya başlarlar, sana ve askerlerine dua için ellerini Allah'a doğru uzatırlar. Sen ve askerlerin onların himayesinde yaşıyorsunuz ve dualarıyla kuvvetleniyorsunuz. Onların okları, dua ve yalvarma ile yedi kat göğe kadar ulaşır.*” diyerek kurduğu medreselerden yetişen dindarlar ordusunun Melikşah'ın ordusundan daha önemli olduğunu anlatır. Bk. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

³²⁴ O, (Vezir Amid'ül-mülk, Kündürî) Hanefî mezhebini dendi. Şafiîlere son derece karşı idi, onlara dil uzatırdı. Hatta muhalefeti o dereceye varmıştı ki, Horasan minberlerinde Rafizîlere lânet okunması için Sultan'dan izin istedi. Sultan da ona bu izni verdi. Vezir Amid'ül-mülk, Eş'arileri de onlara kattı. Bk. Münecimbaşı, I, s. 32.

³²⁵ A. Çetin, agm, s. 180.

³²⁶ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 13.

³²⁷ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 245.

tam yetki ile medreseleri kurmuştur, düşüncesi tamamen yanlıştır.³²⁸ Nişâbur Medresesi kurulurken sultanın izni alınmış ve bu izinle ülkenin her tarafına medreseler kurulmuştur.³²⁹ Medreseler devlet girişimi ve devlet parası ile yaptırılmıştır. Nizâmiye Medreseleri adı genelde bu medreseleri anlatan bir ortak isimdi; ama medreselerin gerçek isimleri "Nizâmiye" değildi. Vezirin sağlığında iken, kendisinin kurdurduğu medreselerin hepsi ona bağlı idi. Ölümünden sonra önce çocuklarına daha sonra ise sultana ve halifeye bağlanmıştı. Bu durum Nizâmü'l-mülk'ün hem bir başbakan hem de eğitim bakanı gibi çalıştığını gösteriyor. Ayrıca vezir Nizâmü'l-mülk'ün sultanın bilgisi olmadan böyle bir işe kalkışmış olması ihtimali yoktur. Nizâmü'l-mülk kendi ifadesiyle “*kendi hesabına sürekli Sultan’dan çekindiğini (tırsan) açık açık söylemektedir.*”³³⁰

Kaynaklarda bu medreselerin Nizâmiye Medreseleri olarak zikredilmesinin sebebi kuruluşunda büyük katkısı olan Nizâmü'l-mülk'ün büyüklüğüne, şöhretine nispet edilmesindedir.³³¹ Bu akıllı vezire, ihtiyacı olan para ve desteği veren bu iki Türk Sultanı olmasaydı belki Nizâmü'l-mülk de olmazdı.³³² İşte Alparslan ve Melikşah tarafından desteklenen büyük vezir Nizâmü'l-mülk, Nizâmiye Medreseleri olarak tanınan eğitim kurumlarını inşa ettirmeye başladı.³³³ Bunda hükümdar tarafından vezire verilen yetkinin de önemli payı vardır. Ayrıca medreselerin böyle anılması bu kurumların devlet müesseseleri olmadığını da göstermez.

1067 tarihi Bağdat'ta Nizâmiye Medreseleri adıyla anılacak eğitim kurumlarının açıldığı zamandır. Nizâmiyeler'in en meşhuru, eğitim-öğretim kadrosu ile birlikte, diğer çalışanlara da vakıflar vasıtasıyla meccanî tahsil ve geçim sağlayan ilk teşkilatlı

³²⁸ Alparslan Nişâbur'da bulunduğu sırada, bir gün caminin önünden geçerken, üst ve başları pek düzgün olmayan bir grup insanla karşılaşır. Bu topluluk diğer tebeâ gibi Sultana tazimde bulunmazlar ve yoksullara has bir tavır içine girerek, O'ndan bir şey de talep etmezler. Bu durum Alparslan'ın dikkatini çeker ve konuyu veziri Nizâmü'l-mülk'den sorar. Vezirin cevabı; “*bunların dünyadan el etek çeken ve yoksullukları ile iftihar eden fakihler olduğunu söyler.*” Bunun üzerine Alparslan onlara ne istediklerini sorar. Bunun üzerine vezir Nizâmü'l-mülk; “*Sultanım, tensib buyurursanız, onlara yatıp-kalkacakları bir mekân inşa edip, rızklarını temin edeyim. Onlarda bunun karşılığında ilim tahsil etmekle size ve devletinize dua ile meşgul olsunlar.*”Bk. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 372 – 374.

³²⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 355.

³³⁰ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, s. 129.

³³¹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 107.

³³² “*Ben sana (Melikşah), babana ve dedene hizmet ettim, benim hakkım vardır. Malınızın onda birini aldığım size ulaşmıştır. Bunu söyleyen doğru söylemiştir. Ben bu malı alıyorum ve sizin için topladığım şu kölelere sarf ediyorum; sadakalara, bağışlara ve sizin için hatırası ve şükri büyük olan vakıflara veriyorum İşte mallarım ve sahib olduğum her şey gözlerinizin önündedir.*” İbnü'l-Esir, X, 84–85, trc. 123; Münecimbaşı, I, s. 55. Krş. İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 197–198; A. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, s. 5.

³³³ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 111–112.

medrese Alparslan zamanında kurulmuştur.³³⁴ Açılan bu medreselerden özellikle Bağdat Nizâmiyesi büyük ilgi uyandırmıştır. Kaynaklarda Nizâmiye Medresesi'nin inşa edilmesi hakkında şu bilgilere rastlanmaktadır; Alparslan (1063–1072) ve Melikşah'ın (1072–1092) vezirliğini yapmış olan Nizâmü'l-mülk (1063–1092) tarafından Bağdat'ta bir medrese inşa ettirilmiştir. “*Nizâmü'l-mülk 457/1065 tarihinde Ebu Sa'd Ahmet Neysaburî'ye (ö.476/1084) Nizâmiyeyi kurmayı emretti. Bu medrese Dicle kenarında idi ve inşaâtı iki yıl sürmüştür*”.³³⁵ “*Şerefülmülk Bağdad'a geldikde vezir Nizâmü'l-mülk'ün naibleri medresenin (Nizâmiye Medresesi) binasına başlamışlardı, burada iktida edebilmek fırsatını ganimet bilerek Batüttak'da Ebu Hanife kabrine meşhet (türbe) ve Ebu Hanife ashabına medrese bina etti; amel defterini, bu amel ile de süsledi.*”³³⁶ Nizâmiye Medresesi'nin 1067'de eğitim-öğretime başlayıp, inşaâtı için 100.000 dinar harcandığı nakledilir.

1065 yılında Dicle kenarında ve Abbasî Hilâfet merkezinin üst kısmında temeli atılan medreselere devletin ne kadar önem verdiğini, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin açılma töreninden de anlamak mümkündür; “*Açılış törenini Selçuklu İmparatorluğu adına Bağdad sivil vali (amid)'si Ebu Said Kaşî idare etti. Davet ettiği halk, tabakalarına göre yerlerini aldı. Halifelik Vezir'i hariç bütün Bağdad ileri gelenleri törene katıldı. Halk, Selçuklu Vezir'i Nizâmü'l-mülk'ün kendisi için inşa ettirdiği bu medresede meşhur Şafîî âlimi Ebu İshâk Şîrazî'nin³³⁷ ilk dersini vermesini beklemeğe başladı.*”³³⁸ Nizâmiye Medresesi'nin açılış tarihi 22 Eylül 1067 (10/12/459)'dir.³³⁹ Açılış töreni cumartesi günü Bağdat Halifesi ve etrafında şehrin mühîm şahsiyetlerin olduğu muhteşem bir topluluk tarafından yapıldı.³⁴⁰ Bazı tarihçiler bu medreselerin açılmasını bu zamanda, İslâm Eğitim Tarihi'nde bir dönüm noktası bir çığır açtığını ifade ederler.³⁴¹ Bunun nedeni orijinalliği ya da farklı bir amaçla kurulması değil İslâm âleminin doğu kesiminde eğitim kurumlarının ilk kez geniş kapsamda devletin bir

³³⁴ Z. Kazıcı, “Eğitim”, *DGBİT*, XIV, s. 80.

³³⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 25.

³³⁶ Bundarî, s. 48; İbnü'l-Esir, X, 33, trc. s.58.

³³⁷ Ebu İshâk Şîrazî (1003–1083) Firuzabad'da doğdu. Şîrazî Bağdat ve Basra'da eğitim-öğretim gördü. O zamanın en büyük şafîî âlimlerinden biri olarak bilinir. Şîrazî Fıkıh ve Usul-u Fıkıh'ta bir müctehid statüsü kazandı. Çağdaş muhaddisler onu kendilerinin imamı olarak düşünürler. O aynı zamanda mütekellimin ve sufler arasında yüksek bir mevki kazanmıştır. Bk. Faruqi, *Studies in İslâm I*, sayı I, s. 3.

³³⁸ Bundarî, s. 36; İbnü'l-Esir X, 41, trc. 68–69. Krş O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 166; E. Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, s. 55; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³³⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³⁴⁰ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 25.

³⁴¹ Z. Kazıcı, *Eğitim Tarihi*, s. 45.

fonksiyonu haline gelmeleridir.³⁴² Orta Çağda Müslüman Medreseleri'ne örnek teşkil etmiş ve öncekilerden farklı olarak sistemli olması ve teknik alanda üstünlüğü dolayısıyla bazen ilk medrese olarak zikredilmiştir.³⁴³

Nizâmü'l-mülk, Sultan Alpaslan'ın veziri olarak ilk önce İmam Cuveynî için Nişâbur Nizâmiyesi'ni, 1067 yılında Ebu İshâk Şîrazî için Bağdad Nizâmiyesi'ni, daha sonra Belh, Herât, İsfahan, Basra, Merv, Musul, Amûl, Harcîrd, Rey, Buçenc Nizâmiyeleri'ni yaptırmıştır.³⁴⁴ Bu medreselerin hemen hepsi o zamanın meşhur âlimleri için yapılmıştır. Ayrıca hemen her medreseye zengin vakıflar bağlanmış, müderrislerin ve özellikle öğrencilerin devlete ve Sünnî görüşlere iyice bağlanması için para, yiyecek ve giyecek yardımı sağlanmıştır.³⁴⁵ Nizâmü'l-mülk 'ün yaptırdığı medreselerin sayısının daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Vezirin bir taraftan böyle medreseler yaptırmayı, vakıflar bağlaması bir taraftan da müderrisleri ve öğrencileri çeşitli şekillerde desteklemesi her yıl devlet hazinesine büyük külfet getiriyordu.³⁴⁶

Burslu ve yatılı olan bu medreseler herkese açık, örgün ve parasız kurumlardı.³⁴⁷ Nizâmü'l-mülk de bu medreseleri inşa ettirirken dinî bir kaygı üzerine hareket etmişti. Bu kaygı, halk yığınları arasında taraftar bulan Batınî inançlara karşı Sünnî'liği güçlendirmek ve bu şekilde propaganda yapabilecek kadroların yetiştirilmesiydi.³⁴⁸ Osman Turan da, Selçuklular'ın medreseler yoluyla ilmi koruduğunu ve vücuda getirdiği büyük irfan ordusu sayesinde Şîh-Fatımîler idaresinde kurulan Sünnî aleyhtarı propagandalara karşı İslâm Dünyası'nı ve devletin bünyesini kuvvetlendirdiğini ifade etmektedir.³⁴⁹

Bu durumda gerçek anlamda (eğitim-öğretim kadrosu ile birlikte, diğer çalışanlara da vakıflar vasıtasıyla meccanî tahsil ve geçim sağlayan ilk teşkilatlı medrese) medreseleri ilk defa kuran şahıs Nizâmü'l-mülk'tür. Nizâmü'l-mülk'ten önce kurulanlar için "medrese" tabirinin kullanılmasına gelince bunlar uzun ömürlü olmayan ve İslâmî hayatta kuvvetli bir iz bırakmayan mahdut ve sathî gayretler sonucu kurulmuş

³⁴² Hişam Naşabî, *Eğitim Kurumları, İslâm Şehri*, s. 93.

³⁴³ Bundarî, s. 81-82; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 208-209; E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 60; A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 113.

³⁴⁴ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³⁴⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 25.

³⁴⁶ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

³⁴⁷ O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 238.

³⁴⁸ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

³⁴⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 375.

müesseselerdi.³⁵⁰ Ayrıca medreselerin ilk kurucusu olarak Nizâmü'l-mülk'ün gösterilmesinde yatan diğer bir gerçek, hiç durmadan aralıksız devam eden öğretim faaliyetleridir. Memleketin her köşesinde müslümanların eğitim-öğretimini sağlamak için konulan nizamdır. Bütün köy, kasaba ve şehirlere yayılan medreseler mânzumesidir.³⁵¹

Bu medreselerin Nizâmü'l-mülk'ün şahsına verilmesinde en büyük etken yukarıda da bahsettiğimiz üzere, bu vezirin Selçuklu Sultanları nezdinde büyük bir itibar ve saygıya sahip olmasıdır. Sultanlar, ona büyük bir hürmet gösteriyorlardı.³⁵² Nizâmü'l-mülk ülkede medreseler, ribatlar ve mescidler yaptırdı. Onların muhtaç oldukları kitapları sağladı. Hepsine müderrisler, talebeler ve müstahdemler tayin etti. Kendisinden önce ihmal edilmiş ilim ve ilim adamlarını yeniden ihya etti. Onun yapmış olduğu bu hayırlı işten dolayı onun şahsına münhasıran bu isimle anılmıştır.³⁵³

3-NİZAMİYE MEDRESELERİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM

Nizâmiye Medreseleri kurulmazdan önce İslâm âleminde küttâblar ilköğretimin ve orta öğretimin büyük bir kısmını, camilerde yapılan eğitim-öğretim de orta öğretimin büyük bir kısmı ile yüksek öğretimi kapsayan öğretim faaliyetlerini içine alıyordu. Nizâmiye Medreseleri'nin bu kurumlarla münasebetini koparmaksızın kuruluşu ile birlikte eğitim-öğretim sisteminde bazı değişiklikler meydana geldi. Nizâmiye Medreseleri bir araştırma ve ihtisas kurumları olmak durumunda idi. Çünkü karşı propaganda için kurulduğu Şîâ görüş ve tezlerine karşı alternatif tez ve fikir üretmek zorunda idi. Bu amaçla orta öğretim cami ve kütüphanelere bırakılırken, yüksek öğretim Nizâmiye Medreseleri'ne verilmiştir.³⁵⁴ Böylece eğitim sisteminde köklü bir değişikliğe ve planlamaya gidilmiştir.

a) Eğitim-Öğretim Metodu

Nizâmiye Medreseleri'ndeki eğitim-öğretim metodu ve derslerin işlenişi hakkında ayrıntılı bilgi vermek oldukça zordur. Çünkü elimize ulaşan vakıf senetleri çok azdır ve

³⁵⁰ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV; s. 89.

³⁵¹ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV; s. 89.

³⁵² Bundarî, s. 73-75; İbnü'l-Esir, X, 79-80, trc. 118-119. Krş. İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 198-199.

³⁵³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 43.

³⁵⁴ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 50.

ulaşabildiğimiz kaynaklarda bilgiler sınırlı olmakla beraber daha çok medreselerin kuruluşu ve yayılması ile ilgilidir. Bu durumda medreselerde yaşanan olaylar için istenen fetva kaynakları bizim için zengin bilgiler içermektedir.³⁵⁵ Ancak onlarında bir tarih kaynağı olarak taşıdığı değer de sınırlıdır. Fakat yine de biz daha sonraki süreçteki medreselere bakarak bu dönemdeki eğitim-öğretim metodunun pek teferruatlı olmadığını söyleyebiliriz. Hocaların okuttukları dersler hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler, zorunlu bir programın olmadığını gösterir.³⁵⁶ Bunun nedeni kısmen, eğitim kurumları tesis eden kişilerin, okutulacak derslerin belirlenmesi de dâhil olmak üzere kendi medreseleri konusunda tercih hürriyetine sahip olmalarıdır.³⁵⁷

Nizâmiye Medreseleri günümüz anlamında yüksekokulların fonksiyonunu üstlendiği için öğretimde takip edilen metodu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Çünkü burada hiçbir metod hocalara dayatılamaz ve telkin edilmezdi. Hocaların her birinin serbestçe uygulayabildiği kendi metodu olduğunu sanıyoruz.³⁵⁸ Müderrislerin okutacakları dersler ve öğretecekleri bilgiler konusunda yetkili olduğunu ve ilmi özerkliğe sahip oldukları söylenebilir.³⁵⁹ Medresede yapılan derslerin tedris usulüne göre zamanla değişiklik gösterdiği görülmektedir. Başlangıçta ve bilhassa Kur'an-ı ilimler ağırlıkta olduğu için ezbercilik sistemi geçerli idi. Fakat zamanla bu sistem yerini yazma ve not almaya bıraktı.³⁶⁰ Hafızayı geliştirmek Ortaçağ İslâm Eğitimi'nin değişmez bir özelliğidir.³⁶¹ Hafızayı geliştirmekte ancak ezber yoluyla mümkün olabiliyordu. Uygulanan eğitim yöntemlerinden birisi de tekrar yöntemi idi. Tekrar metinleri ezberlemenin en iyi yolu kabul ediliyordu. İlim adamları öğrencilik yıllarını anlatırken, her dersi defalarca tekrar ettiğinden bahsederler.³⁶² Medreselerde verilen tedris en geniş anlamıyla ele alındığında öğrenciye fıkıh dersi vermek (tedris), fetvâ vermek (iftâ, fütüvâ) ve münâzara yapabilmek gibi üç temel beceri kazandırılmak istenmiştir. Öğrenciye fetvâ verme yeterliliği kazanması için, kaynaklardan nasıl hüküm çıkarılacağı öğretilir. Tartışmalı-ihtilafı meseleler hakkında yeterlilik kazanması için

³⁵⁵ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 80.

³⁵⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 140.

³⁵⁷ Mehmet Tütüncü, *Türk- İslam Eğitimcisi Zernûci (Batılı Eğitimcilerle Mukayeseli Olarak)*, İzmir İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İzmir 1991. s. 122.

³⁵⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 51.

³⁵⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 121.

³⁶⁰ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 91.

³⁶¹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 162.

³⁶² Fakîh Şîrâzî, hafızasına iyice yerleştirdiğinden emin olabilmek için her bir fıkıh dersini yüz defa tekrar ettiğini söylemiştir. G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 167.

ise, kendi görüşlerine muhalif görüşler, cedel metodunu kullanarak bunları nasıl halledeceği ve münâzara kuralları öğretilir. Görüş birliğine varmak ve icmâyî gerçekleştirebilmek için böyle bir eğitim kaçınılmazdır.³⁶³ Ayrıca öğrencilere bunların dışında, vaaz, tasavvuf, kelâm, nahiv, şiir ve benzeri alanlarda yetişmesi için dersler veriliyordu.³⁶⁴ Muhakemesiz ve mekanik bir öğrenme anlamına gelmeyen ezber metodu, zekâ ve kavrama - anlama ile takviye ediliyordu. Hafızaya kaydedilmek üzerine yapılan vurguya rağmen, kâğıda dökmek önemliydi. Kitaplar vazgeçilmez hafıza kaynakları idi.

Nizâmiye Medreseleri'nde derslerin işlenişleri dersin durumuna göre farklılık göstermekle birlikte, ders sabah namazdan hemen sonra Kur'an okunması ile Hz. Peygamber'e salât ve selamdan sonra başlanırdı.³⁶⁵ Ders esnasında karşılıklı sorular sorularak, hem dersin anlaşılması kolaylaştırılır hem de tartışma ortamı meydana getirilirdi.³⁶⁶ Tartışılması için ortaya bir mesele atıldığında, ihtisas öğrencileri söz konusu mesele hakkında tartışır ve müderris yalnızca bir açıklama ihtiyacı doğduğunda ve tartışmayı bir sonuca bağlayabilmelerine yardımcı olmak amacıyla devreye girerdi.³⁶⁷ Bazen hoca anlatır talebeler dinler, bazen de hoca not tuttururdu.³⁶⁸ Tedris usulünde, hoca ile talebenin karşılıklı soru sorma yani aktif metod sistemi uygulanırdı. Öğretim metodunda, hoca ve talebe işbirliği, karşılıklı olarak sorulan sorular daima mühim bir rol oynuyordu.³⁶⁹ Bunun yanında müderrislere derslerde yardımcı olan bir nevî asistanı gibi çalışan "muîd"ler ve her bakımdan öğrenciye ilgilenen bir yardımcı bulunuyordu.³⁷⁰ Her muîd, kendisine bağlı öğrencilere, sabah müderris tarafından okutulan dersler konusunda talim yaptırılırdı.³⁷¹

Medreselerde görev yapan müderrisler genellikle bir seccâde veya posta oturarak ders verir, öğrenciler ise halka halinde dersleri dinlerdi. Bu post, o müderrisin ders verme yetkisinin bir işareti olup, kalabalık derslerde ise müderris bir kürsü üzerine

³⁶³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 282.

³⁶⁴ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 282.

³⁶⁵ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 387; G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 154.

³⁶⁶ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 387.

³⁶⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 154.

³⁶⁸ A. Ocak, a.g.m., s. 723.

³⁶⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 51.

³⁷⁰ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 91.

³⁷¹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 156.

oturarak ders verirdi. Ayakta ders vermek genel temayüle ve usûle aykırı idi.³⁷² Bazen de öğrenciler “oturak” denilen küçük tabureler üzerine oturarak ders dinlerlerdi.³⁷³

Medreselerin her türlü hür düşüncenin savunucusu görünmesi asıl üzerinde durulması gereken noktadır. Çünkü ilim adamı taşıdığı ve yaymaya çalıştığı yasak fikre rağmen korunacağından emin olduğu medreseye sığınmaktan çekinmemiştir. Bunun neticesi olarak medrese; yalnız bir ilim merkezi değil aynı zamanda her türlü hür düşüncenin merkezidir. Devlet ilim adamı ile medresenin muhtariyet ve masumiyetini de (dokunmazlığını) korurken aynı zamanda düşünce hürriyetini de korumuş olmaktadır.³⁷⁴ Nizâmiye Medreseleri kurulan ilk medreseler değildir. Yalnız, getirmiş olduğu yeni sistemle ilk medrese olarak kabul edilmişlerdir.³⁷⁵

b) Okutulan Dersler

III./IX. yy. ortalarında İslâm Dünyası’nda gelişmiş ilimleri üç ana grupta toplayabiliriz; 1-İslâmi İlimler, 2-Felsefe ve Tabiat İlimleri, 3-Dil ve Edebiyat İlimleri,³⁷⁶ Bu gelişen ilimler doğrultusunda, Selçuklu Medreseleri’nde Kur’an, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Nahiv, Sarf, Dil ve Edebiyat gibi dersler okutuluyordu.³⁷⁷ Nizâmiye Medreseleri’nin ders programlarında Kur’an, Kur’an İlimleri, Hadis, Şafî Fıkhı, Usul, Eş’arî Kelâmı, Hilaf, Cendel, Feraiz, Arapça, Sarf, Nahiv gibi İslâmi ilimlerin yanı sıra müspet ilimlere de yer verilmiştir. Edebiyat, Lügat, Şiir, Hitabet, Tarih, Coğrafya, Musikî, Hat, Felsefe, Mantık, Riyaziye, Handese, Hesap, Nücum, Tıp, Astronomi, gibi ilimlerde burada tahsil ediliyordu.³⁷⁸ Bu derslerin tamamı her medresede okutulmuyordu. Bu dersler daha çok Bağdat ve Nişâbur gibi büyük medreselerde okutuluyordu. Bağdat, Nişâbur gibi büyük medreselerde Cendel, Mantık, Hikmet ve Felsefe gibi ilimlerde tahsil ediliyordu. Çok geçmeden bu derslerin yanında Farsça ve Kelâm derslerinin de yer aldığı görülür.³⁷⁹ Açılan diğer medreselerin (İsfahan, Rey, Herat, Basra, Merv, Musul, Amil ve Ceziretü’b-nü Ömer) birçoğu Bağdat Nizâmiye

³⁷² S. Eyice, “ Mescid ”, *İA*, VIII, s. 51.

³⁷³ G. Makdisî, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 156.

³⁷⁴ Ali Öngül, “ Selçuklularda Eğitim Faaliyetlerine ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış ” Celâl Bayar Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003/2, s. 70.

³⁷⁵ Z. Kazıcı, *Eğitim Tarihi*, s. 221.

³⁷⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 133.

³⁷⁷ E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 174.

³⁷⁸ Z. Kazıcı, *İslâm Müesseseler Tarihi*, s. 220; A. Ocak, agm, s. 723.

³⁷⁹ M. A. Köymen, “ Kültür Müesseseleri ” *Selçuklu Araştırmaları IV*, s. 122.

Medresesi'nin ilk kademeleri (mûsıla) seviyesinde idiler.³⁸⁰ Medreselerde aklî ilimleri içeren derslerin ihtisas sahibi kişiler tarafından verilmesine özen gösterildiğinden bu dersler daha çok büyük merkezlerdeki medreselerde okutuluyordu.³⁸¹ Medreselerde çok defa zihnin hafıza ve muhakeme fonksiyonu dikkate alınarak naklî bilgiler yanında düşüncüyü geliştiren aklî ve felsefî ilimlere de önem veriliyordu.

Ortaçağ'daki İslâmi Eğitim'in en dikkat çekici özelliği, ilimler arasında dinî ilimler ve yabancı ilimler diye bir ayrıma gitmesidir. Bünyesinde bütün ilimlerin okutulduğu medrese, kolayca üniversite ile özdeş kabul edilmiştir. Üniversite, Hristiyan batı dünyasının yüksek öğrenim kurumlarının karşılığı olurken medrese de İslâm Dünyası'nın yüksek öğrenim kurumudur.³⁸² Nizâmiye Medreseleri'nde okutulan dersler ve Nizâmiye Medresesi müderrislerinin biyografik incelemesi neticesinde Nizâmiye Medreseleri'nde okutulan genel ders programlarını şu şekilde sıralayabiliriz.³⁸³

Kur'an ve Kur'an İlimleri	Arapça ve ilimleri Nahiv, Lügat, Sarf,	Riyadîyât ve ferâiz	Müsbet ilimleri
Tefsir ilmi	Arûz, Kavâfi	Aritmetik ve	Tıp
Kırâat ilmi	Sınâatü's-şî'ir	Mirasın taksimi	Cerrahi
Hadis İlimleri	Ahbâru'l-Arab, Ensâb.	Hesap	Müsellesat
Şafiî Usulü Fıkhi	Adap ve kısımları	Hendese	Nucüm
Şafiî Fıkhi	Fars Edebiyatı		Heyet
Eş'ari Kelâmı	Hitabet, Tarih, Edebiyat		Tabiiyat

Nizâmiye'de okutulan dersleri de göz önünde tutarak, Ortaçağ Medreseleri için bugünkü üniversitenin gelişmemiş hali olup ders programları da Hukuk Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Fen Bilimleri Fakültesi müfredatlarının birleştirilmiş halidir,³⁸⁴ denilebilir.

İkinci asırdan itibaren okullarda düzenlemeler yapıldı ve disipline sokuldu. Sınıfların düzenli günlük programları vardı. Çocuklara sabahtan ikindiye kadar

³⁸⁰ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 87.

³⁸¹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 239.

³⁸² G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 133.

³⁸³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 138.

³⁸⁴ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 410; H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 27; M. Dağ – H. Öymen *İslâm'da Eğitim Tarihi*, s. 40.

(yaklaşık on saat) okuma öğretiliyordu. Dersler tenefüslerle bölünmüş, işlenmiş konuların Salı öğleden sonra ve Perşembe sabahı tekrarı yapılıyordu.³⁸⁵ Günün geri kalan kısmını da yazı dersi dolduruyordu. Cuma tatil günü idi. Ramazan Bayramı'ndaki tatil günleri üç gün, Kurban Bayramı'nda ise üç veya beş gün kadardı. Öğrenim süreleri, ya aylık ya da senelik olarak belirlenmiştir.³⁸⁶ Medresede haftanın üç günü ders yapılıyordu. Tatil günleri konusunda katı bir kural yoktur. Genellikle Salı ve Cuma günleri tatil günleridir.³⁸⁷

Biz, eğitim-öğretim faaliyetlerinin Selçuklular tarafından bu denli korunup desteklendiğini yukarıdaki ifadelerden hareket ederek söyleyebiliriz. Selçuklu Medreseleri ile günümüz üniversitelerini karşılaştırdığımızda oldukça benzer yönleri olduğunu görüyoruz. Bu da Selçuklu Medreseleri'nin devrin şartlarına göre birer yüksek öğretim kurumu olduklarını gösterir.

Günümüz üniversitelerinin uyguladığı önceden tespit edilmiş öğretim metotlarının benzerleri Nizâmiye Medreseleri'nde de uygulanmakta idi. Eğitim sistemi Nizâmiye Medreseleri ile birlikte köklü bir değişikliğe maruz kalmış ve düzenli bir plan üzerine kurulmuştur.³⁸⁸ Ancak bu değişiklikler yavaş ve genel olmuştur. Bunun için Nizâmiye Medreseleri'nin kurulması ile birlikte eğitim sisteminde düzensizliklerin devam ettiğini ve hiçbir programın hedef alınmadığını söylemek haksızlık olur.³⁸⁹ Nizâmiye Medreseleri'nde kullanılan öğretim metodu, İslâm Dünyası'ndaki medreselerde kullanılan geleneksel öğretim metodu haline gelmiştir.

Günümüz çağdaş üniversitelerinde bilim dili nasıl İngilizce olmuş ise o dönemde de Arapça Nizâmiye Medreseleri'nin sayesinde yüksek öğretimde ortak bilim dili haline gelmiştir. Arapça'nın medreselerde öğretim dili olarak kullanılması, Nizâmiye Medreseleri'nden önce olmakla beraber, Arapça'nın İslâm Dünyası'nın ortak öğretim dili olarak yaygınlaşması Nizâmiye Medreseleri'yle gerçekleşmiştir. Türkçe'nin şerh ve hâşiye dili olarak kullanılması ve Farsça'nın da Türk Medreseleri'nde okutulmasının öncülüğünü Nizâmiye Medreseleri yapmıştır. Bilhassa şerh ve hâşiye metodunun İslâm Dünyası'nda kullanılan geleneksel öğretim metodu haline gelmesinde Nizâmiye Medreseleri etkili rol oynamışlardır.

³⁸⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 22.

³⁸⁶ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 22.

³⁸⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 157.

³⁸⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 50.

³⁸⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 50.

Bugün dünyanın sayılı üniversitelerinde uygulanan çok kültürlü homojen yapı Nizâmiye Medreseleri'nde de uygulanıyordu. Nizâmiye Medreseleri, Türk ve İran halkı ve kültürünün yakınlaşması ve kaynaşmasında aktif rol oynadığı gibi, çok kültürlü bir yapının ortaya çıkmasında da etkili olmuştur.

Bugün yüksek öğretim kurumlarında uygulanan " ders geçme ve kredi sistemi"nin başlangıcını teşkil eden, uygulamanın bir benzeri hükmünde olan medreselerdeki "ders geçme sistemi" Nizâmiye Medreseleri'yle kurumsallaşmış ve yaygınlaşmıştır. Yine bugün çağdaş dünyada yüksek öğretim kurumlarında uygulanan burs, kredi ve yatılılık sistemi, Nizâmiye Medreseleri'yle yaygınlaşmıştır.

Günümüz üniversitelerinde oluşturulan akademik kariyer basamaklarına benzer bir yapının medreselerde bulunması, medreselerde daimi statüde öğretim elemanı yetiştirme ve bunlar arasında bir mertebelenme (mütevellî, müderris, müderris yardımcısı, muîd vs.) sistemi oluşturulması, Nizâmiye Medreseleri'yle kurulmuştur. Yine günümüz üniversitelerinde verilen diploma hükmünde, medreselerden mezun olanlara "icazetnâme" verme uygulamasının ilk örnekleri, Nizâmiye Medreseleri'nde görülmektedir.

Medrese kavramı, Nizâmiye Medreseleri'yle birlikte tam ve gerçek anlamda örgün yüksek öğretim kurumu ve üniversiteler gibi özerk bir kurum haline gelmiştir.

c) Medreselerin İdarî Yapısı

Medreselerin kontrolü için müderris ve mütevellî tayini devlet tarafından yapıyordu. Genellikle mütevellî ile müderris aynı kişi oluyordu. Müderrisin iki görevi vardır. Birisi, fıkıh dersi verme görevi, diğeri ise, mütevellî görevi idi.³⁹⁰ Müderris bu iki görev içinde ayrı ayrı vakıftan para alırdı.³⁹¹ Ayrıca, sadece müderrislik yapanlarda vardı. Mütevellî, diğeri müderrislerin seçiminden de sorumlu idi. Mütevellîler halifenin ya da sultanın "Menşûru" ile iş başına gelirdi.³⁹² Bağdat'ta "nakîbü'l-Hâşimiyyîn" adı verilen resmi bir görevlinin cami ve medreselerdeki ders kürsülerine hocalar (müderris) tayin ettiği bilinmektedir.³⁹³ Bu resmi görevli, bir hocalar loncasının başı gibi (günümüz

³⁹⁰ R. Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 255.

³⁹¹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 156.

³⁹² Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 81.

³⁹³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 53.

anlamında rektör karşılığında) takdim edilmektedir.³⁹⁴ Buradan hareketle XI. yy'da Bağdat'ta günümüz anlamında dünyanın ilk üniversitesinin kurulduğunu söyleyebiliriz.

Nizâmiye Medreseleri genellikle kurucuların kontrolüne verilmekle birlikte bazen bu şahısların mezar yerleri olarak da kullanılmıştır.³⁹⁵ Herhangi bir yerde eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütebilecek tanınmış bir ilim adamının bulunması o bölgede medrese inşa edilmesinde göz önünde bulundurulmuş önemli bir faktördür.³⁹⁶ Nizâmü'l-mülk Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni Ebu İshâk Şîrazî adına yaptırdığını, Selçuklu Devleti'nin Bağdat temsilcisine yazdığı mektupta açıkça ifade etmiştir.³⁹⁷

Nizâmü'l-mülk her müderrisin, müderris yardımcısının, memurun ve hatta kapıcının Nizâmiye Medreseleri'ne kabul edilebilmeleri için gerekli şart olarak Şafiî ve Eş'arî olmaları istenirdi. Hatta büyük âlim Ebû Bekr Mubarek b. Ebû Talib Vecih Dahhân (532/1137–612/1215)'ın Nizâmiye'de gramer alanında kürsü sahibi olabilmek için Hanbelî Mezhebi'ni bırakarak Şafiî'liği kabul etmeye mecbur olduğu, yine edebiyat müderrisi olan Ali Fâsîh Ebû Hasan Astarabadî (ö.516/1122)'nin Şîî olduğu anlaşılınca medreseden kovulduğu nakledilir.³⁹⁸

Büyük medreselerde müderrislik görevi çok önemli idi. Eğer bu görevde şöhretli ilim adamı bulunmakta ise, talebeler onunla beraber çalışmak için uzak mesafelerden gelmekte idiler.³⁹⁹ Nizâmiye Medreseleri'ne görevlendirilen müderrisler ya hükümdar fermanı ya halifenin emri veya vezir divanından çıkan bir "Menşûr" la gerçekleşiyordu.⁴⁰⁰ Nizâmiye Medreseleri'ne tayin edilen müderrisler genellikle ölünceye kadar bu görevi yürütürdü. Müderrislikten ayrılmak ya müderrisin kendi isteği ile veya azlî ile mümkün oluyordu. Cüveynî ve Ebu İshâk gibi ömrünün sonuna kadar görevde kalanlar olduğu gibi, Gazzâlî gibi dört sene sonra görevi bırakan müderrislerde olmuştur.⁴⁰¹

³⁹⁴ Bağdat'ta bir üniversitenin varlığı anlayışı, Yakût el-Hamevî (ö.626/1229) tarafından nakledilen bir olaya dayanmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) Mansur Câmî'inde hadis dersi vermek için halifeden izin ister. Bunun üzerine halife Nakîbü'n-nukabâ'ya, yani Nakîbü'l-Hâşimiyyîn'e bu iznin verilmesi konusunda talimatlar verdi ve nakîb halifenin huzuruna çıktı. G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 53.

³⁹⁵ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³⁹⁶ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 336.

³⁹⁷ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

³⁹⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 48.

³⁹⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 410.

⁴⁰⁰ M. Çelik, *agm*, s. 327.

⁴⁰¹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 390.

Medreseye ilk atanan müderrisin ilk dersi yüksek dereceli memurların, hocaların, âlimlerin ve şairlerin huzurunda merasimle verilirdi.⁴⁰² Ders bittiği zaman yeni hocanın şerefine konuşmalar yapılırdı.⁴⁰³ Halifelerin bazen bu merasimlerde hazır buldukları da olurdu. Halifenin büyük âlim Ahmed b. İsmail b. Yusuf Kazvinî'nin ilk dersine katıldığı nakledilir.⁴⁰⁴ Medresede göreve yeni başlayan hocalar mevcut adet ve geleneklere uyarak, büyük bir ziyafet tertip etmeye ve bu ziyafete bütün hocaları ve öğrencileri davet etmeye mecburdular.⁴⁰⁵ Müderris, belirli tatil günleri dışında haftanın her günü ders verecektir.⁴⁰⁶ Medreselere tayin edilen memurlar tayin emrini aldıktan sonra Bağdat'a gelir ve kendini halifeye takdim ederdi. Halife yeni emri tasdik ettikten sonra göreve başlardı.⁴⁰⁷ Müderrisler ders verirken özel bir kıyafet giyerlerdi. Bu kıyafetleri halife tarafından verilirdi. Halife tayin emrini tasdik ettikten sonra deniz mavisi bir "tarha" ve siyah "ûhba"yı ihtiva eden hususî elbiseyi hocaya veya yardımcı hocaya verirdi.⁴⁰⁸ Bu aynı zamanda o müderrisin ders vermeye yetkili olduğunun bir işareti olarak kabul edilirdi. Görevden azledilen müderris bu cübbe ve sarığı geri iade etmek mecburiyetindeydi.⁴⁰⁹ Abbasîler döneminde ulemâ ve bürokrasi kesimin giydiği siyah cübbe Selçuklular'da da ulemâ sınıfı tarafından kullanılmaya devam edilmiştir.⁴¹⁰

Nizâmiye Müderrisleri, sadece medrese talebelerine ders vermez, bilgi ve ilimlerinden halkın da faydalanmasına imkân verirlerdi. Nişâbur Nizâmiyesi Müderrisi Cüveynî medresedeki derslerinin yanında halkın ve devletin ileri gelenlerinin katıldığı vaaz ve toplantılar yaptığı ve ilim meclisleri kurduğu bilinmektedir.⁴¹¹ Genellikle halka açık olarak verilen dersler Cuma günü yapılmaktaydı. İbn-ü Cübeyr Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nin fıkıh bilgini ve kelâm'da otorite sahibi Şeyhu'l-İmam Kazvinî'nin Cuma namazından sonraki dersini dinlediğini nakleder.⁴¹² Nizâmiye Medreseleri'nin önemli bir kısmı, meşhur bir âlim için inşa ettirilirdi. Genellikle Nizâmiye Medreseleri'ne tayin edilen müderrislerin çoğu daha önce büyük cami veya özel medreselerde bu görevi

⁴⁰² G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 235.

⁴⁰³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 49.

⁴⁰⁴ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 49.

⁴⁰⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 49.

⁴⁰⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 156.

⁴⁰⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 48.

⁴⁰⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 48.

⁴⁰⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 49.

⁴¹⁰ A. Ocak, agm, s. 723.

⁴¹¹ A. Ocak, agm, s. 723.

⁴¹² M. Dağ – H. Öymen, *İslâm'da Eğitim Tarihi*, s. 125.

yapmış kişilerdi. “ 482 Hicri Muharrem On (31 Mart 1089)’da Ebu Bekrinişâfi Tacîye’ye müderris tayin edildi. (Taciye’de ders verdi) Cemaziyelahir’de, Medrese-yi Nizâmiye müderrisi Şerîf Ebu’l Kasımidebusî vefat etti. Hicri 483 senesi Muharrem (1090 Mart)’da, Şeyh Ebu Abdillahittaberî, Nizâmü’l-mülk’ün menşûru ile Medrese-yi Nizâmiye Müderrisliği’ne tayin edilip, Bağdad’a geldi. Sonra bunun arkasından, yine Medrese-yi Nizâmiye’de tedaris etmek için, Kadî Ebu Muhammed Abdülvehhabîş Şîrazî geldi. Bu ikisinin kizikle, yani birisi birgün, diğeri ikinci gün ders vermesi kararlaştırıldı. Hicri 484 (1091) senesinde Şeyh Ebu Hamid el-Gazzâlî Nizâmiye’de ders okutmak için geldi. Bu zat ilimde taşkın deniz ve parlak Tolunay olup bunun garaibi Şark ve Garb’da parladı.”⁴¹³ Nizâmiye Medreseleri’nde görevlendirilen müderrisler belirli sahalarda uzmanlaşmış ve şöret sahibi kişiler arasından titizlikle seçilirlerdi. Böylece her müderris ayrı ayrı ilim dallarında ders verirdi.⁴¹⁴

Nizâmiye Medreseleri’nde, eğitimin merkezileştirilmesi yanında, eğitim programlarında da yeniliğe gidilmiştir. Ders programlarında kürsü sistemine ve ihtisasa yer verilerek her ders o sahanın uzman hocasına verdirilmiştir. İhtiyaç durumlarında ise vekâleten müderrislik görevine atanan kişilerde görülmüştür.⁴¹⁵ Nizâmiye Medreseleri’nde müderrislere ülkenin huzurunu bozmamak ve Ehl-î Sünnet çizgisinden sapmamak şartı ile geniş bir serbestlik tanınmıştır.⁴¹⁶ Bu çalkantılı devirde Şîî propagandacılarının aktif rol oynadıkları bu dönemde Selçuklular manevî birliği sağlamaya çalışıyorlardı. Bu yüzden de ilim ve irfan hayatı da ciddi bir kontrole tabi tutulmak mecburiyetinde idi.⁴¹⁷ Hatta başta Gazzâlî (505/1111) olmak üzere büyük âlimlere de bir standart getirilmiş ve orta seviyede bir aydın yetiştirme hedefi benimsenmiştir.⁴¹⁸ Sayıları az da olsa aşırı (müfrit) Şîâ sempatizanı müderrisleri görevden el çektirmişlerdir.⁴¹⁹

Yukarıda da bahsedildiği üzere Gazzâlî’nin yaşamış olduğu V. yy. siyasî, ilmî ve dinî yönden önemli olayların meydana geldiği bir dönemdir. Bu dönemin, mezhep kavgaları yönünden oldukça hareketli olduğu bilinen bir husustur. Bir yandan Şîî’ler,

⁴¹³ Bundarî, s.51

⁴¹⁴ M. Çelik, agm, s. 327.

⁴¹⁵ A. Ocak, agm, s. 723.

⁴¹⁶ A. Ocak, agm, s. 724.

⁴¹⁷ Cemal Anadol – Nazile Abbaslı - Fazile Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 2002, s. 340.

⁴¹⁸ C.Anadol - N.Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 341.

⁴¹⁹ A. Çelebi, *İslâm’da Eğitim*, s. 214–216.

öte yandan Batınîler bir diğer yandan ise Kerramî'ler bu mezhep kavgalarının başını çekiyorlardı. Fırkaların çoğalıp, Batınîler'in etkin oldukları bir dönemde, bu medreseler kültürel ve siyasal bakımdan oldukça önemli bir konumdaydı.⁴²⁰ Nizâmü'l-mülk'ün 1091 yılında Gazzâlî'yi bu medreselerin başına getirmesiyle, zaten bu meselelerin içinde bulunan Gazzâlî, böylece söz konusu tartışmaların içinde aktif bir görevde yerini almış olur. O, tabiatı gereği din ve insanlık namına, bu ihtilafların kalkması için elinden gelini yapar. Bir başka ifadeyle Selçuklu Sultanları, Batınîler'e ve diğer Sünnî akîdeye muhalif gruplara ordularıyla karşı koyarken, Gazzâlî de onları kalemiyle yenmeye çalışıyordu.⁴²¹ Yapılan iş bölümünde Gazzâlî'ye bu akımlara karşı kalemlerle karşı durma görevi düşmüştü denilebilir. Bunun bir diğer yönden faydası da Gazzâlî'nin daha rahat hareket etme imkânını bulmuş olmasıydı.⁴²²

Gazzâlî'nin en önemli yanlarından birisi, mantık ilmine karşı takındığı tavidir. O, ilk defa Aristo mantığını ele alır ve onu İslâm anlayışına aykırı olmayan esaslarla yeniden düzenleyerek, İslâmî İlimler'le mezceder.⁴²³ Gazzâlî'nin ilk defa mantık ilminin dine ve akidelere aykırı olmadığını ileri sürmesi üzerine, eski kanaatlerin aksine, mantık ilmi lüzumlu sayılmış ve bu ilmi bilmeden sağlam bilgiler elde edilemeyeceği kanaati, Gazzâlî'ye dayalı olarak hâkim olmuştur.⁴²⁴ Gazzâlî tasavvuf ile kelâmı birleştirerek, dinî sahadaki çekişmeyi ve parçalanmayı önlemiş ve nihayet Eş'arî düşünce sistemine nihaî şeklini vermiştir. Gazzâlî'nin bu çalışmaları hedefine ulaşmış ve günümüze kadar gelen İslâm düşünce birliğinin yapısını şekillendirmiştir.⁴²⁵ Şeriât'i tasavvufa yaklaştırarak, Rafizî fikirleri tasavvuftan ayıklamış, bu çatışmalara sebep olan düşünceleri İslâm dışı ilan eden Gazzâlî, Kur'an ve Sünneti ölçüt olarak tasavvufa meşruiyet kazandırmıştır. Böylece medrese-tekke uzlaşması temin edilmiştir.⁴²⁶

d) Hoca- Öğrenci İlişkileri

Selçuklu Medreseleri müderris-öğrenci ilişkilerinde bir yenilik getirmemiştir, Ancak öğrencinin statüsünde bazı yenilikler getirmiştir. Bu yenilikler, medrese öğrencilerinin büyük bir kısmının yatılı olması ve bu arada medrese vakfından burs

⁴²⁰ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. III.

⁴²¹ Abdurrahim Güzel "tahafüt", *İA*, XIV, s. 212.

⁴²² A. Güzel " tahafüt ", *İA*, XIV, s. 212.

⁴²³ S. Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul 1986, s. 20.

⁴²⁴ Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, İstanbul 1970, s. 13- 19.

⁴²⁵ M. Çelik, agm, s. 336

⁴²⁶ M. Çelik, agm, s.338.

alabilmeleridir.⁴²⁷ Öğrencilere verilecek burs konusunda adil bir yol izlenmeye çalışılmış ve burs miktarı öğrencinin durumuna göre müderrise bırakılmıştır.⁴²⁸ Bilhassa Şîf propagandacıları ile mücadele etmesi için, teçhiz edilecek medrese talebesinin, bütün ihtiyaçları karşılanmıştır.

Nizâmiye Medreseleri'nde öğrenci olmak için bir yaş kaydı aranmıyordu.⁴²⁹ Kişinin ilme olan iştiyakı ve kabiliyeti onun öğrenci olması için yeterliydi. Medreselerde belirli kitapları okuyarak geçmek esas olduğundan, eğitim süresi içinde kesin bir rakam vermek mümkün değildir.⁴³⁰ Üstelik her öğrencinin seviyesi aynı değildi. Ayrıca değişik yerlerde okuduktan sonra Nizâmiye Medreseleri'ne gelmenin de payı vardır. Nizâmiye Medreseleri'nde öğrencilerin istediği hocadan ders okuma gibi bir hürriyeti olduğu gibi, hocanın da ders halkasına girecek öğrencileri belirlemesi gibi bir ilmî hürriyeti vardı.⁴³¹ Nizâmiye Medreseleri'ndeki derslere talebelerin yanı sıra bilgi ve görgüsünü artırmak isteyen vezirler, emirler, din bilginleri gibi kişilerde katılmaktaydı.⁴³² Bu katılımlar daha çok meşhur müderrislerin derslerinde oluyordu.⁴³³ Müderris, son sınıfta bulunan öğrencileri arasından, ihtisas öğrencilerini seçer, bu öğrenciler hocanın en yakınında otururlar ve onları diğer öğrenciler takip eder, burada eğitim gördükleri ilim dalında kaydettikleri ilerleme esasına dayanan bir öncelik sistemi işlemektedir.⁴³⁴ Medresede eğitim yıllar boyunca devam ediyordu. Lisans düzeydeki dört yıllık fıkıh eğitimi dışında herhangi bir alanda süresi belli olan bir eğitim programı yoktu.⁴³⁵ Müderris olabilmek için geçerli olan süre, bir öğrenciden diğerine değişebiliyordu.⁴³⁶

Öğrencilerin beş vakit namazı, meşru bir mazeret dışında cemaatle kılmaları mecburîdir. Öğrencilerin mutlaka yatılı olmaları isteniyor ve geceyi dışarıda geçirmelerine izin verilmiyordu.⁴³⁷ Müderris öğrencilerle ilgilenmekle, çalışanları teşvik

⁴²⁷ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 234. vd.

⁴²⁸ S. Bilhan, "Tamgaç Medresesi", s. 121.

⁴²⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 404.

⁴³⁰ Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 36.

⁴³¹ A. Ocak, agm, s. 724.

⁴³² M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci münasebetleri*, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1994. s. 233.

⁴³³ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 246. "İmamü'l-Harameyn Cuveynî'nin derslerine öğrencilerin yanı sıra seçkin din âlimleri de katılırdı. Gazzalî'nin derslerine devrin büyük din âlimleri katılırdı."

⁴³⁴ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 154.

⁴³⁵ B. Bayraklı, *İslam'da Eğiti Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, s. 122.

⁴³⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 159.

⁴³⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 156.

edip çalışmayanları uyarmakla sorumludur. Bütün uyarılara rağmen çalışmamakta ısrar eden öğrenci müderris tarafından kovulur ve medresenin malî imkânlarından yararlanma hakkı elinden alınır.⁴³⁸ Her yerde olduğu gibi, bu devirde de tembel ve terbiyesiz öğrencilere karşı müeyyideler vardı, bedenî cezalar ağırdı ve öğretmen suçlu öğrencileri hapsetmek hakkına sahipti.⁴³⁹ Kur'an okurken yandakilerle sohbet eden tembel ve ihmalkâr öğrenciler hoş karşılanmamıştır. Böyle olan bir öğrenci hem Kur'an okumaktan geri kalmış hemde faydasız ve boş sözlerle meşgul olmuş oluyordu.⁴⁴⁰

e) Nizâmiye Medreseleri'nin Müderrisleri

İslâm Bilim Tarihi'ne damga vurmuş çok sayıda ilim adamı Selçuklular'ın hâkim oldukları coğrafyada yetişmişlerdir. Bu âlimlerin çoğunun şöyle veya böyle Nizâmiye Medreseleri ile teşrik-i mesaîleri olmuştur. Bu âlimlerin bir kısmı medreselerde müderris olarak görev alırken bir kısmı da bu medreselerden yetişmiş öğrencilerdir.

Nizâmiye Medreseleri'nin başında bulunan ve ders veren hocalara “M ü d e r r i s” denirdi. Müderrisler özenle seçilirlerdi; çocuk psikolojisini kesin olarak bilmek, kendilerini yetiştirmiş ve evlenmiş olmak mecburiyetindeydiler. Genç insanlar bu kutsal göreve kabul edilmemişlerdir. Öğretmen olmak için ihtiyar olmamak orta yaşlı olma şartı getirilmişti.⁴⁴¹ Müderris olabilmek için ilmî kabiliyetini ispat etmiş olmak veya bir müderris tarafından kendisine referans verilmesi yeterliydi.⁴⁴² Nizâmiye Medreseleri'ne görevlendirilen müderrisler ya hükümdar fermanı ya halifenin emri veya da vezir divanından çıkan bir “M e n ş û r”la gerçekleşiyordu.⁴⁴³ Nizâmiye Medreseleri'nde görevlendirilen müderrisler, belli sahalarda uzmanlaşmış ve şöhret sahibi adamlar arasından titizlikle seçilirlerdi. Böylece her müderris ayrı ayrı ilim dallarında ders verirdi.⁴⁴⁴

Nizâmiye Medreseleri'nden önceki medreselerde müderrislik için belirli şartlar aranmazken, Nizâmiye Medreseleri ile birlikte müderris olabilmek için bir takım özel

⁴³⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 156.

⁴³⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 17.

⁴⁴⁰ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 263.

⁴⁴¹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 24.

⁴⁴² M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 24.

⁴⁴³ M. Çelik, agm, s. 327.

⁴⁴⁴ M. Çelik, agm, s. 327.

şartlar aranmış, daha ziyade önceden müderrislik yapmış kişiler tercih edilmiştir.⁴⁴⁵ Sonraları ilimde ehliyetini ispat etmiş kişilerinde müderris olarak tayin edildikleri görülmüştür.⁴⁴⁶ Şimdi kısaca o devre damgasını vurmuş İslâm Âlimleri'ne bakacak olursak, bu müesseselerden yetişen âlimlerden Şeyh Sadi Şîrazî (Cemâleddin Ebû İshâk İbrahim b. Ali 1003/1094) Bağdat Medresesi mezunu idi.⁴⁴⁷ Dönemin Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm gibi İslâmî ilimlerde önde gelen ismi Ebu'l-Kasım Kuşeyrî (ö.1072) ve oğlu Ebu Nasr Abdurrahim,⁴⁴⁸ Şafiî fakihlerinden ve Bağdat Nizâmiyesi hocalarından Ebu İshâk İbrahim b. Ali el-Firûzâbâdi eş-Şîrazî (1003/1094), çok sayıda eserin müellifi Ebu'l-Meâli Cüveynî (İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah 1028–1085).⁴⁴⁹ İslâm âleminin en meşhur âlimi ve batılılarca da yakından tanınan Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (İmam Gazâlî, 1058/1111) İslâm âleminde ikinci “Şafiî” diye anılan Fahrû'l-İslâm Abdülvahid b. İsmail (ö.1108) Hanefî fakihî ve kadî'l-kudât el-Hatîbî (ö.1108) Hambelî fakihî, hadisçi ve ünlü sufî Abdullah el-Ensarî (ö.1108)⁴⁵⁰ başlıca Nizâmiye Medreseleri müderrisleridir.

Eserleri günümüze kadar medreselerde okutulan tefsirci ve nahivcî Ebû Hasan Aliyyü'l-Vakidî (ö.1076) Şafiî fakihî ve Bağdat Nizâmiyesi'nin ilk müderrisi Abdü's-Seyyid b. Muhammed Ebu Nasr el-Bağdadî eş-Şafiî İbn Sebbâğ (1009/1084).⁴⁵¹ Yine aynı medresede eğitim veren Usul ve Nahiv'de isim yapmış Ebu'l-Kasım Debbûsî (ö.1089) ve Abdurrahman b. Me'mun Sa'd el-Mutevellî (1035/1086)⁴⁵² müderrislerden Abdülvahhab Şîrazî, meşhur Muhammed Gazzâlî'nin kardeşi Şafiî Fakihî şair Mecdud-di Ahmed Gazzâlî (ö.1126).⁴⁵³ Ahmet b. İbrahim Ebu Bekir Füreki (ö.1085) Eş'arî'ye vaizlerinden Şerif Ebu'l-Kasım Mağribî (ö.1082), Basra Nizâmiye müderrisi edip ve fakih Ahmed b. Ebu'l-Abbas Cürcanî (ö.1089)⁴⁵⁴ İsfahan Nizâmiye Hocası İmam Ebu Bekir Muhammed b. Sabiti'l-Hocendî (ö.?) Belh Nizâmiyesi müderrisi Muhammed b. Ahmed b.Hamza (ö.1097), Şafiî Fakihî ve Taciyye Medresesi müderrisi Fahu'l-İslâm Ebû Bekir eş-Şaşı (ö.1111), büyük Hanefî Fakihler'den Dâmgânî (Kadı Ebû Abdullah

⁴⁴⁵ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 390.

⁴⁴⁶ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 236.

⁴⁴⁷ C.Anadol - N.Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 352

⁴⁴⁸ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁴⁴⁹ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁴⁵⁰ A. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, s. 6.

⁴⁵¹ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁴⁵² A. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, s. 6.

⁴⁵³ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁴⁵⁴ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

Muhammed b. Ali 1007-1085), Hatibî (Ali b. Ubeyd ö.1079), Bağdat Nizâmiyesi'nde müderrislik yapan Tarrâd b. Muhammed Abbas b. Abdülmüttalib (ö.1097)⁴⁵⁵, Mesud b. Abdülaziz er-Razî (ö.1082), Abdülhâlık b. Şerif el-Haşimî (ö.1078) Abdüsselam Ebû Yusuf Kazvinî (ö.1095), Ali b. Hasan Saydeli Nişâbur (ö.1091) Muhammed b. Abdullah Nasihî (ö.1091), Ebu'l-Kasım Carullah ez-Zemaşerî (ö.1144)⁴⁵⁶ önde gelen medrese müderrislerindendir.

Medresede ders veren müderrisler uzmanlaşmış kişiler arasından seçilirdi. Ebu Said Mütevellî (ö.1085) Nizâmiye'de usûl dersi verirken, Ebû Zekeriya et-Tikritî (ö.1219) Lügat, Tefsir ve Arapça derslerini vermekteydi.⁴⁵⁷ Yine sahasında önde gelen bir müderris, meşhur bir âlimden okuduğu Sahîh-i Buharî'yi okutmak üzere Nizâmiye'ye davet edilmiştir.⁴⁵⁸ Bağdat Nizâmiye Medresesi Edep dersinin ihtisas şubesi olarak kuvvetlendiği ve bir müderrisin bu dersi tek başına okuttuğu bildirilmektedir.⁴⁵⁹ İslâmî ilimlerde şöhret bulmuş âlimlerin dışında bu dönemde aklî ilimlerde de isim yapmış âlimler de bulunuyordu. Meşhur matematikçi ve astronomi bilgini Ömer Hayyam (ö.1131), matematikçi ve filozof Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî (ö.1073) ünlü tarihçi Abdurrahman b. Muhammed el-İsfahanî ve ibn-ü Şeddâd, dilci ve belagatçi Abdülkadir Cürcanî (ö.1081)⁴⁶⁰ kamus sahibi Fîrûzabadî ve Radîyyüddin Kâzvinî bu dönemde yetişmiş büyük âlimlerdir. Yine İran edebiyatının meşhur simalarından Enverî, Ezrakî gibi şahsiyetler bu dönemde yetişmiştir.⁴⁶¹ Büyük mutasavvıf ve şâir, Hoca Ahmed Yesevî b. İbrahim (ö.1166) gibi din bilginleri yetişmiş ve sahalalarında çok kıymetli eserler vermişlerdir. Ayrıca Divan-ı Hümayun kâtiplerinin hemen hemen hepsi, medreseden yetişmiş ya da, medreseden feyiz almış kişilerdi.⁴⁶²

f) Medrese Görevlileri

Nizâmiye Medreseleri kurulduktan sonra bu okulların idaresi Nizâmü'l-mülk ve kendisinden sonra sülâlesine verildi. Bu medreseler Nizâmü'l-mülk ve çocukları

⁴⁵⁵ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁴⁵⁶ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁴⁵⁷ A. Ocak, agm, s. 723.

⁴⁵⁸ S. Eyice, "Mescid", *İA.*, VIII, s. 65 vd.

⁴⁵⁹ M. A. Köymen, "Kültür Müesseseleri" *Selçuklu Araştırmaları IV.* s. 122.

⁴⁶⁰ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁴⁶¹ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 178.

⁴⁶² C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 353

tarafından atanan yüksek bir memur “Naîb” tarafından idare ediliyordu.⁴⁶³ Bazen mütevellî, müderris, kadı, hatip, imam ve reis kadroları içinde naîb görevlendirilebilirdi.

Nizâmiye Medreseleri'nin başında bulunan ve ders veren hocalara müderris denirdi. Nizâmü'l-mülk'ün vakfiyesine göre medreselerde müderrislerden başka; vaiz, kütüphaneci, Kur'an okumayı öğretmek üzere bir öğretmen, Arap Dili'ni öğretecek bir gramerci bulunuyordu.⁴⁶⁴ Bunun yanında müderrislere derslerde yardımcı olan ve her bakımdan öğrenciyle ilgilenen bir yardımcı bir nevî asistan gibi çalışan “muîd”ler bulunuyordu.⁴⁶⁵ Muîd'in görevi, müderrisin verdiği Fıkıh dersini tekrar etmek ve öğrenciler tarafından anlaşılmasını sağlamak için açıklamalar yapmaktı. Muîd, ihtisas seviyesindeki bir öğrenci olabileceği gibi, eğitimini tamamlamış ve kendisine ait fıkıh kürsüsü olmayan yetişkin bir fakih - müftü de olabiliyordu.⁴⁶⁶ Medreselerde muîd'in dışında öğrencilere dersleri konusunda yardımcı olan müfîd (ifâde) kadroları da bulunuyordu. Müfîd öğrencilerin dersleri konusunda yardım almak için başvurabilecekleri ihtisas aşamasındaki bir öğrenci ya da eğitimini tamamlamış yetişkin bir fakih - müftü olabiliyordu. Müfîd bir nevî muîd'in tamamlayıcısı durumundadır. Müfîd eğitim kurumu personelinden biri olabileceği gibi bu işi kadroya bağlı olmaksızın belletmen şeklinde de yürütebiliyordu.⁴⁶⁷

Tenkîziye Darû'l-Kur'an ve'l-Hadîs Medresesi vakıf senedine bakarak, medreselerde müderris ve öğrencilerin dışında şu görevliler bulunduğunu söyleyebiliriz.⁴⁶⁸ Yoklama görevlisi, müezzin, imam, kapı görevlisi (bevvab/bivâbe), malî işler sorumlusu (kayyım/kıyâme), muhasebeci (sâbibü'd-dîvan/sahabetü'd-dîvân), idari işler sorumlusu (el-müşrif/el-müşârefe), bekçi (âmil/amele), gelirleri toplayan (câbî/cibâyeye), bina sözleşmesi yapan noter (şâhidü'l-İmâre/şehâdetü'l-İmâre), duvar ustası (el-mi'mârî/el-mimâriyye), mütevellî yardımcısı (nâibü'n-nazar/niyâbetü'n-nazar), mütevellî (en-nâzir/en-nazar), müftü ve müftülerin fetvalarını kaydetmek için kâtibü'l-fetva kadrosu ile mahkeme zabıtlarını tutan mûhdır kadrosu da bulunuyordu. İmam-ı Şafîî, müftünün “dört temel kaynak” konusunda detaylı bilgi sahibi olmasını gerekli görürdü. Eğer bu konularda müftü yetersizse fıkıh öğretebilir ancak fetva

⁴⁶³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 55.

⁴⁶⁴ E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 174.

⁴⁶⁵ Z. Kazıcı, “Eğitim”, *DGBİT*, XIV, s. 91.

⁴⁶⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 283.

⁴⁶⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 286.

⁴⁶⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 247.

veremezdi.⁴⁶⁹ İlmiye teşkilatı içinde din adamları, müderrislikten ayrı olarak, müftülük, Şeyh'ül İslâmlık, hatiplik ve imamlık gibi vazifeler yapmaktaydılar.⁴⁷⁰

Medreselerde Fıkıh dersi veren müderrislerin dışında Şeyhu'l Hadis adı verilen hadis öğreticileri, Nahvî ünvanı verilen ve yalnızca dilbilgisi değil aynı zamanda edebiyat dersi veren hocalar, Hadisleri yazdırarak (imlâ) öğreten hocalar, Kâriü'l-'aşr adı verilen Kur'an okuyucusu, münşid adı verilen şiir okuyucusu, Kâss adı verilen Kur'an ve hadisler ışığı altında geçmiş din büyüklerinin hayatlarını anlatan hikayeciler gibi öğreticiler de bulunuyordu.⁴⁷¹ Medreselerde yukarıda saydığımız görevlilerin dışında, iç hizmetleri yürüten görevlilerde vardı. Kütüphanelerde ilmî ve idarî işlere bakan hazin (müdür), yazma kitaplar üzerinde düzeltme yapan musahhîh, yazılan nüshaları karşılaştıran muarız veya mukabil, adı verilen görevliler ile kitapların tercüme işleriyle uğraşan mütercimler, kitap yazım ve çoğaltılmasıyla ilgili müstensihler bulunuyordu. "varrâkin" denen bu şahısların ekserisi hattat veya edebiyatçı idi.⁴⁷² Nitekim 6000 cilt kitaptan oluşan Bağdat Nizâmiyesi'nin kütüphanesine pek çok kitap bu yolla kazandırılmıştır. Kitapların cilt ve bakımlarıyla uğraşan mücellidler ve kütüphaneden yararlanmayı bilmeyenlere yol gösteren münaviller, öğrencilerin ibadet işlerinden sorumlu imam, müezzin ile medreselerin bakım onarım temizlik ve ısınma gibi işlerinden sorumlu hâdim denilen hademeler vardı.⁴⁷³ Ayrıca kâtibü'l-gaybe denilen yoklama görevlileri bulunuyordu. Bu görevliler derse gelmeyen öğrenciler hakkında araştırma yapar ve mazeretlerini not ederdi.⁴⁷⁴

Medreselerde bulunan bazı kadrolara medresenin kurucusu değil doğrudan halifelik tarafından atama yapılırdı. Kadılık makamına atamayı da halife yapardı. Daha doğrusu halife başkadı'yı (Kâdı'l-Kudât) atar, o da şehrin farklı semtlerinde ya da uzak bölgelerde kendisine bağlı olacak kadıların atamasını halife adına yapardı.⁴⁷⁵ Fıkıh çalışmalarını başarılı bir şekilde tamamlayan öğrencinin elde edebileceği kadrolardan

⁴⁶⁹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 289.

⁴⁷⁰ E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 174.

⁴⁷¹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 311.

⁴⁷² A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 160; Nizâmiye Kütüphanesi haizlerinden Ali b. Ahmed Bekrî (ö.1179) iyi bir edebiyatçı ve hattat olup, değişik pek çok suretler çıkararak Nizâmiye Kütüphanesi'ni zenginleştirmişti. G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 263.

⁴⁷³ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 152.

⁴⁷⁴ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 263.

⁴⁷⁵ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 292.

birisi de, şahidlik yani diğer bir ifadeyle noterlik kadrosu idi.⁴⁷⁶ Şahidlik makamına atama başkadı tarafından dolayısıyla halife adına yapılırdı.

4) MEDRESELERİN SAĞLADIĞI SOSYAL İMKÂNLAR

Nizâmiye Medreseleri'nde yalnızca eğitim-öğretim için yeterli dershaneler kurmakla yetinilmemiş, buralarda görev yapacak müderris ve ülkenin değişik yörelerinden gelecek öğrencilerin maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik imkânlar da hazırlanmıştır. Medreseler, öğrencilerin öğrenim sırasında ihtiyaç duyabilecekleri tüm temel ihtiyaçları karşılayacak imkânları hazırlamıştır.⁴⁷⁷ Medreselerin büyük bir kısmı belli bir sıraya göre düzenlenmiş salonlardan meydana gelmiştir.⁴⁷⁸ Bununla beraber öğretmenin oturabildiği binalar, fakir ve burstan yararlanan yabancı öğrencilerin kalabileceği başka kurumlar da vardı. Bütün öğretmenler geçinecek maaşa sahiptiler.⁴⁷⁹

Medreseler yüksek eğitime tahsis edilmiş müstakil binalarıyla, medresenin emrinde yardımcı bir müessese olan kütüphanesiyle, aldıkları maaşlarla geçim kaygısından kurtularak kendilerini mesleklerine veren müderrisleriyle, aldıkları burs ve kaldıkları yurtlarda kendilerini ilme verme imkânını bulan öğrencileriyle yalnız o zamana göre değil, şimdiki zamana göre de ileri müesseselerdi.⁴⁸⁰

İslâmi ilimlerin temelini Kur'an, Hadis, Fıkıh gibi dinî ilimler teşkil ettiğinden Selçuklular öncesi Ehl-i Sunnet âlimleri “ *Allahın ayetlerini para karşılığı satmayınız.*”⁴⁸¹ hükmü çerçevesinde daha çok Allah'ın rızasını kazanmak için yapıyorlardı. Gerçi Emevî ve Abbasîler döneminde ciddi manadaki ilmî müesseselerde ücretli öğretmen politikaları takip edilmeye çalışılmışsa da⁴⁸² genel anlayış pek değişmemiştir. Bu ücretli müderris görevlendirilmesini sistematik olarak yürüten Fatımîler olmuştur.⁴⁸³ Sünnî İslâm Dünyası'nda Nizâmiye Medreseleri kuruluncaya

⁴⁷⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 294.

⁴⁷⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

⁴⁷⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 42.

⁴⁷⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 25.

⁴⁸⁰ Z. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 230; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 361–370.

⁴⁸¹ Bakara Suresi, 41; Maide Suresi, 44.

⁴⁸² A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 234 vd.

⁴⁸³ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 214–215

kadar, ilim karşılığı ücret almak, genel olarak hoş karşılanmamıştır.⁴⁸⁴ Hatta Bağdat Nizâmiye Medresesi inşa edilirken devletin bu konudaki politikasını öğrenen Maverâünnehir ulemâsı, üzüntü ve endişelerini şu şekilde açığa vurmuşlardır; “*şimdiye kadar ilimle, şerefinden dolayı onu tahsil eden ve onunla kemale ermek maksadını güden yüksek himmet erbabı ve temiz şahsiyetler meşgul olurdu. İlime birde ücret karışır, artık bayağı kimseler ve tembeller ona yaklaşacak, bu ise değerinin düşmesine ve zayıflamasına sebep olacaktır.*”⁴⁸⁵ Devletin medreselere ve âlimlere müdahalesi İslâm Dünyası’nda tartışmalara neden olmuştur. Hatta İbn-i Hallekan’daki bir rivayete göre; Maverâünnehir’de cenaze merasimi yapmışlar ve kitapları bir tabuta doldurarak gezdirmişler, ilmin artık son bulduğunu ifade etmiş, yani devletin müdahalesini protesto etmişlerdir.⁴⁸⁶ Yine benzer bir olayda; Selçuklu Veziri Nizâmü’l-mülk’ün kendisi için inşa ettirdiği bu medresede Ebû İshâk Şîrazî ders vermeyi kabul etmemiştir. Fakat talebelerinin ısrarına dayanamayan Ebû İshâk Şîrazî bir süre sonra derslere başlamıştır.⁴⁸⁷ Ancak derslerini yanında getirdiği büyük bir tuğlaya oturarak vermeyi yeğler. Şîrazî bu tutumu ile halka, haksız olarak alınmış bir arsa üzerine yapıldığına inandığı medrese eşyasını kullanmak istemediğini göstermiş oluyordu. Namaz vakti gelince dışarıda bir mescitte ibadet etmesi, onun bu medreseye karşı tutumunun diğer bir belirtisidir.⁴⁸⁸

Gerçi müderrislere ücret verme işi Selçuklular’la ve Nizâmü’l-mülk’le başlamamışsa da, yaygın ve sistemli hale gelmesi, Selçuklular’ın devlet politikalarının neticesidir.⁴⁸⁹ Bu konuda Al-Subkî’nin görüşlerini Omid Safî şöyle aktarmaktadır: “*ben bu konu üzerinde uzun uzadıya tefekkür ederken, aklıma Nizâmü’l-mülk’ün öğrenciler için önceden sabit bir maaş bağlayan ilk kişi olduğuna dair bir fikir geldi, çünkü Nizâmü’l-mülk’ten önce din ilimleri öğrencileri için verilen bir maaş olduğuna dair elimde hiçbir delil bulunmamaktaydı. Bütün olasılıklar göz önünde bulundurulsa bile,*

⁴⁸⁴ M. Çelik, agm, s. 328.

⁴⁸⁵ A. Çelebi, *İslâm’da Eğitim*, s. 236.

⁴⁸⁶ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 340

⁴⁸⁷ “...hazineden ilim adamları için ödenek ayırdı. Bu ödenek ne vaktinden önce, ne de sonra; tam zamanında ödenirdi. Sultanın ihsanını ilim adamları arasında miras gibi kıldı ki, onu ödeneklerine göre ahırlardı. Bu istihkakların inkitaya uğramayacağından da son derece emindiler.” M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 358.

⁴⁸⁸ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 358.

⁴⁸⁹ A. Çelebi, *İslâm’da Eğitim*, s. 236.

Nizâmü'l-mülk dönemine kadar böyle bir düzenleme bulunmamaktaydı."demektedir.⁴⁹⁰ Nizâmiye Medreseleri ücretli müderrislere sahip ilk kuruluş olma vasfına sahiptir.⁴⁹¹ Vakıf gelirlerinin yüksek olması ve devletin bu müesseseye büyük önem vermesi sebebiyle maaşların yüksek tutulduğu bilinen bir husustur.⁴⁹² Bazı medrese vakıfları mütevellîye, gelirlerdeki iniş-çıkışlara göre kendi insiyatiflerine bırakarak öğrenci sayılarını azaltıp çoğaltma yetkisi vermişti.⁴⁹³ Yani vakıf gelirlerinde ürün iyi olduğu zamanlarda medreseler canlanıyor, ürünlerde verim düştüğü zaman buna bağlı olarak medreselerde okuyan ve burs sağlanan öğrenci sayısında azalıyordu.⁴⁹⁴

Müderrislerin kesin olarak ne kadar ücret aldıkları bilinmemekle birlikte maaşlarının genelde bolca ve cömertçe verildiği söylenebilir.⁴⁹⁵ Nitekim Bağdat Nizâmiyesi müderrislerinden Ebû İshâk Şirazî büyük miktarlara ulaşan bir ücretle bu göreve getirilmiştir.⁴⁹⁶ Zira Nizâmiye Medreseleri'nin inşaısıyla beraber bu medreselerin büyük malî imkânlarla kavuştuğunu görüyoruz. Medreselerde müderrislerin ders verdikleri öğrencilerinden ücret aldıklarını daha önceden belirtmiştik. Ancak çoğu zamanda müderrisler kendi ceplerinden uzun eğitim hayatları boyunca öğrencilere destek vermişlerdir. Ebû Hanîfe, öğrencisi Ebû Yûsuf'a ihtiyaç duydukça parasal yönden desteklemiştir.⁴⁹⁷ Yine İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, kendisine düşen mirası fıkıh öğrencilerine harcamıştır.⁴⁹⁸

Selçuklu Medreseleri'nin önemli bir özelliği de getirmiş olduğu fırsat eşitliğidir. Devletin himaye ettiği medreselerde, fakir talebenin ilim tahsil etme fırsatı daha geniş, daha avantajlı ve daha şumûllü olmuştur. Devlet fakir talebenin yaşayışını kolaylaştırmaya büyük bir titizlik göstermiştir.⁴⁹⁹ Nizâmü'l-mülk, kendi medreselerinde herkesin öğrenim yapabilme hakkına sahip olduğunu ve istisnasız bütün talebeye, dersin karşılıksız verileceğini ilan etmiştir.⁵⁰⁰ Bağdat Nizâmiye Medresesi bu çalışmaların

⁴⁹⁰ Omîd Safî, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, (çvr. Bülent Keneş), VII, Semih Ofset, Ankara 2002, s. 356.

⁴⁹¹ M. Dağ - H. Öymen, *İslâm'da Eğitim Tarihi*, s. 204.

⁴⁹² A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 246.

⁴⁹³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 273.

⁴⁹⁴ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 273.

⁴⁹⁵ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 246.

⁴⁹⁶ Bkz. Sibt, *Mirâtü'z-Zaman*, (nşr. A. Sevim), s. 135

⁴⁹⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 267.

⁴⁹⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 268.

⁴⁹⁹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 234 vd.

⁵⁰⁰ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 385.

öncüsü olmuştur. Bu medresede aralarında memleketin en ileri gelenlerinin çocuklarının da bulunduğu 6.000 talebe aynı anda eğitim-öğretim görüyordu.⁵⁰¹ Burada eğitim gören fakir talebelere ayrıca devlet eliyle bütçeden para veriliyordu. Kaynaklarda Nizâmü'l-mülk'ün 12.000 ilim erbabını malî yönden desteklediği rivayet edilmektedir.⁵⁰² İmam Gazzâlî'de böyle bir medresede okumuş ve Bağdat Nizâmiyesi'nin baş üstatlığına kadar yükselmiştir.⁵⁰³

Nizâmiye Medreseleri ile birlikte Halife Mustânsır Billâh'ın Bağdat'taki Mustânsiriyye Medresesi, kendinden öncekileri aşmış ve zirveye ulaşmıştır. Dicle'nin doğusunda kurulan bu medrese için yeryüzünde daha güzelinin inşa edilmediği söylenmektedir. (Ek V-VII) Vakıfların çokluğu ve görevlilere verilen maaş bakımından da yegâne idi. Bu medresede dört mezhep için aynı anda eğitim-öğretim yapılıyordu.⁵⁰⁴ Bu müderrislerin her birinin maaşı olup, öğrencilere ayda birer dinar tahsis edilmişti. Bu medresede dersler parasızdı.⁵⁰⁵

İslâm Tarihi'nde ilme ve ilim adamlarına en fazla saygı duyulduğu dönemlerin başında, hiç süphesiz Selçuklular dönemi gelir. Devletin ve yöneticilerin bu tutumu, halk nezdinde de ilim adamlarının itibarlarının artmasına sebep oldu.⁵⁰⁶ Selçuklular ilim adamlarını maddî yönden destekledikleri kadar, onları sosyal mevkii açısından da onurlandırmışlardır.

5) NİZAMİYE MEDRESELERİNİN FİZİKİ YAPISI

Nizâmiye Medreseleri'nin yapısı hakkında henüz geniş bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak elde edilen belgelerde; Nizâmiye Medresesi'nin Bağdat'ın Rusâfe bölgesinde, Dicle'nin doğu yanındaki Suku's-Selâse'nin ortasında kurulduğu bilinmektedir.⁵⁰⁷ (Ek.II-III) Önünde şehrin genel meydanı bulunmaktadır. İbn-ü Cübeyr'in ifadesine göre bu medresenin ön cephesinde celî hatla Nizâmiye adı yazılı bulunuyordu.⁵⁰⁸ Çevresinde, Nizâmü'l-mülk Bağdat'a uğradığı vakit kendisinin ve

⁵⁰¹ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 340.

⁵⁰² M. Çelik, agm, s. 329.

⁵⁰³ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 341.

⁵⁰⁴ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 80.

⁵⁰⁵ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 81.

⁵⁰⁶ M. Çelik, agm, s. 330.

⁵⁰⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 42.

⁵⁰⁸ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 148.

çocuklarının oturmasında kullanılmak üzere bir saray inşa edilmişti.⁵⁰⁹ Çok yakınında, Gazzâlî'nin kalması sebebiyle meşhur olan Ebû Sa'd tekkesi vardı.⁵¹⁰ Nizâmiye'nin kurulduğu yer ve önündeki çarşının bulunduğu yer olarak güneyde Kalvâdâ kapısından (bugün Babu'ş-Şarkî diye isimlendirilir) kuzey-doğuda Sultan Kapısı'na kadar olan yerler olarak ifade edilmektedir.⁵¹¹

Nizâmiye'nin planına gelince taştan iki katlı olarak inşa edilmiştir. Zeminde, girerken sağda, iki oda olup birincisi küttab olarak kullanılırdı. Daha sonra kuyunun solunda esas oda ve kurucusunun mezarı, birinci kata çıkan merdiven, uzun bir galeri, kütüphane olarak kullanılan bir oda bulunuyordu. Diğer odalar ise yatılı öğrencilere ayrılmıştı. Dersler yatılı öğrencilere salonda veriliyordu. Kare şeklinde ve büyük bir bahçe ile çevrili olan Nizâmiye'nin birçok geniş konferans salonları ve dershaneleri, depo ve erzak kilerleri olarak kullanılan zemin katta bir hamamı ve bir de mutfağı vardı.⁵¹² Nizâmiye Medresesi en ince teferruatına kadar düşünülmüş mükemmel bir yapıdır. Bu mükemmellik medrese binasına da yansımış ve görenleri hayrete düşürecek şekilde muazzam inşa edilmiştir. Nizâmiye'nin büyüklüğü ve güzelliği herkesi büyülemiş, hiçbir medrese Nizâmiye'ye denk görülmemiştir.⁵¹³

Medreseler talebelerin barınması, okuması, ibadet vb. ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yapılmış binalardır.⁵¹⁴ Buna göre; medresede öğrencilerin ders görebileceği dershaneler, pek çok geniş konferans salonu, depo, erzak kileri, zemin katta bir hamamı ve bir de mutfağı vardı. Ayrıca öğrencilerin ibadetlerini yapabilecekleri bir mescid ve avlu ortasında su ihtiyaçları için sarnıç kuyusu mevcuttu.⁵¹⁵ Kaynaklarda zikredilen bu bilgi günümüze kadar ulaşmış daha sonraki dönemlere ait Anadolu Medreseleri'nin planları ile uyum sağlamaktadır. Selçuklular devrinde her medresenin bir kütüphanesi ve şehirlerin umumî kütüphaneleri vardı. Selçuklular'ın önemli yerleşim merkezi olan Merv muazzam bir kültür ve medeniyet

⁵⁰⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zaman*, s. 350.

⁵¹⁰ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 42.

⁵¹¹ Mustafa Cevat, "Bağdat Nizâmiye Medresesi", *Sumer*, 9 / 2, Bağdat 1953, s. 342.

⁵¹² M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 42.

⁵¹³ A. Ocak, *agm*, s. 721; Seyyahlardan İbn-ü Cübeyr, 1184 tarihinde Bağdat'ı ziyaret ettiğinde; "Bağdat'ta otuz civarında medrese mevcuttur. Fakat onların en meşhuru ve en büyüğü Nizâmiye Medresesi'dir. İnşâ edilen hiçbir köşk, yapı güzellikte onun dengi olamaz." demiştir.

⁵¹⁴ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 148.

⁵¹⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 42. vd. ; Nizâmiye Medresesi model alınarak inşa ettirilen Emir Mercan Medresesi'nde bahsedilen bölümleri görmek mümkündür.

şehri haline gelmiştir.⁵¹⁶ Burada 12.000 cilt kitap bulunan ve yaklaşık değeri 200 bin dinar kıymetinde olan kütüphaneler vardı. XIII. yüzyılda şehirde on adet kütüphane bulunuyor ve bunlardan rehinsiz kitap alınabiliyordu.⁵¹⁷

Nizâmiye Medreseleri Nizâmü'l-mülk'ün ve çocuklarının ölümünden sonra süratli bir şekilde geriledi. Bu gelişme çok farklı iki sebebe dayanmaktadır. Birinci sebep Halife Mustânsır'ın (ö.636/1242) Nizâmiye'nin itibarına erişmesi için kurduğu Mustânsiriyye Medresesi'nin açılmasıdır. Nizâmiye'nin öğrencileri, bizzat halifenin himayesi altında olan zamanın okulunu tercih ettiklerinden dolayı, gittikçe azaldı. İkinci sebebe gelince Nizâmiye Medresesi sel ve yangınlar sebebiyle maddî tahribata maruz kaldı. Gerçi bu felaketler sonrası yeniden inşa edilmiş olsa da ilgilenen ve sahiplenen kimse olmadığı için kısa zamanda gerilemiştir. Çünkü Nizâmiye Medresesi'nin idaresi Nizâmü'l-mülk ve çocuklarına verildi. Bunlar da Şafîî âlimlerinden seçtikleri vekiller sayesinde medreseleri yönetiyorlardı.⁵¹⁸

Nizâmü'l-mülk'ün sülalesi bu mühim kuruluşu VII./XII. yy. kadar elinde tuttu. Son olarak elinde bulunduran kişi Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ahmed Nizâmü'l-mülk (ö.617/1220) tür.⁵¹⁹ Nizâmiye Medreseleri'nin idaresi bu aileye verildiğinden bu sülalenin ülke yönetiminden uzaklaştırılması ile birlikte devlete yıllık olarak büyük bir külfeti (600.000 dinar) olan Nizâmiye Medreseleri sahipsizlikten ve Selçuklu İmparatorluğu'nun içine sürüklendiği siyasal kargaşadan ötürü hızlı bir şekilde gerilemiştir.

Nizâmü'l-mülk ailesinin kayboluşundan sonra, Bağdat Halifeleri medreselere atanan idarecilerin ve hocaların tayinlerini bizzat kendi üzerlerine aldılar. Halife (712/1312) tarihinde Ebû'l-Fadl Haşimî Mansurî'yi Mustânsiriyye ve Nizâmiye Medreseleri'nin idaresine verdi.⁵²⁰ Nizâmiye Medresesi'nin ortadan kalkışına gelince kaynaklar farklı tarihler vermekle birlikte Nizâmiye Medresesi'nin XV. asrın sonunda veyahut XVI. asrın başında Türkler'in idaresi döneminde ortadan kaybolduğu üzerine ittifak etmektedirler.⁵²¹

⁵¹⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 334.

⁵¹⁷ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 148.

⁵¹⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 47.

⁵¹⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 47.

⁵²⁰ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 48.

⁵²¹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 47.

Burada sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; Nizâmiye Medresesi'nin ideal yapı şeması Irak'ta, İran'da, Suriye'de ve Mısır'da kurulan medreselerde devamlı olarak kullanılmıştır.⁵²² (Ek-VII)

6) NİZAMİYE MEDRESELERİNİN GELİR KAYNAKLARI

İslâm'ın ilk yıllarında eğitim finansmanı kısmen öğrenciler tarafından ödenen ücretlerden karşılanıyordu. Ancak öğrencilerin ücret ödemeye güçlerinin olmaması nedeniyle çoğu zaman âlimler kıt kanaat geçinmişlerdir. Öğrenciler, ödenecek ders ücretinin miktarı konusunda müderrisle anlaşırlar ve bu miktar derse katılacak öğrencilerin sayısına göre değişirdi.⁵²³ Bazı ilim adamları da dinî ilimleri öğretirken öğrenciden ücret almaya sıcak bakmıyorlardı.⁵²⁴ Öğrencilerin hocalara ücret ödeme uygulaması, vakıflar tarafından desteklenen medreseler ortaya çıktıktan sonra da devam etmiştir. Hatta VII./XIII. yy. gibi vakıfların iyice yaygınlaştığı bir dönemde bile öğrencilerden para alındığı rivâyet edilir.⁵²⁵

Medreselerde öğrencilerden alınan ücretin yanında sultan tarafından müftülere, ilim adamlarına ve öğrencilere tahsis edilmiş ödenekler mevcuttu. Ebû Hanife'nin meşhur öğrencisi Kâdı Ebû Yûsuf, müftülere tahsis edilen aylık ödeneğe ilaveten Halife Harûn Reşîd'den büyük miktarda para alırdı.⁵²⁶ Selçuklular, medreselerin ilmî faaliyetlerini rahatça yürütebilmeleri için zengin gelirli vakıflar tahsis etmişler, onları bol ve sürekli bir gelire kavuşturmuşlardır.⁵²⁷ Böylece medrese, yalnız eğitime tahsis edilmiş binasıyla, kütüphanesiyle, aldıkları ücretle geçim kaygısından kurtularak kendilerini mesleklerine veren öğretim üyeleri ve yardımcılarıyla, aldıkları burs ve kullandıkları yurtlarla kendilerini ilme verme imkânı bulan öğrencileriyle, yalnız zamanına göre değil şimdiki zamana göre de ileri eğitim-öğretim müesseseleri sayılabilirler. Medreselerin her türlü fikre açık olduğunu, gerek hocasının gerekse

⁵²² M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 60.

⁵²³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 243.

⁵²⁴ Hocaların öğrencilerden ücret alıp almayacakları tartışması daha sonraki dönem de devam etmiştir. Gazzâlî gibi bazı ilim adamları, haram olduğu kanaatindedir. Gazzâlî, hocaların Peygamber'i taklit ederek bir şey öğretmeyi ücrete bağlamamaları gerektiğini, ilmin başkalarına "hizmet eden" değil kendisine "hizmet edilen" bir şey olduğunu söylemiştir. G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 243.

⁵²⁵ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 242.

⁵²⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 244.

⁵²⁷ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 350.

talebesinin ne fikrinden ne de malî bir sıkıntıdan dolayı tazyik altında bırakıldığı söylenemez.⁵²⁸

V./XI. yy. Bağdat Medreseleri'ndeki öğretim üyelerinin aylık maaşı on dinardı. Bağdat'taki medreseler için bu yüzyıllara ait tam bir vakıf senedine ulaşamıyoruz. Bu nedenle daha geç dönemde kurulan Şam Şâfiî İmâdiye Medresesi'nin vakıf senedine bakarak şunları söyleyebiliriz; bu medresenin vakıf senedinde aylık ödenekler şu şekilde tespit edilmiştir.⁵²⁹

Ayrılan İstihkaklar	İstihkak Miktarı
Mütevellî (nâzır/nazar)	100 dirhem
Fıkıh öğretim üyesi (müderris)	60 dirhem
Halı, Kilim vs.	300 dirhem
Lambalar için yağ	24 dirhem
Hizmetliler (âmil/amale)	100 dirhem
İmâm/imâmet	40 dirhem
İhtisas öğrencileri(fukahâ)her bir öğrenci için	20 dirhem

Nizâmiye Medreseleri içinde vakıflar kurulmuştu. Medreselerin gelir kaynaklarını teşkil eden bu vakıflar bu müesseselerin işlemlerini sağlayan başlıca faktörlerdi. Devamlı bir gelir kaynağına sahip olan medreseler, yalnız ilmî muhtarıyete değil aynı zamanda malî muhtarıyete de sahip bulunuyorlardı.⁵³⁰ Devlet tarafından maddî ve manevî yardım gören ve saray tarafından himaye edilen Nizâmiyeler'in, gerek teşkilat ve gerekse öğretim bakımından o çağın diğer eğitim kuruluşlarından daha üstün oldukları bir gerçektir.⁵³¹

İslâm âlemindeki cami, medrese, imaret, hastane, kütüphane, köprü, çeşme vs. dinî içtimaî (sosyal) müesseselerin kaîde, kanun ve vakıf şartları hemen hemen birbirinin aynıdır. Bu tesislerin devamı, buraları yaptırnanlar tarafından tertip ettirilen vakıfların vakfiyeleri sayesinde tespit olunmuştur.⁵³² Sultan Mahmut zamanında İstîfa mansıbına tayin olunan Azizüddîn Ebû Nasr Ahmed bin Hamid;“Bağdat'ta Attabiler

⁵²⁸ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 385.

⁵²⁹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek öğretim*, s. 246.

⁵³⁰ Z. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 230.

⁵³¹ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 178.

⁵³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Yayınları, Ankara 1988 s. 1.

mahallesinde, yetimler için mektep bina etti ve ona geliri daimi olan vakıflar tahsis etti. Yetimlerin buluğ çağları gelinceye kadar, âdap öğrenip, Kur'an hıfzedip helal ve haramı, marifet edinceye kadar yiyip içmeleri, elbiseleri mezkûr vakıfların gelirlerinden temin edilmişti.⁵³³ Nizâmiye Medresesi'nin etrafına geliri medreseye ait olmak üzere çarşılar yapılmış, ayrıca hanlar, hamamlar ve çiftlikler satın alınarak bu müesseseye vakfedilmiştir. Nizâmü'l-mülk, bu yüksek ilim müesseselerine maaşlı müderrisler tayin etmiş, öğrenciler için talim ve tedrisini meccanî (ücretsiz) yapmış, onlara maaş ve erzak tahsis etmiştir.⁵³⁴

Selçuklu Medreseleri hakkında bilgi veren İbn-ü Cübeyr bu faaliyetleri över ve şöyle der. “Bütün Şark memleketlerinde ilim talebeleri için kurulmuş pek çok vakıf vardır. Orada tahsil için pek çok imkânlar hazırlanmıştır. Her şeyden önce geçim derdi, öğrencilerin zihinlerini meşgul etmeyecektir.”⁵³⁵ Nizâmiye Vakıfları'ndan elde edilen gelir, medresenin hoca ve öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yettiği gibi, personelin yiyecek, giyecek, yatacak, ısınma ve aydınlatma ihtiyaçlarından başka eğitim için gerekli olan kâğıt, mürekkep, kalem vb. ihtiyaçlarını da karşılamaya yetmekteydi.⁵³⁶ Nizâmü'l-mülk'ün İsfahan Nizâmiyesi'ne bağışladığı vakıfların gelirinin senelik 10.000 dinara ulaştığı ve 1129 yılında bunun sadece %10'nun harcanabildiği düşünülürse medreselerin gelir kaynakları hakkında bir fikir edinmemize yardımcı olacaktır.⁵³⁷

Halife Mustânsır Billâh'ın Bağdat'taki Mustânsırıyye Medresesi'nin büyük mutfağında müstahdemler dâhil, herkese günlük et ve ekmek tahsis ediliyordu. Medresenin çeşitli ilimlere ait nadir kitaplarla dolu kütüphanesi vardı. Kitaplardan kopya yapmak için kâğıt, kalem, aydınlatma lambaları için zeytinyağı tahsis edilmiş olup, içme suyunu soğutmak için sarnıç vardı.⁵³⁸ Medreselerin çeşitli giderlerini karşılamak üzere vakıflar tahsis edilmekteydi.

⁵³³ Bundarî, s. 53.

⁵³⁴ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 350.

⁵³⁵ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 341.

⁵³⁶ Medrese öğrencilerinin temel ihtiyaçlarının yanında, diğer tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Bağdat Nizâmiyesi'nde ilk olarak müderrislik yapan İbn Sabbağ göreve başlar başlamaz her öğrenci için dört ritl ekmek verilmesini kararlaştırmıştır. M.A. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 405; Benzer bir uygulama da Nizâmü'l-mülk'ün Zahîr Nizâmiyesi'ni açınca buradaki her öğrenciye ayda bir koyun ve belirli miktarda bölgeye özgün bir tahıl olan “sult” verilmesini şart koşturmuştur. Bk. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 350.

⁵³⁷ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 376.

⁵³⁸ Z. Kazıcı, “Eğitim”, *DGBİT*, XIV, s. 81.

Türkler'in yardım, teşvik ve takipçisi oldukları medreseler, çeşitli vakıflar tarafından teçhiz ediliyordu. Medreseler için kurulan vakıflar, mütevellîler tarafından idare ediliyordu. Âlimlerin maaşları, öğrenci bursları, bu vakıflar tarafından sağlanıyordu.⁵³⁹ Nizâmiye Medreseleri için kurulan vakıflar, bina yapmak, müderris ve talebelere maaş vermek, hadis, fıkıh, vaaz ve tasavvufla uğraşanlara infâkta bulunmak, imam, müezzin, hademe, yabancı, fakir ve ihtiyaç içinde bulunanlara yardım etmek gibi bir görevi üstlenmişlerdir.⁵⁴⁰ Bu vakıflar, mütevellîler tarafından idare ediliyordu. Medreselerin kontrolü ile müderris ve mütevellî tayini devlet tarafından yapılıyordu. Mütevellî, diğer müderrislerin seçiminden de sorumlu idi. Mütevellîler sultanın veya halifenin Menşûru ile iş başına gelirdi.⁵⁴¹

Medreselerin gelir kaynaklarını teşkil eden vakıflar, Selçuklular zamanında kurulan bu müesseselerin işlemlerini sağlayan başlıca kaynaklardır. Medrese vakıfları bu dönem için büyük yenilik sayılmaktadır. Devamlı bir gelir kaynağına sahip olan medreseler, yalnız ilmî ve idarî muhtariyete değil, aynı zamanda malî muhtariyete de sahip bulunuyorlardı.⁵⁴² Medreselerin vakıflarında öğretmenin oturabildiği binalar, fakir ve burstan yararlanan yabancı öğrencilerin kalabileceği başka kurumlar da vardı. Bütün öğretmenler geçinecek maaşa sahiptiler.⁵⁴³ Ulemâ - bilim adamları gittikçe artan bir şekilde vakıf gelirlerine bağımlı hale gelince, kendilerini büyük oranda bağımsız ama arazi ve vakıf gelirlerinden başlıca yararlananlar olarak, siyasal gücün emirlerini tamamlayıcı bir konumda buldular. Bu o derecedeydi ki, bir bütün olarak sisteme yaptırım uygulamak üzere hazırlandılar.⁵⁴⁴

Bağdat Nizâmiye Medresesi inşa edilirken devletin bu konudaki politikasını öğrenen Maverâünnehir ulemâsı, üzüntü ve endişelerini açığa vurmuş ve devletin medreselere ve âlimlere müdahalesi İslâm Dünyası'nda tartışmalara neden olmuştur.⁵⁴⁵ Ulemânın artan bir şekilde onaylama mercii gibi bir role doğru kaymasının kaçınılmaz bir sonucu olarak, ulemânın siyasî yaşam içindeki muhalif rolü sulandırılmış oldu.⁵⁴⁶

⁵³⁹ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 340.

⁵⁴⁰ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 81.

⁵⁴¹ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 81.

⁵⁴² S. Bilhan, "Tamgaç Medresesi" s. 121.

⁵⁴³ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s.25.

⁵⁴⁴ O. Safi, agm, s. 355.

⁵⁴⁵ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 345

⁵⁴⁶ O. Safi, agm, s. 355.

7) İHTİSAS MEDRESELERİ

Kafesoğlu Nizâmiye Medreseleri'nin devrin şartlarına göre verdiği eğitime bakarak bulunduğu dönemde Avrupa'da ve dünyada benzeri olmadığı için günümüz anlamında dünyanın ilk üniversiteleri olarak nitelendirmiştir. Bu medreselerde dinî ilimlerin yanında, hukuk, filoloji, matematik, astronomi, tıp gibi müspet ilimlerde öğretildiğinden çağdaşları olan okullarda buna benzer eğitim verilmediği hatta bu medreselerde verilen eğitimden etkilendikleri bir gerçektir.⁵⁴⁷ Bu medreselerin bir üst kademesi olarak kabul edilen ve ihtisas okulları olarak adlandırılan Darû't Tıblar'da tıp eğitimi ve hastaların tedavisi, Darû'l Hadisler'de Hadis ve Usûl eğitimi, Darû'l Kurrâlar'da Kur'an eğitimi ihtisas anlamında yapılmakta idi.⁵⁴⁸

Nizâmiye Medreseleri'nde devrin şartlarına göre genel bir eğitim-öğretim verilirdi. Ancak bunun yanında belirli branşlarda öğretim yapan ihtisas medreseleri bulunuyordu. Bunları Darû'l-Hadis, Darû'l-Tıb, Darû'l-Kurrâ şeklinde ele alabiliriz.

a) *Darû'l-Kurrâ*

Özellikle Kur'an ilimlerinin öğretildiği yerlerdir. Kur'an kırâat ilimleri Kur'an'daki kelime ve ibarelerin telaffuzu ile okunuştaki ihtilafları ele alan ve ilm-î kırâat eğitim yapılan derslerdi. Kur'an-ı Kerim'in okunuşu yedi kırâatten biri üzerine öğrencilere öğretiliyordu.⁵⁴⁹ Kur'an-ı Kerim öğretimine ayrı bir özen gösteriliyordu. Kur'an-ı Kerim bütünüyle öğrencilere okutuluyor, sonra onlardan metni ezberlemeleri isteniyordu.⁵⁵⁰

Nizâmiye Medreseleri'nde okutulan derslerin ağırlık merkezini naklî (Kur'an, Hadis, Fıkıh, Tefsir, Kelâm) ilimler teşkil etmekle beraber, müspet, lisanî ve felsefî ilimlere de yer veriliyordu.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 410; H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 27; M. Dağ – H. Öymen, *İslâm'da Eğitim Tarihi*, s. 40.

⁵⁴⁸ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 189.

⁵⁴⁹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 51.

⁵⁵⁰ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 24.

⁵⁵¹ A. Ocak, agm, s. 723.

b) *Dârû'l-Hadis*

Hız. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olan Hadis tedris ve tedkiklerine tahsis edilmiş olan bu medreselerin ilki Halep Atabeglerinden Nureddin Mahmud b. Zengî (1146/1174) tarafından Şam'da açılmıştır.⁵⁵² Bunu Musul'da açılan medrese takip etmiştir. Eyyubîler zamanında el-Melikü'l-Eşref, el-Melikü'l-Kamil Medreseleri açılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde İnce Minare, İlhanlılar da ise Sivas'taki Çifte Minareli Medrese Dârü'l-Hadis'e tesis etmişlerdir.⁵⁵³

c) *Dâru't-Tıb*

İslâm Dünyası'nda tıp eğitimi ve tedavi hizmetlerinin birlikte yürütüldüğü bir nevi günümüz ihtisas hastaneleri gibi olan müesseseler, "Dâru't-Tıb", "Dâru'ş-Şifa", "Dâru's-Sihha", "Dâru'l- Mezra", "Dâru'l- Afiye", "Maristan" ve "Bimaristan" isimleri ile anılmaktadır.⁵⁵⁴ Bilhassa Anadolu'da birçok Dâru'ş-Şifa kurulmuştur.

İslâm Dünyası'nda bu tür müesseselerin kuruluşu Hız. Peygamber döneminde başladığı söylene de asıl Abbasîler döneminde yaygınlaşmış ve kurumsallaşmıştır.⁵⁵⁵ Harun Reşid (170–193/786–809) döneminde Bağdat'ta kurulan hastane kendisinden sonrakilere örnek teşkil etmiştir.⁵⁵⁶ VII./XIII. yy. tıp ilmine tahsis edilmiş üç medreseden söz edilir. 621/1224 yılında kurulan el-Medresetü't-Davâriyye, Şafiî fakîh ve hekim İmâmüddîn ed-Düneysirî (ö.686/1287) tarafından kurulan el-Medresetü'd-Düneysirîyye, bir tıp kitabı yazmış olan Necmeddin b. El-Lübûdî tarafından 664/1266 yılında kurulmuş olan el-Medresetü'l-Lübûdiyyeti'n-Necmiyye.⁵⁵⁷

Selçuklu geleneğinde ise tıp öğretimi "Dârüşşifa" veya "Bimaristan"larda, astronomi öğretimi de rasathanelerde yapılıyordu.⁵⁵⁸ Basra'da kurulan bir tıp medresesinde Kutbeddin Şirazî'nin (d.1236) İbn. Sina'nın "*el-Kanun fi't-tıb*" ve "*eş-Şifâ*" adlı eserini ve Zemahşerî'nin "*Keşşâf*" adlı eserini okuttuğu bildirilir.⁵⁵⁹ Şube Selçuklu Devletleri'nde de hastaneler kurulmuştur. Nureddin Mahmud b. Zengî Halep

⁵⁵² Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 92.

⁵⁵³ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 92.

⁵⁵⁴ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 92.

⁵⁵⁵ A. Öngül, *Urfa Tarihi, İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar (639-1517)*, Manisa 2004, s. 32.

⁵⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için, bk. H.D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 41–42.

⁵⁵⁷ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 47.

⁵⁵⁸ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 80.

⁵⁵⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 239.

ve Şam'da, hastaneler kurmuştur.⁵⁶⁰ Kayseri'de Gevher Nesîbe (1205), Sivas'ta I. Keykâvus (1217), Divriği'de Turan Melike Hanım (1288), İlhanlılar devrinde, Amasya Dârü'ş-Şifâsı (1308) açılmıştır. Silvan'da Bîmâristân-ı Fârûkî ve Mardin'de Artukoğullarından Necmeddîn İlgâzi'nin (1108 ve 1122) Mâristân adlı Dârü'ş-Şifâsı hizmet veriyordu.⁵⁶¹ Osmanlılar Dönemi'nde de Dârü'ş-Şifâ yapımına devâm edilerek, bilhassa Bursa'da Yıldırım Dârü'ş-Şifâsı, İstanbul'da Fâtih, Haseki Sultan, Atik Vâlîde, Edirne'de İkinci Bâyezîd, Manisa'da Vâlîde Sultan Dârü'ş-Şifâları kuruldu. Süleymâniye Tıp Medresesi, başlı başına bir merhâle kabûl edilmektedir. Bu Dârü'ş-Şifâlar aynı zamanda hastahâne olarak faaliyet göstermiştir.⁵⁶²

⁵⁶⁰ R. Şeşen, *Salahaddin Eyyübi ve Devlet*, s. 321–322.

⁵⁶¹ Z. Kazıcı, “Eğitim”, *DGBİT*, XIV s. 92.

⁵⁶² C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 54.

İKİNCİ BÖLÜM

NİZAMİYE MEDRESELERİNİN İCRA ETTİĞİ FONKSİYONU

Büyük Selçuklular'dan sonra medrese tesisi, bütün İslâm Dünyası'nda bir gelenek haline geldi. Teşkilat ve işleyiş bakımından Nizâmiye Medreseleri örnek alınarak köylere varıncaya kadar her yerde medreseler açıldı. Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşundan sonra İslâm Dünyası'nın hemen hemen her bölgesinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin başlayıp geliştiğini buna paralel olarak da medreselerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Medreselerin bu denli yayılmasına etki eden faktörlerden birisi de Selçuklular'ın sağlamış olduğu güven ve istikrar ortamıdır. Ülkede ticaretin ve ticarî faaliyetlerin artması, ziraâtın gelişmesi, ekonomik rahatlığın olması, insanların güvenle seyahat etmeleri, ilim öğrenmek veya başka amaçlarla istedikleri yerlere gidebilmeleri medreselerin gelişimini hızlandıran etkenlerdendir.

Nizâmiye'nin etki ve tesir alanı sadece Irak, İran, Suriye ve Mısır'la sınırlı kalmayıp, Kuzey Afrika sahilleri ve Endülüs'e kadar uzanmıştır. Nizâmiye'nin tesiri buralara Mısır'dan daha direkt olmuştur. Endülüs'lü ve Kuzey Afrika'lı öğrenciler Nizâmiye Medreseleri'nde yeni fikirlerle, Sünnî ve Eş'arî prensipler doğrultusunda yetişmişlerdir. Bu öğrenciler memleketlerine döndükleri zaman öğrenmiş oldukları prensipleri ve metotları bu sahalarda yaymışlardır.

NİZAMİYE MEDRESELERİNİN SELÇUKLU VE İSLÂM DÜNYASINA TESİRİ

Eğitim-öğretim faaliyetlerini ciddî manada merkezi ve sistemli bir şekilde başlatma şerefi tarihte Selçuklular'a nasip olmuştur.⁵⁶³ Selçuklular'ın İslâm Coğrafyası'na hâkim olduklarında Fatımîler Hicaz Bölgesi'ne nüfuz etmeye çalışıyorlardı. Çünkü Mekke ve Medine'ye hâkim olmak İslâm âleminin manevî liderliği demektir. Bir taraftan İslâm âleminde kuvvet kazanacak diğer taraftan da idareleri altındaki milletlerin nezdinde itibarları artacaktı. Bunların yanı sıra Hicaz'a hâkim olmaları Abbasî Hilâfeti'ni küçük düşürürdü. Çünkü mü'minlerin gerçek emirî Harâmeyn diye isimlendirilen Mekke ve Medine'ye hâkim olan kimse idi. Fatımî Halifeleri kurdukları Darû'l-İlimler'de İslâm'ın çeşitli bölgelerinden gelen yerli ve

⁵⁶³ M. Çelik, agm, s. 325.

yabancı öğrencilere eğitimi cazip hale getirme konusunda her türlü gayret ve çabayı gösteriyorlardı. El-Ezher Medresesi'nde talebelerin yeme içme ve barınma gibi bütün ihtiyaçları ücretsiz olarak karşılanırdı. Günümüzde de önemli bir eğitim ve kültür merkezi olan El-Ezher Üniversitesi'ni Mısır'a armağan eden Fatımîler'dir. Fatımîler döneminde Akaid, Fıkıh, Arap Dili ve Edebiyatı, Matematik, Mantık, Nahiv, Edebiyat, Tıp gibi ilimler okutulurdu. Burada okutulan dersler ve öğretim metodları Fatımîler'den sonrada okutulmaya devam etmiştir.

Fatımîler eğitim politikalarını İsmâîliyye Mezhebi'nin ilkelerini yayma esasına dayandırıyor. Özellikle Halife el- Aziz Billâh döneminde Mısır'da Şîf Mezhebi akidesini öğreten medrese ve ders halkaları kuruldu. Şîâ akidesinin halk arasında yayılmasında El-Ezher önemli bir rol oynamıştır. Darû'l-İlim ve Darû'l- Hikme bir çeşit ihtisas üniversitesi haline geldi. El-Ezher'in dışında vezirin evinde fıkıh dersleri de ihtisas dersleri şeklinde okutuluyordu. Bunun dışında Fustât, Kahire ve İskenderiye'de ilim merkezleri inşa edildi. Bu merkezlerde İsmâîliyye Mezhebi'nin esasları öğretilirdi. Bu durum Selahaddin Eyyubî'nin Mısır'ı ele geçirip Fatımî idaresine son vermesine kadar devam etti. Şimdi Nizâmîye Medreseleri'nin İslâm Dünyası'na tesirini ve icra ettiği fonksiyonu ele alacak olursak;

1) EĞİTİM SİSTEMİNİN MERKEZİLEŞTİRİLMESİ

İslâm Coğrafyası'nda Selçuklular'a gelene kadar modern manâda sistemli ve ciddî merkezi eğitimden bahsetmek mümkün değildir. Ciddî manâda merkezi ve sistemli bir eğitimi başlatma şerefi tarihte Selçuklular'a nasip olmuştur.⁵⁶⁴ Selçuklu Devleti'nin çok geniş bir coğrafyaya hâkim olması bazı avantajlarla birlikte, çeşitli problemleri de beraberinde getirmiştir. Ehl-î Sünnet çizgisinde kurulan Selçuklu Devleti, batıl kabul ettikleri inanç ve düşünceleri halka yaymak isteyen Fatımîler'e ve Batınîler'e karşı mücadeleye giriştiler.

Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 26 Nisan 1055 tarihinde Irak'ı feth edip Bağdat'a girişleri, Ehl-î Sünnet'in, Batınî fikir ve inançları yaymaya çalışan Şîf'lere karşı galibiyetinin bir başlangıcı olmuştur. Sünnî İslâm Dünyası'nın fiilî liderliği Türkler'in eline geçmiştir. Tuğrul Bey'le birlikte Selçuklu Sultanları'nın

⁵⁶⁴ M. Çelik, agm, s. 325

Abbasî Halifeleri üzerindeki etkileri ve güçleri tartışılmaz hale gelmiştir.⁵⁶⁵ Hilâfetin başkenti Bağdat, Mekke ve Medine’de hutbeler Sultan adına okunuyordu.⁵⁶⁶ Selçuklu Sultanları uçsuz bucaksız bu geniş İslâm Coğrafyası’nın birlik ve bütünlüğünün sadece sınırlardaki askerlerle korunamayacağını biliyorlardı. İslâm âleminin birlik ve bütünlüğünü tehdit eden Fatımîler, askeri etkinlikten ziyade, güçlerini dinî karakterli okullardan yetiştirdikleri ilim ve fikir savunucularından alıyordu.⁵⁶⁷ Bu tehlikeyi iyi tetkik eden Alparslan ve veziri Nizâmü’l-mülk iyi yetiştirilmiş komutanlar kadar, devletin bütünlüğünün ve bekasının devamı için, aynı derece iyi yetiştirilmiş din, fikir ve ilim adamlarının gerektiğine inanmışlardır. Bu yüzden ilk önce Rafizî ve Batınî düşüncelere karşı Ehl-î Sünnet tabir edilen İslâmî düşünceyi savunan ilim adamlarının korunmasına, gözetilmesine ve düşüncelerini rahatlıkla yayma imkânı sağlanmasına önem verdiler.⁵⁶⁸ Bunun ilk şartı olarak da medrese inşaâ ettiler.⁵⁶⁹ Bu tarihten itibaren Şî’liği halk arasında yaymak için faaliyet gösteren gerek Fatımîler (909–1171)’in gerekse Büveyhîler (932–1062)’in gösterdiği faaliyet sahaları kapanacaktır. Selçuklular Ehl-î Sünnet yolunu takip ettiklerinden dolayı, din dışı kabul ettikleri Batınî faaliyetlere karşı halkı aydınlatmak ve halkın zihnini bulandıran sorulara veya meselelere çözüm yolu gösterecek bilgili kültürlü insanlar yetiştirmek istemişlerdir. Bu amaçla Nizâmîye Medreseleri’nin kurulmasına, korunmasına, yayılmasına ve gelişmesine başta hükümdarlar olmak üzere toplum tarafından da sahip çıkılmıştır.⁵⁷⁰

Selçuklular bu durum karşısında merkezi eğitim kanalıyla Batınî, Rafizî ve zararlı dinî akımların bertaraf edilerek, Sünnî inanç birliğinin sağlanması ve devletin resmi, siyasal ve dinî ideolojisinin ikame edilmesi politikasını gütmüşlerdir.⁵⁷¹ Bağdat’ta Nizâmü’l-mülk tarafından kurulan Nizâmîye Medreseleri, bu hususta devlet tarafından himaye edilen en büyük ilim merkezi olarak, Ehl-î Sünnet’in görüşlerini koruma ve müdafaa etme görevini yapıyordu. Selçuklular medreseler yoluyla eğitim-öğretimin merkezileştirilmesini sağlamışlardır.

⁵⁶⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1977, I, s. 269. vd.

⁵⁶⁶ Kemalettin İbnü’l-Adim, *Buğyetü’t-Taleb fi-Tarih-i Haleb*, s. 66

⁵⁶⁷ M. Çelik, agm, s. 325

⁵⁶⁸ Ebu’l Alâ el- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I* (çvr. Ali Genceli), Ankara 1971, s. 30 vd.

⁵⁶⁹ M. Çelik, agm, s. 326.

⁵⁷⁰ Z. Kazıcı, *İslâm ve Sosyal Açından Vakıflar*, s. 126.

⁵⁷¹ M. Çelik, agm, s. 321.

2) SÜNNÎ İNANÇ BİRLİĞİNİN SAĞLANMASI VE EHL-İ SÜNNET'İN GÖRÜŞLERİNİN KORUNMASI

Selçuklular medreselerde Sünnî akideye mensup, devrin en meşhur ilim adamlarını himaye altına almışlardır. Bunun neticesi olarak medreseler, halkın sosyal, kültürel, dinî yaşayış ve anlayış bakımından yetiştirilmesinde faâl bir rol oynamıştır. Nizâmîye Medreseleri'nde verilen eğitimin kalitesi ve insanların bu medreselere olan teveccühlerini şu cümlelerde görüyoruz. *“Nizâmü'l-mülk zamanında memlekette necip bir nesil yetişti. Babaların çocuklarını, Nizâmü'l-mülk meclisinde bulundurup, ona tekarrüble mahzuz olmak için, onları talim ve terbiye etmelerine saik kuvvetli oldu. Zira her kimseyi, onda görülen fazl ve rüşde göre, layık olduğu mertebeye çıkarırdı.”*⁵⁷² Nizâmü'l-mülk bu medreseleri birinci planda devletin Sünnî olmayan görüşlere karşı savunulması ve menfaâtlерinin gözetilmesi amacıyla kuruyordu. Nizâmü'l-mülk sert bir şekilde eleştirdiği sapıklara ve bilhassa Batınîler'le ilgili dini meseleleri hakkında şöyle der; *“Hâlihazırdaki hanedan için gösterdiğim ihtimamın ne olduğu ve Selçuklu hükümeti, bilhassa dünyanın efendisi için yaptığım gayretin fanî kişilerin bilmesi bakımından sapıkların isyanlarına birkaç bölüm ayırmayı istedim. Her devirde ve dünyanın bütün memleketlerinde krallara ve peygamberlere karşı ayaklanan muhalifler olmuştur. Fakat hiçbir fırka Batınîler'den daha uğursuz, dine mugayir ve tehlikeli değildir. Hükümdarlar bilmelidir ki bu imparatorluğun yıkılmasını düşünenler ve dinde karışıklık olmasını isteyenler duvarlar arkasına saklananlardır. Onların en az gürültüyü duymak için hassas kulağı ve en küçük fırsatı gözetleyen gözleri vardı. Bu köpekler gzellendikleri yerlerden çıkacaklar, ayaklanacaklar ve Şî doktrinlerini yayacaklar. Onlar Rafizîlerden ve Hurremdinîlerden daha güçlüdürler. Münâzaralar, münakaşalar ve tehlikeli olan yenilikler hususunda mümkün olan her şeyin meydana geldiği görülecektir. Müslümanlık iddiasında bulunurlar, fakat gerçekte birbirine ihânet eden kimseler gibi davranırlar. İslâm Dini için onlardan daha uğursuz ve daha menfûr düşman asla olmamıştır. Onlar dünyanın efendisi için de en kötü düşmandır. Sözlerimin kabul edilmediğini gördüğüm zaman bu tarihi eser için de kısa bir bölümü Batınîler'e ayırdım, zira bu fırkanın menşeyini, inançlarını ve dini görüşlerini, ayaklanmalarının*

⁵⁷² Bundarî, s. 48.

*adedini ve başarısızlıklarını tanımak mühimdir, çünkü bunlar dünyanın hâkimi hükümdarlara devamlı acı çektirmiştir.*⁵⁷³

Nizâmü'l-mülk'ün Batınî fırkasından bahsetmesinin sebebi, onlardan sakınılması içindir. “*Bu dinsizler, hükümdarın ve devletin büyüklerinin en sevdiği şahısları kuyuya attıkları zaman sözlerim hatırlanacaktır. Onların tamburlarının sesleri bütün köşelerde aksedeceği ve meydana gelen karışıklıklar ortamında gizli niyetleri açığa çıkacağı vakit hükümdarlar, hizmetçisinin dediği bütün şeylerin doğru olduğunu ve bu hükümet için gösterdiğim ihtimamı bilmelidir.*”⁵⁷⁴ der. Selçuklular Sünnî inanç birliğinin sağlanması ve devletin resmî ve dinî ideolojisini ikâme edilmesi politikası gütmüşlerdir.⁵⁷⁵ Nizâmiye Medreseleri'nin getirdiği en büyük yenilik, eğitimde dinî hedefin ortaya konulmasıdır. Önceleri medreseler özel gayelere sahip değildi. Medreselerde verilen eğitimin amaçladığı bir yetiştirme şekli ve ideali yoktu. Nizâmiye Medreseleri, yukarıda gördüğümüz gibi, Eş'arî ve Şafîî esaslarını, Batınî düşüncelere karşı müdâfaa edebilen güçlü insanlar hazırlamak için kurulmuştu. Selçuklu Devleti'nin Şîf'lere karşı savaşında ve bu savaşın kazanılmasında medreselerin rolü inkâr edilemez. Nizâmü'l-mülk bir taraftan medreseler inşaâ ettirirken diğer taraftan da İslâm âleminin dört bir tarafında şöhret sahibi Ehl-î Sünnet itikadına sahip ulemâya kuçak açmıştır. İslâm âleminin dört bir yanından talebe gelmesine sebep olmuştur. Böylece Orta Asya'dan Endülüs'e kadar bütün coğrafyada dinî ve fikrî birlik hedeflenerek, siyasal birliğe katkıda bulunacak bir yapı oluşturuldu.⁵⁷⁶ Aynı zamanda bu medreselerde ders veren müderrisler, bu medresenin çeşitli imkânlarından yararlanarak bir meslek sahibi olan yoksul öğrenciler, çeşitli görevler için dağıldıkları zaman buldukları yerlerde Selçuklu Devleti'ne bağlılığı propaganda etmişlerdir. O günden itibaren medrese kurucuları, Nizâmü'l-mülk gibi çoğunlukla siyasî veyahut dinî gaye güttüler. Malîk Abdil Muhammed b. Ebu Bekr 1224'te Kahire'de Kamilîyye Medresesi'ni kurdu ve burada Hadis'in, Şafîî Fıkhı'nın öğrenilmesini şart koştu.⁵⁷⁷ Yine aynı şekilde Malik Zahîr Baybars'da (1264) meşhur Zahirîyye Medresesi'ni kurdu ve dört mezhep üzerine eğitim verilmesini şart koştu.⁵⁷⁸

⁵⁷³ Nizâmü'l-mülk. *Siyasetnâme*, s. 242–244.

⁵⁷⁴ Nizâmü'l-mülk. *Siyasetnâme*, s. 289–299.

⁵⁷⁵ M. Çelik, agm, s. 321.

⁵⁷⁶ M. Çelik, agm, s. 334.

⁵⁷⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 61.

⁵⁷⁸ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 61.

Böylece diğer tüm mezhepler yok sayılmıştı.⁵⁷⁹ Nizâmiye'den sonra Irak, İran, Suriye ve Mısır'da kurulan medreselerin her biri siyasî veya dinî hedeflerine göre bir çalışma programı belirlediler.

3) ÖRGÜN EĞİTİMİN YANINDA YAYGIN EĞİTİMİNDE SIKÇA KULLANILMASI

Selçuklu devlet adamları, bu medreselerde yetişen ilim adamlarıyla devletin birlik ve bütünlüğünü tehlikeye düşüren Rafizî cereyanlarla mücadele etmenin yeterli olmayacağını biliyorlardı; aynı zamanda halkın da bunlarla eğitilmesine önem veriyorlardı. Bu yüzden ders saatleri dışında gerek bu medreselerde ve gerekse merkezî camilerde meşhur müderrisler zaman zaman halkı aydınlatıcı konferanslar (vaâzlar) veriyorlardı. Özellikle Cuma günleri ile Ramazan ayında bu faaliyetler çok yoğun bir şekilde devam ederdi.⁵⁸⁰ Ayrıca bilgi ve becerisini artırmak isteyen devlet ricalî de talebelerin yanı sıra derslere devam edebiliyorlardı. Bu durum ilim adamları ile devlet erkânının kaynaşmasını temin ettiği gibi, devlet ricalinin ilim adamlarının görüşlerine değer vermesine sebep oluyordu. Diğer yandan mezun olan talebelerin devlet kadrolarında hemen göreve başlamaları devlet ricalinin ilmiye teşkilatı ile aynı dünya görüşünü paylaşmalarına neden oluyordu. Devlet kadrolarındaki bu birliktelik devletin stratejisinin belirlenmesi ve takip edilecek yöntemin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Bu yüzden Rafizî ve Batınî düşüncelere karşı Ehl-i Sünnet diye tabir edilen İslâmî düşünceyi savunan ilim adamlarının Selçuklu devlet kadrolarının içinde yer alması devlet politikasının Rafizî ve Batınî düşüncelerle mücadeleyi zorunlu kılmasına neden olmuştur. Esasında, o dönemin din ve fikir yapısı göz önüne alındığında, bir noktada bu zarurî idi. Çünkü Ehl-i Sünnet dışı (Batınîlik, Rafizîlik, Karmatîlik gibi) bölücü cereyanlara karşı devlet-ümme bütünlüğünü sağlamanın başka bir yolu yoktu.⁵⁸¹ Nizâmü'l-mülk, medreseleri kurarken gayesi devletin temellerini sağlamlaştırma, özellikle ilim ve din adamlarının genellikle bütün halkın yabancı soydan (İslâm dünyasına yeni katılmış) Selçuklu Hükümdarları'na içten bağlanmasını sağlamaktı.⁵⁸² Bu eğitim müesseselerinin tebaâ ile devlet idarecilerinin kaynaşmasını tenim etmesi,

⁵⁷⁹ G. Makdisî, Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, s. 38.

⁵⁸⁰ M. Çelik, agm, s. 327.

⁵⁸¹ M. Çelik, agm, s. 328.

⁵⁸² A. Çetin, agm, s. 188.

Selçuklu Türkleri'nin hâkim olduğu coğrafyadaki gayr-i Türk unsurlarında yönetimden memnun olması neticesini doğurmuştur.⁵⁸³ Böylece bir yandan devlet otoritesi güçlendirilmiş, bir yandan ümmet tabanında birlik ve bütünlük sağlanmış. Böylece Selçuklu Ülkesi'nde medreseler Pamir'den Mısır'a kadar manevî birliği gerçekleştirmenin yanında,⁵⁸⁴ ilim adamları arasında da kaynaşmaya neden olmuştur.

4) MEDRESELER VASITASIYLA TOPLUMUN KONTROL EDİLMEK İSTENMESİ

Nizâmü'l-mülk, Nizâmiye Medreseleri vasıtasıyla iki grup üzerinde sürekli denetim sağlamayı hedefliyordu. Bu gruplar, Selçuklu otoritesine karşı potansiyel isyancı Ehl-i Sünnet dışı (Batınîlik, Rafizîlik, Karmatilik gibi) bölücü hareketler, diğer grup ise Selçuklu toplumu içinde iktidar ve bilgi mevkilerinde olanlardı.⁵⁸⁵ Nizâmü'l-mülk medreselere devam eden aynı zamanda da, dikkat çekmeden etrafı kolaçan edebilmek için dilenci ve sufî kılığında dolaşan (barîd) ajan hafiyeler (haber sahipleri) ihdas etti.⁵⁸⁶ Bu barîdlerin amacı, ülkenin hiçbir köşesinde “ *hiçbir şeyin gizli kalmaması için, duydukları bütün haberleri* ” Nizâmü'l-mülk'e ulaştırmaktı.⁵⁸⁷

Nizâmü'l-mülk bu iki gruptan ilkinin İslâm âlemi için tehlikeli bulurken, ikinci grubu da kendi siyasal iktidarı açısından tehlikeli buluyordu. İslâm âlemi için tehdit oluşturan Fatimî eğitim kurumlarından yetişen propagandistler (dâiller) İslâm âlemi'nin her tarafına dağılmışlardı. Hasan Sabbâh tarafından gizliden gizliye yürütülen bu tedhiş hareketi, Selçuklu hâkimiyetindeki Sünnî İslâm âlemini alt-üst etti.⁵⁸⁸ Hasan Sabbâh ve taraftarlarının dağlık kesimlerdeki birçok kaleyi ele geçirmeleri bu tedhiş hareketlerini daha rahat yürütmelerine imkân sağladı. Özellikle tedhiş hareketlerini hedefe varmak için bir araç olarak kullanması ve muhâliflerin fedaîler tarafından ortadan kaldırılması halkın üzerinde bir sinme psikolojisinin hâkim olmasına sebep oldu.⁵⁸⁹ Dâiler'in ve fedaîlerin bu çalışmaları Sünnî İslâm Dünyası'nda geniş halk kitlelerini Batınîlik taraftarı ve karşıtı diye ikiye ayırmıştı. Her tarafta korku ve ölüm kol gezmekteydi. Her iki taraf da tehlike ile iç içe yaşıyorlardı. Batınîliğe taraftar olanlar devletin takibatına

⁵⁸³ M. Çelik, agm, s. 328.

⁵⁸⁴ H. Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 75.

⁵⁸⁵ O. Safî, agm, s. 352.

⁵⁸⁶ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, s. 101.

⁵⁸⁷ O. Safî, agm, s. 352.

⁵⁸⁸ M. A. Köymen, *Selçuklu Devleti Devri Türk Tarihi*, s. 209. vd.

⁵⁸⁹ M. Çelik, agm, s. 323.

uğruyor, karşıtı olanlar fedaîlerin hedef tahtası haline geliyorlardı. Bu psikolojik yapı içerisinde insanlar birbirilerini sapkınlıkla itham ediyor ve muhâlif merkeze jurnalliyordu.⁵⁹⁰ İşte Nizâmü'l-mülk bu psikolojik sindirme havası yaratan ve ortalığı kan gölüne çeviren Batinî fedaîlerini bir şekilde kontrol etmeli ve gerekirse onlardan önce hareket ederek tedbir almalıydı. Fedaîlerin afyon (haşhaş) bağımlısı olması, bu intihar komandolarının gözü pek kimseler olmasını sağlıyordu. Olay kontrolden çıkmış ve tehlikenin boyutu, Sultan Melikşah'ın yatağına hançer sokacak ve Sultan Sencer'i tehdit edecek⁵⁹¹ kadar büyük ve tehlikeli idi. Böyle bir durumda Nizâmü'l-mülk hafiye ajanlar vasıtasıyla ülkenin en ücra köşelerinden haber alabiliyordu. Bu hafiye ajanlar da kendisini belli etmeden haber taşıyabilmek için sufi kılığında dolaşıyorlardı. Nizâmü'l-mülk bu hafiye ve ajanların tebdili kıyafet içinde olmalarını istiyor⁵⁹² ve özellikle bunları sufiler ve dervişler arasından belirliyordu.⁵⁹³ ⁵⁹⁴Tekke erbabının yani sufilerin geniş halk kitleleri üzerindeki etkileri toplumda birlik ve dayanışmayı sağladığı gibi, “ulû'l-emr” (devlete) itaati de vazgeçilmez bir prensip olarak öne çıkarıyordu. Bu yüzden sufilerin hem halk nazarında, hem de sultanlar nezdinde itibarları yüksekti.

Nizâmü'l-mülk Siyasetnâme'sinde “*hafiye ajanlar (sahip habar) daha iyidir. Çünkü posta ajanları (sahip barîd) devlet adamlarının kontrolündedir*”⁵⁹⁵ Nizâmü'l-mülk hafiye ve keşif -esasında bir casus şebekesi- sistemi Selçuklular'ın kontrolü altındaki tüm bölgeye yayılmıştır. Bazı gruplar, Nizâmü'l-mülk tarafından hafiye faaliyetlerinin temel hedefleri olarak belirlenmişti. Siyasetnâme'nin dördüncü bölümünde, Nizâmü'l-mülk, “*vergi toplayıcıları, vezirler ve güven tesis etmiş olan kişiler hakkında da sürekli gizli sorgulamalar yapılmasını*” istemektedir. Bu faaliyetlerin “*Sultanın, ülkesinin ve ona bağlı olanların iyiliği içindir.*” demektedir.⁵⁹⁶

Nizâmü'l-mülk sultanların her şeyi bilmesi gerektiği üzerinde durmuş ve “*o küçük ya da büyük, önemli ya da önemsiz bütün her şeyi bilmek zorundadır.*” demektedir. Nizâmü'l-mülk bu görüşlerini fıkıh terminolojisi kullanarak bu görevin sultanlara vacip

⁵⁹⁰ Bundarî, s. 67 vd.

⁵⁹¹ M. A. Köymen, *Selçuklu Devleti Devri Türk Tarihi*, s. 209. vd.

⁵⁹² O. Safi, agm, s. 352.

⁵⁹³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 267.

⁵⁹⁴ Sultan Sencer ile Hazarımşah Atsız arasındaki mücadelede, Atsız'ın affı için bir sufi Sultan Sencer nezdinde Atsız adına şefaathçi olmuştur. M Fuad Köprülü, *Harzemşahlar*, Ankara 1976, s. 287.

⁵⁹⁵ Nizâmü'l-mülk. *Siyasetnâme*, s. 96.

⁵⁹⁶ O. Safi, agm, s. 352.

olduğunu söylemekte ve bunu yapmadıkları takdirde ülkesinde fesat olacağı konusunda telkinlerde bulunmaktadır.⁵⁹⁷

Usta bir siyasetçi olan Nizâmü'l-mülk iktidar atına nasıl eğer vurulacağını ve nasıl dizginleneceğini çok iyi biliyordu.⁵⁹⁸ Nizâmü'l-mülk'ün cömertliklerine minnettar olan ulemâ, onun uzun ömürlü başarısının teminatıydı.⁵⁹⁹ Nizâmü'l-mülk kendi siyasal iktidarını korumak için de hafiyelik yoluyla bilgi toplamış, kendisini çekemeyenlerin ve siyasî muhaliflerinin iftira ve şikâyetlerine karşı önceden tedbir almıştır. Yüksek düzey bir bürokrat düşünün ki, hırslı rakiplerinin yüksek idarî makamlara göz diktiği ve makamı işgal eden bürokrati yerinden edebilmek için hiçbir ölçü tanınmadığı çalkantılı bir dönemde, otuz yıl gibi bir süre aynı makamda kalabiliyordu. Bu onun büyük bir devlet adamı ve mükemmel bir politikacı olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁰ Hafiyelik sistemini sadece Nizâmü'l-mülk kullanmamıştır. Nizâmü'l-mülk'ün rakipleri ve muhalifleri de bu hafiyelik sistemini O'na karşı kullanmışlardır. İbn'ül-Atîr bir raporunda, 1072 yılında büyük vezirin düşmanları onun hakkında bazı gizli bilgiler toplayarak Alparslan'ın seccadesi altına yerleştirdiklerini kaydetmektedir.⁶⁰¹

5) MEZHEPLER ARASI DENGESİ SAĞLANMASI

Selçuklular'ın kendilerini İsmâîliler'in baş düşmanı olarak tanımlayıp Şîî'likle mücadele ederken, Sünnî Mezhepler arasında da büyük kargaşanın yaşandığı bir gerçektir. Şafîî Mezhebi ile Hanefî Mezhebi arasında ciddi çatışmalar yaşanmaktadır. Gerçi Selçuklu Medreseleri müslüman halkı Rafizî Mezhepler'in propagandalarından korumak için açılmıştı, ama gene de medreselerde Eş'arîler'le Hanbelîler'in, Şafîîler ile Hanefîler'in çatışmalarına şahit olunuyordu. Bu olayların iyice tırmandığı bir sırada Nizâmü'l-mülk, medresenin baş müderrisi Ebu İshâk Şirâzî'ye bir mektup göndererek "*medreselerin amacının mezhep çatışmalarını kışkırtmak ve körüklemek değil, ilmin korunması ve yayılması olduğunu*" ihtar etmişti.⁶⁰² Medreseleri kurma amaçlarının

⁵⁹⁷ O. Safi, agm, s. 352.

⁵⁹⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

⁵⁹⁹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

⁶⁰⁰ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

⁶⁰¹ O. Safi, agm, s. 353.

⁶⁰² Bundarî, s. 75-76; İbnü'l-Esir, X, 81-82; trc. 119-121; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357; Kaynaklar, Nizâmü'l-mülk'ün mezhepleri farklı olsa da âlimleri terkim ettiğini, âlimleri, edipleri ve şairleri koruduğunu, bu yolda medreseler kurduğunu ve bu medreselere vakıflar tahsis ettiğini

mezhepler arası bir tefrik siyaseti gütmediklerini belirten ifadeleri, din ve fikir hürriyeti açısından oldukça önemli mesajlar içermenin yanı sıra Nizâmiye Medreseleri'nin de kuruluş gayesi hakkında bilgi vermektedir.⁶⁰³

Nizâmü'l-mülk'ün Nizâmiye Medreseleri üzerindeki hamiliği, onun için farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Bazı kaynaklar Onu, Şafî-Eş'arîler'in fanatik bir lideri olarak gösterirken, diğer kaynaklar ise Onu, Selçuklu Ailesi'nin münhasıran Hanefîler'in hamiliğini üstlenmesiyle bozulan değişik mezhepler arasındaki uyumu yeniden sağlamanın yollarını arayan duyarlı bir Şafî lideri olarak göstermektedir. Bizce ikinci görüş daha ağır basmaktadır.

Selçuklu Türkleri'nin sıkı bir Hanefî Mezhebi taraftarı oldukları iyi bilinmektedir.⁶⁰⁴ Böyle yapmakla Türkler'in uzun süredir devam eden Hanefî Mezhebi'ne olan alakalarını sürdürmüşlerdir. Selçuklular'dan önce Samanoğulları, Hanefîliği devletin resmî mezhebi olarak kabul etmişler ve Semerkant, Buhara ve diğer Maverâünnehir şehirlerindeki ilim adamlarının hamileri gibi davranmışlardır.

Selçuklular'ın kurulmasından önce Şafî ve Hanefî Mezhepleri arasında var olan denge Selçuklular'ın kurulması ile birlikte Hanefî Mezhebi lehine doğru değişim göstermiştir. Selçuklu yöneticilerinin açık ve katı Hanefî Mezhebi taraftarlığı ve İran şehirlerindeki garnizonlara yerleşmiş olan çok sayıda Türk komutanın Şafî karşıtı eğilimleri bu dengeyi Şafî Mezhebi aleyhine tamamen değiştirdi.

Tuğrul Bey ve veziri Amidü'l-mülk Kündürî'nin uyguladığı siyaset Hanefîler'in orantısız bir şekilde yükselmelerine yol açmıştı.⁶⁰⁵ Vezir, Şafî Mezhebi'ni bid'ad fırkalarının arasına soktu. İmâm-ül-Haremeyn Ebu Muhammed Cüveynî ve Ebu Kasım Kuşeyrî'nin tutuklanması için emir verdi. Ebu Kasım Kuşeyrî ve Kelâm âlimi Fırakî yakalanarak sokaklarda sürüklendi ve çok hakaret edildi. İmâm-ül-Haremeyn Ebu

yazmaktadırlar. Kemaleddin İbnü'l-Adim, *Buğyatü't-Taleb fi Tarih-i Halep (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri)*, (Yay. Ali Sevim) Ankara 1976, s. 90–91.

⁶⁰³ Bu birlikteliği sağlamak için medreselerin mimarisi de buna uygun inşa edilmiştir. İran'da Büyük Selçuklu Medreseleri ortada kare bir avlu etrafında dört eyvanlı ve köşelerde odaları olan yapılardır. Böylece dört Sünnî Mezhebi içine alacak şekilde yapılıyordu. Bu dört eyvan şeması Türk mimarisinde ilk defa Gaznelî Sultan Mahmut'un (898–1030) Afganistan'da Daniel Schlumberger tarafından keşfedilen Leşkerî Bazar sarayında kullanılmıştır. Oktay Aslanapa, "Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri", *Türk Kültürü*, s. 12, Ankara 1963, s. 36.

⁶⁰⁴ Bundarî, s. 68–69; *Ahbâr*, s. 49–50. Krş. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 187–193; E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 133–136

⁶⁰⁵ O, (Vezir Amidü'l-mülk, Kündürî) Hanefî mezhebini. Şafîilere son derece karşı idi, onlara dil uzatırdı. Hatta muhalefeti o dereceye varmıştı ki, Horasan minberlerinde Rafizilere lanet okunması için Sultan'dan izin istedi. Sultan da ona bu izni verdi. Vezir Amidü'l-mülk, Eş'arîleri de onlara kattı. Müneccimbaşı I, s. 32.

Muhammed Cüveynî Hicaz'a hicret etti. Ebu Sehl ise Nişâbur'da bulunmadığı için yakalanamadı.⁶⁰⁶ Bütün Şafîî âlimleri vezir Amidü'l-mülk Kündürî'nin baskısına dayanamayarak İsfahan'dan Bağdat'a göç ettiler.⁶⁰⁷ Şafîî ve Eş'arî ulemâyı Horasan'dan sürmesi, geleneksel bir Şafîî şehri olan İsfahan'a Tuğrul Bey tarafından baş kadı olarak bir Hanefî kadı Ali b. Ubeyullah el-Katip'in atanması, Tuğrul Bey'in Rey'de ikinci bir Hanefî camii kurması ve buraya Nişâbur'un Sa'idi ailesinden Hanefî bir baş kadı getirmesi,⁶⁰⁸ Selçuklu Ailesi'nin Hanefî Mezhebi taraftarlığını göstermektedir. Tuğrul Bey dönemi iyi tetkik edilirse, devletin bu dinî politikasının şuûrlu, planlı ve sistemli bir politika olmadığı görülür. Tuğrul Bey ve veziri Kündürî'nin siyasî mülahazalarla Eş'arîliğe karşı aldığı tavır, Sünnî düşünceye büyük bir darbe vurmuştur.

Bu durum Sultan Alparslan'ın ilk yıllarında da aynen devam etti. Alparslan 1067 yılında Hanefîler için bir medrese kurmuş ve Hanefî mezhebinin kurucusu Ebu Hanife'nin kabrine bir türbe yaptırmıştır.⁶⁰⁹ Nizâmü'l-mülk kendi ifadeleri ile Selçuklu Ailesi'nin hakim görüşünü şu şekilde ifade etmektedir; “*Yazık ! Vezirimiz mezhebi keşke Şafîîlik olmasaydı.*”⁶¹⁰ Hemen bir sonraki cümlede Nizâmü'l-mülk Alparslan'ı tasvir ederken ; “*büyük bir disiplin ve hürmet uyandırma gücü vardı ve Şafîî Mezhebini doğru bulmamaktaydı.*”⁶¹¹ şeklinde tanıtmaktaydı.

Yukarıdaki bütün bu gelişmelere karşılık Nizâmü'l-mülk sürekli olarak “*bütün dünyada sadece iki iyi mezhep vardır; Şafîîlik ve Hanefîlik bunun dışındaki bütün diğerleri ise sapkın bidatlardır.*” görüşüne vurgu yapmaktaydı.⁶¹² Onun bu tutumu Şafîî ulemânın hamiliğine soyunduğunu ve ilk iş olarak İmam el-Haremeyn Cuveynî ve Kuşeyrî dâhil olmak üzere, sürgüne gönderilen veya Horasan'ı terk eden Şafîî-Eş'arî

⁶⁰⁶ “Nizâmü'l-mülk” *İA*, IX, s. 304.

⁶⁰⁷ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zaman*, s. 531.

⁶⁰⁸ O. Safî, agm, s. 356.

⁶⁰⁹ 1064 yılında Alparslan'ın elçisi olarak Halife'ye gönderilen Şerefülmülk Ebu Sad Harezmi, Bağdat'a geldiğinde Nizâmü'l-mülk'ün vekilleri Nizâmiye'nin inşaasına başlamışlardı. Bu şahısta Hanefîler için bir medrese inşa etmek amacıyla işe koyuldu. En uygun yer olarak da İmamı Azam Ebu Hanife'nin kabrinin yanını seçip, burada inşaâtı başlattı. Önce Ebu Hanife'nin kabri üzerine bir türbe ve hemen arkasına Hanefîler için bir medrese inşa ettirdi. Medresede ders verecek müderrisler tayin edip, medrese ve öğrenci ihtiyaçları için zengin gelirli bir vakıf kurdu. A. Ocak, “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, s. 724.

⁶¹⁰ Nizâmü'l-mülk. *Siyasetnâme*, s. 129.

⁶¹¹ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname*, s. 129.

⁶¹² O. Safî, agm, s. 356.

ulemânın geri getirilmesi⁶¹³ ve bunlar için Nizâmiye’de onurlandırıcı mevkiler oluşturulmasıydı. Alparslan döneminde yukarıda bahsettiğimiz devletin bu politikası tamamen değişti. Hanefî ve Şafiî Mezhebi öne çıkarıldı. Bu iki mezhepte itikadda Eş’arî idiler ve fikhî meselelerde aralarında pek az farklılık vardı. Herşeyden önce itikadî açıdan her türlü düşünceye karşı birleşiyorlardı.⁶¹⁴ Bu durum Selçuklu Devleti için büyük bir şanstı. Böylece devlet Sünnî düşünceyi tek bayrak altında toplamayı hedefledi.

Nizâmü’l-mülk Sultan Alparslan’dan izin alarak medrese inşâasına başlamıştır.⁶¹⁵ Öyle sanıyoruz ki Alparslan’ın da bu medreselerde Eş’arî kelâm doktrini ve Şafiî Mezhebi esasları çerçevesinde kurulmasına izin vermesindeki sır; amcası Tuğrul Bey döneminden itibaren Şafiî’ler’e karşı uygulanan dışlama politikası Selçuklu Coğrafyası’nda oldukça geniş bir alanda yaşayan Şafiî Mezhebi taraftarlarını küstürmüştü. İhtimal bu rahatsız olan kesimin tekrar kazanılması ve Selçuklu Hanedanlığı’na bağlanmak istenişi, diğer taraftan ise Selçuklular Irak ve Horasan’a hâkim olduklarında kendi mezhepleri için asıl tehlikenin Şafiî’lik Mezhebi’nden gelmediği, kendileri gibi Ehl-î Sünnet olan bütün mezheplere en büyük tehlikenin İsmâîli ve Batınî hareketler olduğunu gördü. İşin diğer bir yönü ise siyasî bakımdan hâkim olmak istedikleri coğrafyada Şîî Büveyhoğulları vardı. Hal böyle olunca Ehl-î Sünnet arasındaki kısır çekişmeleri bir tarafa bırakarak Ehl-î Sünnet arasında ittifak sağlanmak istenmiştir. Şafiî Mezhebi’nin öne çıkmasındaki diğer bir nokta ise, Selçuklu Devleti’nin eğitim politikasını fiilen Nizâmü’l-mülk’ün yürütmesidir. Bu nedenle Şafiî Mezhebi daha popüler hale geldi. İşin doğrusu ulemâ arasındaki taban da buna müsait durumdaydı.⁶¹⁶

Bütün bunların ışığı altında ileri görüşlü Selçuklu Sultanı ile itidâlli ve sağduyulu vezir Nizâmü’l-mülk daha büyük tehlike karşısında Ehl-î Sünnet mezhepleri arasındaki ittifakı sağlayacak şuûrlu bir birlikteliği ve mutâbakatı sağlamak istediler.

Nizâmü’l-mülk’te medreselerde Şafiî Mezhebi hamiliğine soyunurken aşırı fanatik bir Şafiî lideri gibi değil, itidâlli ve sağduyulu davranarak daha çok Ehl-î Sünnet arasındaki ittifakı gerçekleştirecek politikalar gütmüştür. Kendisine Hoca Abdullah

⁶¹³ Münecimbaşı I, s. 64.

⁶¹⁴ M. Çelik, agm, s. 335.

⁶¹⁵ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 355.

⁶¹⁶ M. Çelik, agm, s. 330.

Ensarı'yi şikâyet eden Şafî'ler'e karşı bu suçları bertaraf etmek suretiyle, fanatik Şafî-Eş'arî tartışmacılarına fırsat vermemiştir. Diğer taraftan Hanbelîler'e karşı bir münâzaraya girişmek üzere müsâade isteyen Ebu İshâk Şirazi'yi bu olaydan men etmiş, devletin ve Sultanın bu konudaki politikasını özetlemiştir: “*Sultan'ın yönetim siyaseti ve adalet prensibi bir mezhebi diğerine karşı kayırmaya meşruiyet vermemektedir.*”⁶¹⁷ *Ben medreseyi sadece insanların ilmine destek olsun diye ve herkesin iyiliği için kurdum, farklılıklar ve bölünmeler yaratması için değil.*”⁶¹⁸ Nizâmü'l-mülk'ün bütün medreseleri birer Şafî Okulu durumundaydı, ancak bunlardan hiçbirinin militan Şafî siyasetinin üssü olmasına müsâade edilmemiştir. Onlara mücadele etmeleri için, hedef olarak Şî ve Batınî akımları gösterilmiştir.

Ayrıca Selçuklu Sultanları, Hanefî Mezhebi'ne son derece bağlı olan kişilerdi. Bu nedenle Selçuklu Sultanları da Hanefî Medresesi açmaktan geri kalmamışlardır. 1064 yılında Alparslan'ın elçisi olarak Halifeye gönderilen Şeref'ül-mülk Ebu Sad Harezmî, Bağdat'a geldiğinde Nizâmü'l-mülk'ün vekilleri Nizâmiye'nin inşaasına başlamışlardı.⁶¹⁹ Bu şahısta Hanefîler için bir medrese inşa etmek amacıyla işe koyuldu. En uygun yer olarak da İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrinin yanını seçip, burada inşaâtı başlattı. Önce Ebu Hanife'nin kabri üzerine bir türbe ve hemen arkasına Hanefîler için bir medrese inşa ettirdi. Medresede ders verecek müderrisler tayin edip, medrese ve öğrenci ihtiyaçları için zengin gelirli bir vakıf kurdu.⁶²⁰

Nizâmü'l-mülk'ün Şafî-Eş'arî ekolünde medreseler açacağı Horasan'da duyulunca büyük çoğunluğu Hanefî olan ulemâ buna tepki göstermiş, üzüntü ve endişelerini şu şekilde açığa vurmuşlardır; “*şimdiye kadar ilimle, şerefinden dolayı onu tahsil eden ve onunla kemale ermek maksadını güden yüksek himmet erbabı ve temiz şahsiyetler meşgul olurdu.*”⁶²¹ Devletin medreselere ve âlimlere müdahalesi İslâm Dünyası'nda tartışmalara neden olmuştur.⁶²²

Nizâmü'l-mülk Şafîler'in hamisiydi. Çünkü o vezir olduğu sırada Şafîler çok baskı altında idi ve Selçuklu yönetimine küskün idiler. Nizâmü'l-mülk bu hamiliğe

⁶¹⁷ O. Safî, agm, s. 357.

⁶¹⁸ O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I*, s. 281.

⁶¹⁹ A. Ocak, agm, s. 724.

⁶²⁰ A. Ocak, agm, s. 724.

⁶²¹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 236.

⁶²² “Allahın ayetlerini para karşılığı satmayınız.” Hanefî fıkhına göre yapılan ilim karşılığında para almak kerih görülürdü. Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 390.

soyunurken çok ince bir çizgide yürüdüğünün farkında idi. Çünkü Selçuklu Ailesi taassup derecesinde Hanefî taraftarı idi. Siyasetin aşırı hareketli zemininde partizanca Şafiî taraftarlığı yapmasının kendisine çok pahalıya mal olacağını biliyordu. Bu nedenle çok defa kendisi yaptığı icrâatlarından dolayı sultana şikâyet edilmişti.⁶²³ Fanatik bir Şafiî değildi. O'nun itirazı hangi çizgiden ve hangi mezhepten olursa olsun bu akımların birbiri üstünde tahakküm kurmasını engellemekti. O, mezhepler arasında hele Ehl-î Sünnet Mezhepleri arasında bir dengenin oluşturulmasını, o mezheplere gönül veren taraftarların Selçuklu idaresi altında birlikte yaşamasını istiyordu. Fakat O, bunları hayal ederken kendisi sadece bir mezhebin ortaya koyduğu çalışma sisteminin getirdiği sınırlamalarla yaşamaktaydı.

Nizâmiye Medreseleri'nde Eş'arî kelâm doktrîni okutuluyordu. Eş'arî doktrînin meşhur temsilcilerinin Nizâmiye Medreseleri'nde kürsüleri vardı. Eş'arî ekolü bir taraftan Mu'tezîle ve diğer taraftan uzlaşmaz gelenekçiliğe karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu devirde Mu'tezîle Mezhebi'nin bazı bölgelerde çok yaygınlaştığı görülmektedir. Fahrettin Razî (1149–1209) Harezm'e gittiğinde medrese ilim edenlerin dışında, halktan bile pek çok mütekellime rastladığını ve bunların taassub göstermeden münazâralar yaptığını ifade⁶²⁴ etmesi bunu göstermektedir. Bu müesseselerin geliştikleri devir sadece eğitim tarihi yönünden değil, aynı zamanda İslâm Tarihi bakımından da önemlidir.⁶²⁵

Nizâmü'l-mülk her ne kadar mezheplere karşı eşit mesafede durmaya⁶²⁶ çalışmışsa da bazı uygulamaları Şafiî Mezhebi'ni öne çıkarma eğiliminde olduğunu göstermiştir. Nizâmü'l-mülk Nizâmiye Medreseleri'nde, müderris, müderris yardımcısı, memur ve hatta hademe olabilmek için Şafiî ve Eş'arî olma şartı getirmesi onun Tuğrul Bey döneminden itibaren Şafiî'ler aleyhine değişen dengeyi yeniden kurmak istemesine bağlıdır. Hatta büyük âlim Ebu Bekr Mubarek b. Ebu Talib Vecih Dahhân (1137/1215)'ın Nizâmiye'de gramer kürsü sahibi olabilmek için Hanbelî Mezhebi'ni

⁶²³ İbnü'l-Esir, X, 84–85, trc. 123; İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 197–198; Nizâmü'l-mülk medreseler için her yıl hazineден 600.000 dinar harcıyordu. Nizâmü'l-mülk'ü Melikşah'a şikâyet ettiler. Hazineден çıkan bu paralarla teşkil edilecek bir ordu ile İslâm sancağının İstanbul'un surlarına dikilebileceğini söylediler. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

⁶²⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 327.

⁶²⁵ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 25.

⁶²⁶ Kaynaklar, Nizâmü'l-mülk'ün mezhepleri farklı olsa da âlimleri terkim ettiğini, âlimleri, edipleri ve şairleri koruduğunu, bu yolda medreseler kurduğunu ve bu medreselere vakıflar tahsis ettiğini yazmaktadırlar, Kemaleddin İbnü'l-Adim, *Buğyatü't-Taleb fi Tarih-i Halep (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri)*, (Yay: Ali Sevim), Ankara 1976, s. 90–91.

bırakarak Şafîliği kabul etmeye mecbur olduğu, yine edebiyat müderrisi olan Ali Fasîh Ebu Hasan Astarabadî (ö.516/1122)'nin Şîf olduğu anlaşılınca medreseden kovulduğu nakledilir.⁶²⁷

Nizâmü'l-mülk'ün hayatı boyunca uğraşp kurmayı başardığı mezhepler arasındaki hassas denge onun ölümüyle birlikte çabucak bozuldu. Bu hassas denge sadece dinî mezhepler arasında olmayıp homojen ve çok uluslu Selçuklu toplumunu oluşturan Türk, Acem ve Arap toplulukları arasında da mevcuttu. Hatta onun ölümünde bile yaptığı bu icrâatlardan rahatsız olanların parmağı vardı. Öyle ki Sultan Melikşah dahi, onun öldürülmesi karşısında kayıtsız kalmıştır. Nizâmü'l-mülk'ün mezhepler arasında kurmuş olduğu denge, hayatının son döneminde Şafî Mezhebi lehine değişmeye başladı. Medreselerden mezun olan talebelerin devlet kademelerinde istihdâm edilmeleri ve hızla yükselmeleri Nizâmü'l-mülk'ün elini daha da güçlendirdi. Bu durum kendisini çekemeyenleri harekete geçirdi. Nizâmü'l-mülk meydana getirdiği yapı ile sanki devlet içinde devlet görünümü veriyordu.⁶²⁸ Bu duruma başta Sultan olmak üzere devletin ileri gelenleri bilhassa Hanefî Mezhebi'ne mensup Türk soyundan gelen devlet adamları karşı idi. Nizâmü'l-mülk'ün uyguladığı tek taraflı mezhebe dayalı ve Fars menşefli kişileri ve kendi çocuklarını devlet kademelerine yerleştirmeyi amaçlayan siyasetinden memnun değillerdi. Bir dönem Nizâmü'l-mülk'ün Şafî Mezhebi için istediği dengeyi bu defa Türkmen devlet adamları başta Terken Hatun, Tâcü'l-mülk ve Ebu'l-Mehâsin gibi kişiler kendi iktidarları ve Hanefî Mezhebi için istiyorlardı.

Onun öldürülmesi ile birlikte, pamuk ipliğine bağlı hassas denge çabucak bozuldu. Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed çok sayıda Şafî'nin öldürülmesi emrini verdi. Muhammed bu emri annesi Terken Hatun'un başını çektiği, Tâcü'l-mülk gibi Nizâmü'l-mülk ve Şafî karşıtlarının telkinleri ile hareket ederek vermiştir. Nizâmü'l-mülk'ün Şafî faaliyetlerinin merkezi haline getirdiği İsfahan'daki camiye bir ordu gönderdi. Sultan, Hanefîler'e namazlarda imam olmaları emrini verirken, Şafîler'i de baskı altına aldı. Sultan Hemadan'da da İsfahan'da yaptıklarının aynısını tekrarladı. İsfahan kütüphanesi 1147 tarihinde Şafîler ve Hanefîler arasındaki geçimsizlik esnasında yağmalandı. Ancak, Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmuş olması ve devlet içinde çok iyi

⁶²⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 48.

⁶²⁸ Bundarî, s. 82–83; İbnü'l-Esir, X, 133–135, trc. 173–174. Krş. İ. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 123–125; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 213–215; E. Merçil, *Müslüman- Türk Devletleri Tarihi*, s. 60.

yapılanmış olması, Şafîiler'in, Selçuklu siyasetinin sarsıntılı ve mutâasib dünyasında güçlü bir konumda kalmalarını engelleyemedi.

Selçuklular, sadece Şafîî Mezhebi üzerine eğitim yapan Nizâmiye Medreseleri'ni değil, Ehl-î Sünnet kabul ettikleri diğer tüm mezheplerin medreselerini de desteklemiştir.⁶²⁹ Amaç Ehl-î Sünnet kabul ettikleri mezhepler arasında birliği sağlamak olduğu için, yıkıcı ve bölücü mezheplerin dışındaki bütün görüşlere hoşgörü ile yaklaşmışlardır. Hatta Selçuklu Sultanları bazen Şîâ imamlarının türbelerini inşa edip ziyaret etmişlerdir. Ayrıca Şîâ âlimlerine ve seyitlere de ihsanlarda bulunup kendilerine zâviyeler ve medreseler yaptırıyor ve bunlara birer de vakıf tahsis ediyorlardı.⁶³⁰ Selçuklular düşünce ve fikir hürriyetini sağlamak için Şîî'lerin yoğun olarak yaşadıkları Kum, Kaşan gibi şehirlere de medrese inşa etmekten geri kalmamışlardır.⁶³¹

6)DEVLET İDEOLOJİSİNİ BENİMSEYEN BÜROKRATLAR YETİŞTİRİLMEK İSTENMESİ

Nizâmiye Medreseleri devletin ihtiyaç duyduğu her sahada elemanlarını medreselerden karşılamaktaydı. Selçuklu Tarihi üzerinde derin araştırmalar yapan Köymen, Selçuklu Medreseleri'nin kuruluş sebeplerini iki noktada toplamıştır;

—Amelî ihtiyaçlar,

—Devlet menfâatleri ve Sünnî olmayan ideolojilere karşı savunma tedbirleri.⁶³²

Selçuklular zamanında medreseleri kurmaktaki birinci amaç, sadece maddî imkânlara sahip kişilerin tekelinde olan yüksek öğretimde fırsat ve imkân eşitliğini devlet eliyle sağlamaktır.

Medreseleri kurmakla takip edilen ikinci amelî gaye ise, devletin mülkî teşkilat kadroları için ihtiyacı olan elemanın yetişmesini sağlamaktır.⁶³³ Büyük Selçuklular döneminden başlayarak medreseler bütün İslâm Dünyası'na yayılmış ve devletin görevli

⁶²⁹ A. Ocak, agm, s. 724; Dört mezhebe mensup âlim ve talebelerin bir arada eğitim-öğretim gördüklerine dair bilgilerin vakayî-namelerde ve medreselerin vakfiyelerinde bu bilgiler çoklukla ifade edilir. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 327.

⁶³⁰ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 330.

⁶³¹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı* s. 357.

⁶³² M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

⁶³³ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

sınıfı yetiştiren resmi kurumlar durumuna gelmiştir.⁶³⁴ Nizâmiye Medreseleri devletin ihtiyaç duyduğu adlî, dinî, malî ve bürokratik sahada çalışacak insanların yetiştirilmesini sağlamıştır.⁶³⁵ Devlet teşkilatında çalışacak bürokratların devletin istediği vasıflarda olmaları şarttır. Medreseler, tam devletin istediği vasıfta insanlar yetiştiriyordu. İhtiyaç sahibi bir öğrenci, birisi kendisine maddî destek sağlayan diğeri sağlamayan iki kurum arasında kolaylıkla tercihini yapacak ve tercih ettiği kurumun temsil ettiği mezhebi kendi mezhebi olarak benimsemek zorunda kalacaktır.⁶³⁶ Çeşitli ırk, mezhep, dinî ve siyasî fikir ve düşüncüyü üzerinde barındıran bir coğrafyada devlet ve ümmet bütünlüğünü tesis etmek elbette kolay değildi. Hele hele bunu sadece askerî önlemlerle sağlamak hiç mümkün değildi. Bu birlik ve bütünlüğü sağlamanın bir tek yolu vardı. O da dinî ve kültürel bir düşünce birliği tesis etmektir. Bu nedenle Selçuklular açtıkları medreselerde sadece din adamı yetiştirmek amacını gütmemişlerdir. Nizâmiye Medreseleri'nden devletin ihtiyaç duyduğu dinî, adlî ve malî kadrolardaki bürokratların yetiştirilmesi hedefleniyordu. Nitekim medreselerde verilen eğitim programları da kısaca bu iki temel esasa dayanıyordu. Medreselerde, ümmet bütünlüğünü bozucu her türlü dinî düşünceyle mücadele edecek resmî (Sünnî) düşüncüyü güçlendirecek bir dinî öğretim, devletin nizamını devam ettirecek, siyasî düşüncüyü pekiştirecek genel bir eğitim verilmekteydi.⁶³⁷

Selçuklu Tarihi üzerine az çok araştırma yapmış bilim adamları medreselerin kuruluş amaçlarından birisinin de orta sınıf yönetici yetiştirmek olduğunu kabul etmektedirler. Abbasî Halifeliği'nin pasifize oluşu ve Büveyhoğulları'nın yıkılması ile birlikte bunların hâkim oldukları bölgeler için acil orta sınıf yöneticilere ihtiyaç duyulmuştur. Medreseler ilk etap da bunu sağlamışlardır. Medreselerden yetişen kadrolar devletin tüm kademelerinde en üst düzeyde görev almışlardır.⁶³⁸

Bu denli yaygın Nizâmiye Medreseleri kurmanın bir başka amacı, Büveyhoğulları'nın yıkılmaları üzerine onların topraklarında kurulan yeni devletin idarî kadrolarında ihtiyaç duyulan devlet memurlarını yetiştirmek olmalıdır. Nizâmiye Medresesi'nin ilk hocası Ebu İshâk Şîrazî, halifenin elçisi olarak Melikşah nezdinde Nişâbur'a gönderilmişti. Geçtiği şehir veya köylerde kadı, kâtip ve vaiz olarak devletin

⁶³⁴ A. Çetin, agm, s. 187.

⁶³⁵ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 175.

⁶³⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

⁶³⁷ M. Çelik, agm, s. 333.

⁶³⁸ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 175 vd.

hizmetinde vazife alan birçok eski öğrencileri ile karşılaşmıştır.⁶³⁹ Bir de Nizâmiye Medreseleri artık ordulardan ve elçilerden oluşan eski devlet sisteminin değiştiğinin, bunun yerine egemen olduğu bütün topraklarda çeşitli işleri devletin yönetim felsefesi içinde yapacak kadrolara ihtiyaç duyulduğunun ve bunları yetiştirmenin de devletin esas görevlerinden biri olduğunun göstergesi gibi gelmektedir.

Görülüyor ki medreseden mezun olanlar devletin mülkî ve adlî teşkilatlarında hemen vazifeye yerleştiriliyorlardı. Nizâmiye'den mezun olan öğrenciler de devletin yüksek mevkilerinde görev alarak devletin bekası için çalışıyorlardı.⁶⁴⁰ Ülkenin dört bir tarafından bu medreselere gelen öğrenciler, aynı dinî ve siyasî düşüncelere sahip olarak yine ülkenin dört bir tarafına dağılmışlardır. Bu tek tip irfan kadrosu, her tarafta devlet ideolojisini seslendirmiş ve devlet-ümmet kaynaşmasını sağlamışlardır. Orta Asya'dan Mısır'a kadar bu geniş coğrafyada hâkimiyet kuran Selçuklular'ın herhangi bir isyan ve ayaklanmayla karşılaşmamalarının tek sebebi, bu kadrolardır. Bu coğrafyada, irken kendisinden olmayan yönetime, halk bu sayede hem sadık kalmış, hem de memnun kalmışlardır.⁶⁴¹ Selçuklular'ın kurduğu bu medreselerden yetişen insanlar sayesinde Müslümanlar medeniyet önderliğini ellerinde tutabilmişlerdir.⁶⁴² Yeniden ihya edilen İslâm'ın gücü ile Selçuklular'ın gücü birleşerek, Hristiyanlar'la uzun yıllar devam edecek Haçlı Seferleri'ne karşı koyacak donanıma kavuşması temin edilmiştir.⁶⁴³

7) DEVLETE BAĞLI İLİM ADAMLARININ YETİŞTİRİLMESİ

Daha Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce İslâm Dünyası'nda Sünnî-Şîî mücadelesinin olduğu, Şîî hareketinin gittikçe ağır bastığı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunun ve İslâm Dünyası'nın büyük bir kısmında hâkim oluşunun Sünnîliğin zaferi olduğu malûmdur. Bütün bunlar göz önünde bulundurulacak olursa, medreselerin, Sünnîliği Şîî'lik propagandalarına karşı savunacak elemanları yetiştirme merkezleri olduğu kendiliğinden anlaşılır. Görülüyor ki, Selçuklu Devleti kendi bekasını teminat altına alacak müesseseleri kurmak zorunluluğu duymuştur.⁶⁴⁴ Zira siyasî ve askerî açıdan tek sınır çizgisi içerisinde bir hâkimiyetten bahsedilse bile,

⁶³⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s.357.

⁶⁴⁰ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 175.

⁶⁴¹ M. Çelik, agm, s. 334.

⁶⁴² O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 332.

⁶⁴³ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 37.

⁶⁴⁴ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

ülkenin içi çeşitli dinî-siyasî ve fikrî açıdan paramparçaydı. Bu kargaşa her an devleti yıkabilirdi. Devletin bekâsı sadece askerî yöntemlerle devam ettirilemezdi. Zaten bunun için organizeli bir eğitim ordusuna ihtiyaç duyulmuştu. Nizâmiye Medreseleri de bu planın bir parçasıydı.

Selçuklular Ehl-î Sünnet dışı (Batınîlik, Rafızîlik, Karmatîlik gibi) bölücü cereyanlara karşı devlet-ümme bütünlüğünü sağlama ve devletin bekasını teminat altına almak için eğitim kurumlarının merkezileştirilmesi yanında medreseleri ve ilim adamlarını malî yönden desteklemiştir. Nizâmü'l-mülk'e göre din adamları (ilim adamları) ordusu devlet ordusundan daha kıymetlidir. Zira hükümdar ve ordu onların himayesindedirler; onların dualarıyla yaşamakta ve başarı sağlamaktadırlar.⁶⁴⁵ Nizâmü'l-mülk'ün bu işe ne kadar önem verdiği çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir. Nizâmü'l-mülk'ün cömertliklerine minnettar olan ulemâ, onun uzun ömürlü başarısının teminatıydı.⁶⁴⁶ Nizâmü'l-mülk hazineden her yıl ilim adamları için ödenek ayırırdı. İlim adamları bu istihkaklarının inkitâyâ (kesintiye) uğramayacağından son derece emindiler.⁶⁴⁷ Nizâmü'l-mülk medreseler için her yıl hazineden 600.000 dinar harcıyordu.⁶⁴⁸ Nizâmü'l-mülk'ün medreseler için yaptığı bu harcamaları Melikşah'a şikâyet ettiler. *“Hazineden çıkan bu paralarla teşkil edilecek bir ordu ile İslâm sancağının İstanbul'un surlarına dikilebileceğini söylediler. Bunun üzerine Melikşah, Nizâmü'l-mülk'e Her yıl hazineden bize faydası olmayan ve karşılığı gelmeyen 600.000 dinarın boşa harcadığını”* söyler.⁶⁴⁹

Selçuklular Nizâmiye Medreseleri'nde görev almayı ilim adamları için öylesine cazip hale getirdiler ki şuûrlu bir şekilde desteklenen “tek mezhep” politikası bile bu konuda bir engel teşkil etmemiştir. Bu dönemde birçok âlimin mezhep değiştirmek

⁶⁴⁵ Bundarî, s. 27; Ahbâr, s. 21-22; İbnü'l- Esir, X, 23-24, trc. 48-49 “.....*Senin askerlerin gece uydukları zaman, bu 'gece askerleri' Allah'ın önünde saflar halinde kahramanca dizilirler, ona gözyaşlarını gönderirler, duaya başlarlar, sana ve askerlerine dua için ellerini Allah'a doğru uzatırlar. Sen ve askerlerin onların himayesinde yaşıyorsunuz ve dualarıyla kuvvetleniyorsunuz. Onların okları, dua ve yalvarma ile yedi kat göğe kadar ulaşır.*” diyerek kurduğu medreselerden yetişen dindarlar ordusunun Melikşah'ın ordusundan daha önemli olduğunu anlatır. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

⁶⁴⁶ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

⁶⁴⁷ M. Çelik, agm, s. 327.

⁶⁴⁸ Allame Kazvînî, “Âsârü'l-Bilâd” adlı eserinde şu bilgileri vermektedir. Nizâmü'l-mülk zamanında medreselerin senelik masrafı altıyüz bin eşrefi altın idi. Bundan başka (Alparslan) kendi arazisinin gelirinin onda birini eğitim masraflarına tahsis etmişti. Ayrıca her sene (Melikşah) devlet hazinesinden on milyon yüz bin eşrefi altın eğitim işlerine ayrıldı. Bu kadar büyük bir miktar tarihte pek az görülmüştür. Bk. Gazzalî, *İhya I*, s. 17.

⁶⁴⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

suretiyle bu eğitim kurumlarında görev aldıkları görülmüştür. Örnek olması bakımından Hanbelî Mezhebi'ne mensup Ahmed b. Ebu'l-feth (ö.h.518), İbn Dehhân (ö.h.612) ve Ebu Bekr el Bağdadî (ö.h.639)'yi sayabiliriz.⁶⁵⁰

Selçuklular Dönemi'nde ilim adamlarının gerek halk nezdinde gerekse devlet ricalî nezdinde sosyal mevki açısından bu derece onure edilerek itibarlı hale getirilmeleri, bir tesadüf eseri değil, şuûrlu bir devlet politikasının neticeleridir.⁶⁵¹ Selçuklular başlangıçta devrin Sünnî fakihleri, hukuk bilginleri için tahsisat ayırmak, zahidleri için imaretler açmak suretiyle devlete bağlı bir manevî kuvvet cephesi teşkiline çalışırken, medreselerin kurulması ile devlet ölçüsünde kadrolaşan bir öğretim sistemine girilmiş oldu.⁶⁵² Selçuklular her konuda ulemâyı desteklediler ve her bir âlimin müntesibi olduğu mezhep, yeni müntesiplerin kazanılması için medreseler mükemmel birer araç olarak kullanıldı.⁶⁵³

Alparslan dönemi ilim adamlarının refah içinde yaşadıkları bilinmektedir. Sultan kendi payına düşen gelirin bir kısmını fakirlere dağıtırken bu gelirin onda birlik kısmını da ilim adamlarına veriyordu.⁶⁵⁴ Melikşah da kurduğu medreseler ve kültür müesseselerinin haricindeki âlim ve mutasavvıflara yılda üçyüzbin dinar altın ihsan ediyordu.⁶⁵⁵ Aynı şekilde Sultan Sencer'in de âlimlere nakit para ve pek çok kıymetli eşyayı ihsan ettiği kaynaklarda geçmektedir. Yine Ebu İshâk Şîrazî gibi ünlü bir İslâm âlimi devletin şuûrlu politikası sonucu yüksek bir ücret karşılığı Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde görevlendirilmiştir.

Selçuklular medreseleri ve müderrisleri malî yönden desteklemenin yanında ilim adamlarını sosyal mevki açısından da taltif ediyorlardı.⁶⁵⁶ Devletin ve yöneticilerin bu tutumu, halk nezdinde de ilim adamlarının itibarlarının artmasına sebep oldu.⁶⁵⁷ Selçuklu toplumunda ilim adamlarının çok onurlu bir konuma sahip oldukları açıkça görülmektedir. Devlet erkânının katıldığı ve şeref cübbesini "hil'at" giydirildiği açılış derslerine halifenin de katılması bu onurlu makamı gözler önüne sermektedir.⁶⁵⁸ Devlet

⁶⁵⁰ M. Çelik, agm, s. 326.

⁶⁵¹ Bundarî, s. 83; *Ahbâr*, s. 45–49; M. Çelik, agm, s. 327.

⁶⁵² İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi I*, s. 15.

⁶⁵³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 77.

⁶⁵⁴ M. A. Köymen, "Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları IV*, s. 109.

⁶⁵⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, s. 145.

⁶⁵⁶ M. Çelik, agm, s. 327.

⁶⁵⁷ M. Çelik, agm, s. 327.

⁶⁵⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 234.

yöneticilerinin saraylarda düzenledikleri gerek sohbet meclislerinde, gerek ilim toplantılarında ilim erbabına saygı göstermeleri, bu ilim adamlarının itibarlarını artırmıştır. Tuğrul Bey'in Nişâbur'da inşa ettirdiği medreseye müderris olan Şafîî fakihî Hibetullah Sülükî'nin devlet katında dilediği şeyler yapılıyor ve ona gereken saygı gösteriliyordu.⁶⁵⁹ İlim adamlarının devlet ricalî nezdindeki itibarlarına en güzel örnek Ebu İshâk Şîrazî'nin cenaze töreninde vezir Nizâmü'l-mülk'le beraber bizzat halifenin de iştirak etmesi hadisesidir.⁶⁶⁰ Selçuklular önemli konularda ilim adamlarının ve bu konuda bilgi sahibi olan kişilerin görüşlerini almaktan geri kalmamışlardır. Bunu hem bir görev hem de dini açıdan bir zorunluluk (vacip) kabul etmişlerdir. Hükümdarların meşveret (istişare) yapmaları istenmiş aksi takdirde görüşlerinin bencil ve zayıf olabileceğini ifade etmişlerdir.⁶⁶¹ Bu konu ile alakalı Melikşah, hilalin görülmesi ile birlikte bayram ilan etmiş ancak İmamü'l-Harameyn el-Cüvenynî'nin karşı fetva vermesi üzerine onunla fikir alışverişinde bulunmuş ve bu ilim adamının fetvasına uymuştur.⁶⁶²

Selçuklu Devleti'nde ilim adamlarının ve ilim yuvalarının masumiyeti ve dokunulmazlığı vardı. Nitekim Füseç Medresesi müderrisi Ebu Sa'd b. Ebû Yusuf'un evine sığınan bir kelâm âliminin saldırıya uğraması üzerine, Nizâmü'l-mülk suçluları cezalandırarak medresenin ve müderrisin bir nevi dokunulmazlığını ortaya koymuştur.⁶⁶³ İlim adamlarının bilim ve düşünce hürriyetini devlet garantisi altına almıştır.

Din ve ilim adamlarının onure edilmeleri zaman zaman onların diplomatik görevlerde kullanılmasına neden olmuştur. Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebu İshâk eş-Şîrazî' halife tarafından elçi olarak Melikşah'a gönderilmiştir.⁶⁶⁴ Ebu İshâk eş-Şîrazî'nin şöhreti öylesine yayılmıştı ki Acem topraklarına girdiğinde hangi beldenin sınırlarına varırsa o beldenin çoluk-çocuk, kadın-erkek tüm halkı şehir dışında Ebu İshâk'ı karşılamışlar ve elbiselerine dokunabilmek için izdiham meydana getirmişlerdir.⁶⁶⁵ Yine Sultan Sencer zamanında Nişâbur'da çıkan bir mezhep

⁶⁵⁹ M. A. Köymen, "Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları IV*, s. 108-109.

⁶⁶⁰ M. Çelik, agm, s. 328.

⁶⁶¹ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetname*, s. 134.

⁶⁶² M. A. Köymen, "Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları IV*, s. 234.

⁶⁶³ M. A. Köymen, "Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları IV*, s. 111.

⁶⁶⁴ Bundarî, s. 73; İbnü'l-Esir, X, 81-82, trc. 119-121. Krş. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

⁶⁶⁵ M. Çelik, agm, s. 332.

tartışmasına Sultan doğrudan müdahale etmeyip meseleyi âlimler vasıtasıyla halletmeye çalıştığı görülmektedir.⁶⁶⁶

Halkın bu derece saygı duyduğu bir insana elbette devlet ricalî de saygı duyacaktı. Selçuklular döneminde ilim adamlarının gerek halk nezdinde gerekse devlet ricali nezdinde sosyal mevki açısından bu derece onore edilerek, itibarlı hale getirilmeleri, bir tesadüf eseri değil, şuûrlu bir devlet politikasının neticeleridir, denilebilir.⁶⁶⁷

8) EĞİTİMDE FIRSAT EŞİTLİĞİNİ GETİRMESİ

Nizâmiye Medreseleri kuruluncaya kadar yüksek öğretim daha ziyade maddî imkânları olanların tekelinde bulunuyordu. Yüksek öğretimde fırsat ve imkân eşitliğini devlet eliyle sağlamak Selçuklular'ın en büyük hedefi oldu.

Nizâmiye Medreseleri, tarihte eğitimde şans ve fırsat eşitliği sağlamanın mükemmel örneklerinden biridir.⁶⁶⁸ Nizâmiye'den önce plânlı okulların olduğu, yabancı öğrencilere burslar sağlandığı ve kalmaları için evler verildiği, medrese hocalarına evler tahsis edildiği ve devamlı maaşları olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Fakat bu kuruluşlar hususi idiler. Nizâmiye Vakıfları, yeterli sayıda idareci kadrosu, hocaları, yardımcı hocaları, memurları vs. olan ilk büyük halk ve devlet medresesi idi. O zamanlar yükseköğretim maddî problemi olmayan, kolayca kitap satın alabilen ve çeşitli yerlerde araştırma yapabilenlerin hakkı idi. Devlet, medreseleri "yatılı ve burslu" bir eğitim kuruluşu haline getirmekle öğretimde imkân ve fırsat eşitliğini sağlama çalışmalarına girişmiş oluyordu. Bu medreselere bağlanan zengin vakıflar, onların bütün ihtiyaçlarını karşılayacak sürekli bir gelir kaynağı oluyordu. Yüksek öğretimde fırsat ve imkân eşitliğini devlet eliyle bu dereceye kadar sağlamak yalnız o zaman için değil, bugün içinde ileri bir davranıştır.⁶⁶⁹ Müderris ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanınca, onlar da kendilerini kayıtsızca bilime ve öğrenmeye verebiliyorlardı. Nizâmü'l-mülk'ün inancına göre, eski sultanlar âlimlere ve öğrencilere maaş vermedikleri için, onlar da sultanlara karşı ve hatta onların devletlerine karşı

⁶⁶⁶ M. A. Köymen, "Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları IV*, s. 235.

⁶⁶⁷ M. Çelik, agm, s. 332.

⁶⁶⁸ Sultan Alparslan, Nizâmü'l-mülk ile Nişâbur'da caminin kapısında perişan gençleri görünce sebebini sormuş: Vezir de ona : "*Bunlar insanların en şereflipleri olup dünya zevki bulunmayan ilim talipleridir.*" Cevabını vermiş. Bunun üzerine Sultan kendilerine bir yurt inşaasını ve maaş bağlanmasını emretmiştir. Bk. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 355.

⁶⁶⁹ A. Çetin, agm, s. 187.

propaganda yapıyorlardı.⁶⁷⁰ Medreselerde alınan eğitimin sayesinde toplum katmanları arasında bir fırsat ve imkân eşitliği sağlanmıştır. Bu konuda Kûfeli Arap Ebû Amr İshak b. Mirâr eş-Şeybânî'nin (ö.213/828) gençleri bilgi peşinde koşmaya teşvik eden şu ifadesi bu konunun önemini göstermektedir: “*çünkü eğitim, fakirlere zenginlerin halularını çiğneme imkânı verir.*”⁶⁷¹

Medreseler bir taraftan devlet-ümmet bütünlüğünü sağlarken diğer taraftan da daha önceleri ayrı ayrı işlev gören ulemâ sınıfı ve saray yöneticilerini bir araya getirmeyi başarmıştır. Bu kurumlar ayrıca, İslâmiyet'e henüz yeni girmiş Selçukluları, İslâmi öğrenimin cömert hamileri olarak tanıtmak suretiyle, Selçuklu yönetiminin meşrûiyet kazanmasına da hizmet etmiştir.⁶⁷² Selçuklu toplumu içerisinde müderrislerin ve ulemânın çok onurlu bir konuma sahip olduğu açıkça görülmektedir. Devlet erkânının ve halifenin de katıldığı ve şeref cübbesinin (hil'at) giyildiği açılış derslerinin ortaya çıkışı onların sahip olduğu bu onurlu makamı gözler önüne sermektedir.⁶⁷³

Bu noktada; Nizâmü'l-mülk'ün hamiliğini yaptığı medreselerin Selçuklular'a ve İslâm Dünyası'na şunları kazandırdığını söyleyebiliriz;

İlk olarak medreseler değişik mezhepler arasındaki dengeyi geçici bir süre korumuştur.

İkinci olarak medreseler Selçuklular'ın ayrılmaz bir motifi olarak sosyal düzeni ve toplumsal birlikteliği sağlamışlardır.

Daha sonra medreseler Selçuklu rejimi için resmi devlet ideolojisine sahip güvenilir orta sınıf idareciler yetiştirmiştir. Son olarak medreseler Müslümanlar arasında dinî düşünce birliği sayesinde yeniden sosyal birliğin tesis edilmesine katkıda bulunmuştur.

Bütün bunların yanında Nizâmiyeler, kendilerinden sonra gelen medreseler için bir model oluşturmuşlardır. Daha sonra gelen hükümdarlar ve devlet adamları medrese açma hususunda Nizâmiyeler'i kendilerine örnek almışlardır.⁶⁷⁴ Pederson bu konuya şöyle temas eder: “*Nizâmü'l-mülk'ün enerjik faaliyetleri medrese için yeni bir gelişimin başlangıcı oldu. İktidar sahipleri, o günden itibaren, medreseye ilgi duydular ve*

⁶⁷⁰ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, s. 134.

⁶⁷¹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 234.

⁶⁷² M. Çelik, *agm*, s. 327.

⁶⁷³ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 234.

⁶⁷⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 332.

Nizâmiü'l-mülk tarafından kabul edilen tipte lojman ve talebelerin maiyetlerini temin eden hususlarla birlikte olan medreseler, kendisinden sonra hâkim bir örnek oldu.”⁶⁷⁵

⁶⁷⁵ Pederson. “Mescid”, *İA*, VIII. s. 59.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

MEDRESELERİN KURULDUĞU ALANLAR VE ETKİLEDİĞİ COĞRAFYA

Nizâmiye ve bu ekole bağlı medreselerin Selçuklular'ın hâkim oldukları coğrafyaların en ücra noktalarına kadar yayılmış olduğu kaynaklarca zikredilmektedir. Bu medreseler kurulduğu sahaları etkilediği gibi, yabancı memleketlerden eğitim-öğretim için gelen öğrencilerin eğitimlerini tamamladıktan sonra memleketlerine geri dönmeleri üzerine Nizâmiye Medreseleri'nin misyonu bu coğrafyalara kadar yayılmıştır. En uzak şehir ve kasabalara kadar yaygınlaşan medreseler vasıtasıyla Selçuklular devlet-ümme bütünlüğünü gerçekleştirdikleri gibi bu sahalarda devlet otoritesini de sağlamışlardır. Medreseler vasıtasıyla bir yandan devlet otoritesi güçlendirilmiş, bir yandan ümme tabanında birlik ve bütünlük sağlanmıştır. Böylece Selçuklu Ülkesi'nde medreseler Pamir'den Mısır'a kadar manevî birliği gerçekleştirmenin yanında,⁶⁷⁶ ilim adamları arasında da kaynaşmaya neden olmuştur. Nizâmü'l-mülk, ilk önce İmam Cuveynî için Nişâbur Nizâmiyesi'ni, 1067 yılında Ebu İshâk Şîrazî için Bağdad Nizâmiyesi'ni yaptırmıştır.⁶⁷⁷

1) NİZAMİYE EKOLÜNE BAĞLI MEDRESELERİN KURULDUĞU SAHALAR VE ETKİ ALANLARI

Nizâmiye Medreseleri açılırken uygun coğrafi mevkiler seçilmeye dikkat edilmiştir. Bir şehirde medrese inşaatına karar verilmeden önce, bazı esasların göz önünde tutulduğu şüphesizdir. Sultan Alparslan'dan medrese inşaatı için müsaade alan vezir Nizâmü'l-mülk, bu müesseselerin nerelerde açılması hususunda tam bir yetki ile hareket etmiştir.

Nizâmü'l-mülk'ün bir yerde medrese açılması için göz önünde bulundurduğu başlıca husus, o belde de ders verebilecek tanınmış bir ilim adamının bulunmasıdır. Kaynaklarda O'nun için şöyle söylenir; *“Herhangi bir belde de ulumda temeyyüz ve tebâhür etmiş bir kimse görürse onun için medrese bina eder ve o medreseye vakıf*

⁶⁷⁶ H. Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 75.

⁶⁷⁷ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

tahsis eder ve orada kütüphane bulundururdu.”⁶⁷⁸ Nizâmü'l-mülk, Bağdat Medresesi'ni Ebu İshâk Şîrazî için inşa ettirdiği Selçuklular'ın Bağdat mümessiline yazdığı mektupta açıkça belirtmişti.⁶⁷⁹

Her ne kadar durum böyle gözükse de medreselerin inşâsı sırasında bir takım kriterlerin göz önünde tutulduğu bir gerçektir. Bağdat gibi Hilâfet, İsfehan, Nişâbur ve Merv gibi imparatorluğun önemli kültür merkezlerinin yanı sıra Basra, Taberistan ve Huzistan gibi Şîî kesimlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde Nizâmîye Medreseleri'nin kurulmasına önem verilmiştir. Gelişi güzel serpiştirmenin yerine, medrese yapılacak beldelerin özellikleri yanında, medrese kurabilmek için o mahalde ders verebilecek ilim adamının bulunması da göz önünde tutulmuştur. Zaten bu vasıfta ilim adamlarının daha çok büyük kültür merkezlerinde bulunacağı bir gerçektir. Bununla birlikte, küçük şehirlerde de medrese kurulduğu olmuştur. Şu halde birkaç istisna dışında, medrese inşâ edilmesine karar verilen merkezlerin aynı zamanda büyük kültür merkezleri olduğu söylenebilir.

Medreselerin inşâsı için vezir Nizâmü'l-mülk, Bağdat'taki vekillerine, bu işe memur ettiği Ebu Said Sufî'ye gerekli parayı vermelerini emretmiştir. Ebu Said Sufî'de bu para ile Dicle kenarında arsa satın alarak, medreseyi inşâya başlamıştır.⁶⁸⁰ Bağdat Medresesi'nin inşâsına Kasım 1067 (Zilhicce 457)'de başladı ve iki yıl sürdü.⁶⁸¹ Kaynaklarda Nizâmü'l-mülk'ün sıra ile şu şehirlerde medrese inşâ ettirdiği kaydedilmektedir;⁶⁸² Bağdad, Belh, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amül (Taberistan), Musul, Kum, Zebid, Fusenc (Büsenç), Huzistan, Rey, Hircird (Hargird), Cizret'ü ibn Ömer, Zahir gibi büyük merkezlerde kurulan ilk medreseler Nizâmîye adını almış ve sonradan diğer isimlerle başka medreseler kurulmuştur.⁶⁸³ Bu medreseler de kısa zamanda önemli bilim merkezleri arasında yerini almıştır.⁶⁸⁴

Köymen, Turtuşî'ye dayanarak medreselerin yayıldığı alanı şu şekilde belirtmektedir. “*Bu müesseseler Kudüs'ten başlayarak bütün Suriye, Diyar-ı Bekr, İki Irak (Irak- Arab ve Irak-ı Acem) Horasan ve Semerkand'a kadar bütün ülkelere yayıldı.*

⁶⁷⁸ Bundarî, s. 48.

⁶⁷⁹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 368.

⁶⁸⁰ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

⁶⁸¹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

⁶⁸² M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350; İ. Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s. 175.

⁶⁸³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 332.

⁶⁸⁴ Y. Akyüz, *Türk Eğitim*, s. 53; M.A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

Ceyhun'dan (Kudüs'e kadar) aşağı yukarı yüz günlük yol idi. İlim taşıyıcı veya ilim taleb eden mutassıb ve zahid ancak onun zâviyesinde kalırdı. Böylece büyüklüğü şamil ve devamlı idi."⁶⁸⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere medreseler Selçuklular'ın hâkim oldukları coğrafyanın hemen hemen bütününde kurulmuştur. Maverâünnehir'den Mısır'a kadar olan coğrafyalarda Nizâmiye ekolüne ait medreseler inşa edilmiştir. Al-Subkî medreselerin yayıldığı sahalarla ilgili şunları ilave etmektedir: "*Irak ve Horasan bölgesindeki her kasabada onun tarafından kollanan, gözetilen bir medrese olduğunu söylemektedir*"⁶⁸⁶ Nizâmiye Medreseleri'nin yayılması ile ilgili Ahmed Çelebi konuya ilişkin şu değerlendirmeye yer vermiştir; "*Nizâmü'l-mülk'ün medreseleri bütün dünyaca meşhurdur. Bu medreselerin bulunmadığı hiçbir belde yoktur. Hatta hiç kimsenin uğramadığı, yeryüzünün sapa bir köşesi olan Cizre'ye varıncaya kadar. Oraya bile büyücek güzel bir medrese yaptırmıştır ki, bu gün Radyüddin Medresesi diye tanınır.*"⁶⁸⁷ İsfahanî ise; "*Nizâmü'l-mülk hangi kasabada, nerede ilimde isim yapmış ve derinleşmiş bir kimse bulmuşsa, onun adına bir medrese bina etmiş ve ona bir vakıf tesis ederek bir de kütüphane kurmuştur.*"⁶⁸⁸ diyerek medreselerin kasaba ve köylere kadar yaygınlaştığına işaret etmektedirler. Yukarıdaki ifadelere dayanarak herhangi bir alanda ihtisas ve bilgi sahibi bir ilim adamının bulunduğu yerlere medrese açılmış olduğunu ve bu kurumların zaman içerisinde hızla yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

İlmî ve kültürel alanda önemli gelişmelerin yaşandığı Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu sahalara diğer bölgelerden insanlar akın etmeye başladı. Nizâmiye Medreseleri'nin maddî imkânları ve hocalarının ilimdeki şöhreti⁶⁸⁹ sebebiyle Azerbaycan, Tiflis, Yemen, Mısır, Mağrip ve Endülüs gibi İslâm âleminin değişik bölgelerinden öğrenciler buralara gelerek ilim tahsil etmişler, sonrada memleketlerine dönerek Nizâmiye misyonunu yaşadıkları bölgelere taşımışlardır. Selçuklular'ın ilim adamlarına önem vermesi, kısa zamanda Çin sınırından Akdeniz kıyılarına kadar olan

⁶⁸⁵ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 350.

⁶⁸⁶ O. Safı, agm, s. 356.

⁶⁸⁷ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 113-114.

⁶⁸⁸ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 113-114; N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 328.

⁶⁸⁹ Nizâmiye müderrislerin itibarı son derece yüksekti. Nitekim Nişâbur Nizâmiyesi'nin müderrisi İmamü'l-Harameyn Cüveynî vefat ettiği zaman 400 civarında olan talebesi hocanın arkasından haykırarak ağlamış, kalemlerini, okkalarını kırmışlar ve Cüveynî'nin Meni Camii'ndeki minberini parçalamışlardı. Cüveynî'ye tutulan yas yüzünden medrese bir yıl kapalı kalmıştı. Bk. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 395.

bölgelerin birer ilim ve kültür merkezleri haline gelmesine, dinî ve aklî ilimlerde önemli şahsiyetlerin yetişmesine neden oldu. Selçuklu Ülkesi'nde Pamir'den Mısır'a kadar manevî birliği gerçekleştirmenin yanında,⁶⁹⁰ ilim adamları arasında da kaynaşmaya neden olmuştur. Özellikle medrese inşa edilen yerler, buralardaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin de katkısıyla birer kültür merkezi haline geldiler.⁶⁹¹

Medreseler her ne kadar Sünnî'likle Şî'lik arasındaki propaganda savaşı ortamında Sünnî'lerin bir eğitim kurumu olarak doğup gelişmişse de fazla olmamakla beraber Şî Medreseleri'ne de rastlanmaktaydı. Başlangıçtaki yoğun propaganda savaşı yavaşlayınca, bazı emirler kendi yönetimlerindeki Şî halk için de medreseler yaptırmışlardı.⁶⁹² Hatta ılımlı Şî'lerin kendilerinin bile medreseler yaptırdıklarını görüyoruz. İbn-i Battuta, 1328 yılında Meşhed Ali'de bir Şî Medresesi'ne rastlamıştı. İsfahan'da 1325 yılında yapılan İmamî Medresesi de iç duvarlarında hem Dört Halife'nin hem de 12 imamın adlarını bulundurması dolayısıyla bir Sünnî-Şî medresesi olma özelliğini gösteriyordu.⁶⁹³

Nizâmü'l-mülk'ün sağlam esaslar üzerine oturduğu Nizâmiye geleneği ve bu geleneğe ait medreselerin gösterdiği başarı üzerine, Selçuklu Ülkesi'nin çeşitli şehirlerinde yaygın bir medrese kurma faaliyeti başladı. Büyük Selçuklular'dan sonra, medrese kurma faaliyetleri durmaksızın devam etmiştir.⁶⁹⁴ Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, Selçuklu Şube Devletleri, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları ve Anadolu Selçuklu Devletleri ile Şam, Erbil, Azerbaycan, Fars Atabegleri'nin kurdukları medreseleri görüyoruz. Büyük Selçuklular'dan sonra kurulan Türk Atabeglikleri ve diğer Selçuklu Devletleri Medreseleri'nin; Batınlığe karşı Ehl-i Sünnet'in düşünce, inanç ve ideolojisini yayacağını iyi biliyorlardı.⁶⁹⁵ Bundan dolayı onlar da selefleri olan Selçuklular'ın takip ettiği yolu takip etmişler, hatta köylere varıncaya kadar bu maksatla medrese inşa etmişlerdir. Nizâmiye Medreseleri'nin metotlarına göre Irak, Horasan, Maverâünnehir ve Arap Yarımadası'nda da medreseler inşa edildi.

⁶⁹⁰ H. Gazi, Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 75.

⁶⁹¹ M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

⁶⁹² M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 357.

⁶⁹³ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 87.

⁶⁹⁴ Z. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 239-240.

⁶⁹⁵ C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 10-11.

Bu devletlerin hepsi, egemen oldukları yörelerde Selçuklu medrese geleneğini devam ettirmişlerdir.⁶⁹⁶ Kirman Selçukluları'nda ilk medreseyi Melik I. Turanşah (1085–1097) yaptırmıştır.⁶⁹⁷ Yine Kirman'da Atabeg Müeyyidüddin Reyhan bir medrese ve hankâh yaptırmıştır.⁶⁹⁸ Kirman Selçukluları, Kirman'da İsmetîye ve Kuba-i Sebs Medreseleri, Azerbaycan'da Yağlı-Sıyan oğlu Mehmet'in yaptırdığı medreseler, Bağdat'da Nizâmü'l-mülk'ün rakibi Tâcü'l-mülk'ün kurduğu Tâciye Medresesi başta olmak üzere birçok medrese kurulmuştur. Nitekim İbn-ü Cübeyr 1184 yılında Bağdat'ı ziyaret ettiğinde, otuz kadar medrese gördüğünü zikreder.⁶⁹⁹ Bir başka araştırmacı da Nişâbur'da 8 medrese, İran'da da Şafiî fıkhı okutan 17 medrese bulunduğunu yazar.⁷⁰⁰

Tarihçiler Dimaşk'da kurulan ilk medrese olarak 1098 yılında Bâbü'l-Berîd'de Şücâeddin Sâdır b. Abdullah tarafından inşa ettirilen "Sâdırîyye Medresesi"ni kabul ederler. Bu medreseyi sırasıyla, 1131 yılında Tarhâniye Medresesi, Belhiye Medresesi, 1132 yılında Hâtuniyetü'l-Burhâniye Medresesi ve 1136 yılında kurulan Emîniye Medresesi ve Şerefiye Medreseleri takip eder.⁷⁰¹

Selçuklular'ın bu başarısı, İslâm âleminin birlik ve bütünlüğünü korumak ve devleti muhafaza etmek için Selahaddin Eyyubî, Nureddin Zengî gibi devlet adamlarına da ışık tutmuştur.⁷⁰² Selçuklular'dan sonra bu mücadeleye Atabeg Nureddin Zengî, Artukoğulları ve Sultan Selâhaddin Eyyubî de devam etmiş ve Suriye, Filistin ve Mısır'da medreselerin iyice yerleşmesi sağlanmıştır.⁷⁰³ Nitekim Musul, Şam ve çevrelerinde hâkim olan Türk Atabekleri'nden Nureddin Zengî Şam, Halep, Hama, Hıms ve Baalbek gibi yerlerde medreseler inşa ettirmişti. Onun Şam'da inşa ettirdiği medreselerden bazıları şunlardır; Darû'l-Hadis, en-Nûriye, es-Salâhiyye, el-İmâdiye, el-Kilâse, en-Nûriyetü'l-kübra, en-Nûriyetü's-Suğra, Halep'te el-Halvîyye, el-Asrûniye, eş-Şuaybiyye, Hama ve Hıms'ta ikişer medrese ve Baalbek'te de bir medrese inşa edilmişti.⁷⁰⁴ Başka bir kaynakta Nureddin Zengî zamanında Şam'da 22, Halep'te 8, Musul'da 5, Harran'da 4, Sincar'da 6, Cizre'de 4, Amid, Membic ve Rakka'da 2'şer,

⁶⁹⁶ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 86.

⁶⁹⁷ E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 210–217.

⁶⁹⁸ A. Sevim – E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 532–524.

⁶⁹⁹ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 375.

⁷⁰⁰ A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 375.

⁷⁰¹ R. Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 257.

⁷⁰² R. Şeşen, "Eyyübiler", *DGBİT*, VI, s. 412.

⁷⁰³ R. Şeşen, *Salahaddin Eyyübî ve Devlet*, s. 324.

⁷⁰⁴ A. Çetin, agm, s. 187.

Meyyafarikîn'de 3, Busra, Baalbek, Hama, Hıms, Maarretu'n- Numan, Re'sü'l-Ayn ve Urfa şehirlerinde birer medrese vardır.⁷⁰⁵ Nureddin Zengî Batınlara karşı Ehl-i Sünnet'in ideolojisini yaymak ve Şam'da siyasî birliği sağlamak için medreselerin oynayacağı rolü iyi biliyordu.

Burada sayılan Şam Medreseleri'nden başka şehirde 3 tane tıp medresesi (Dahvaziye, Donaysiriye ve Lâbudiyetü'n-Necmiye medreseleri) ve 18 adet de Dârü'l-Hadîs bulunuyordu. Şam'ın yanı sıra Suriye'nin önemli medrese şehirlerinden biri de Halep idi. Halep'te –kaynaklarca tespit edilen- 30 Şafîî, 30 Hanefî ve az sayıda da Malikî ve Hanbelî medresesi vardı. Bu iki büyük şehrin yanı sıra Hama ve Humus'ta birçok Şafîî ve Hanefî medresesi vardı. Musul ve Trablus da gene 10'un üzerinde medrese sahibi olan önemli kentler idi.

Mısır, Suriye ve Filistin'e hâkim olan Eyyubîler, pek çok medrese kurmuşlardı. Hatta Nizâmü'l-mülk'ten sonra en çok medrese kuran Selahaddin Eyyubî'dir. Selahaddin Eyyubî (1174–1193) Mısır'da Fatımî Devleti'nin veziri olarak devlet yönetiminde dizginleri eline geçirdiği andan itibaren Fatımîlerin başkenti Kahire'de Nizâmîye ekolüne benzer medreselerin kurulduğunu görmekteyiz.⁷⁰⁶ Amr İbn-ü As camii yakınında kurulan Nasırıyye Medresesi Şafîî'lere tahsis edilmişti. Yine aynı bölgede Malikîler için el-Kamhiyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Nitekim Eyyubî Hükümdarları'nın inşa ettirdikleri medrese sayısı Mısır'da 7, Şam'da 7 ve Kudüs'te 3 olarak kaynaklara geçmiştir.⁷⁰⁷ Hükümdarların bu tür davranışları kendilerinden sonra gelen hükümdarlara ve ekonomik yönden zengin insanlar için bir örnek teşkil etmiştir. Bu dönemde Mısır'da 13, Şam'da 12, Kudüs'te 2 olmak üzere toplam 27 medresenin Zengî'ler tarafından kurulduğu bilinmektedir.⁷⁰⁸

Filistin'de de Sultan Selâhaddin Eyyubî ve emirleri tarafından birçok medreseler (başta Kudüs olmak üzere) yaptırılmıştı. Mısır'da da Sultan Selâhaddin dönemine kadar camiler içindeki yoğun öğretime karşılık, bundan sonra yoğun bir medrese yapımına başlandığı görülmektedir. Sultan Selâhaddin Mısır'a (Kahire) 5 medrese kurmuştu, kendisinden sonra gelenler, Memlûklüler zamanına kadar 26 medrese daha

⁷⁰⁵ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 86.

⁷⁰⁶ R. Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 321–322.

⁷⁰⁷ R. Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 321–322.

⁷⁰⁸ Z. Kazıcı, "Eğitim", *DGBİT*, XIV, s. 86.

kurmuşlardır. Memlûklüler zamanında ise Kahire Medreseleri'nin sayısı 115'i aşıyordu. el-Makrizî'nin verdiği 73 medreselik listenin mezheplere göre dökümü ise şöyledir.

Medreseler	Sayısı	Medreseler	Sayısı
Şafîî medreseleri	14	Malikî-Hanefî medreseleri	1
Hanefî medreseleri	10	Dört mezhebe ait	4
Malikî medreseleri	4	Mezhebi bilinmeyen	25
Şafîî-Maliki medreseleri	3	Yarı medrese	4
Şafîî-Hanefî medreseleri	6	Dâru'l-Hadis	2

Medreselerin Hicaz ve Kuzey Afrika ülkelerine yayılmaları da Sultan Selâhaddin Eyyubî zamanından sonra başlamıştır. Ancak burada da hiç bir zaman Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'daki yoğunluğuna ulaşamamıştır.

2) ANADOLU'DA KURULAN MEDRESELER

Anadolu Selçuklu ve Atabeglikler döneminde de Nizâmiye Medreseleri ekolüne bağlı medreseler kurulmaya devam etmiştir. Anadolu'nun muhtelif emirleri, medrese inşaasında, adeta birbirleri ile yarış halinde idiler. Böylece, medrese Türkler'de insan hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuştur.⁷⁰⁹ Tâcü'l-mülk Ebü'l Gânaîm Bağdat'ta Tâciye Medresesi, Müstevfi Şerefü'l-Mülk Ebu Sa'd Muhammed Bağdat'ta İmam-ı Azam türbesi yanında ve Merv'de Hac Emiri Kutlug b. Beytekin Kûfe'de Ebu Amr Nesevî Harezm'de, Hacib Emir Kamac'ın Naibî Ebu Nasru'l-Kaşî Kaşan, Ebher, Zencan ve Gence'de birer medrese yaptırmışlardır.⁷¹⁰

Anadolu'da medreselerin, ilk örnekleri Danişmendliler ve Artuklular devrinde görülür. Tokat ve Niksar'da 1157 yılında yapılan Yağbasan Medreseleri ile Artuklular devrinde Mardin'de Hâtuniye Medresesi, Diyarbakir'de Zinciriye (1198) ve Mesûdiye (1198–1223) Medreseleri ilk örnekleridir.⁷¹¹ Ancak Anadolu'da medreseler Selçuklular zamanında gelişmiştir. En eski medreselerin yedinci asırdan kalma olduğu bilinmektedir. Bunlardan Kayseri'deki Çifte Medrese (1205) ve Huant Hatun

⁷⁰⁹ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 348

⁷¹⁰ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 337.

⁷¹¹ Celâl Esad, Arseven, "Türk Sanatı", TAV, s. 2069–2086.

Medreseleri en eskileridir. Konya’da Sultaniye, Sırçalı Medrese (1243–1244) , İnce Minareli Medrese (1275–1276) Karatay Medresesi ve Şerif Mes’ud Medresesi (1251–1252) yıllarında inşa edilmişlerdir.⁷¹² Bunlardan başka diğer şehirlerde de medreselerin kurulduğu İbn-i Batuta’nın Seyahatnamesi’nden anlaşılmaktadır. Seyahatname’de küçük kasaba ve şehirlerde bile medreselerin bulunduğu, hatta İbn-i Batuta bu medrese hocaları ile sohbet ettiklerini aktarır.⁷¹³ Anadolu’nun diğer şehirlerinde kurulan medreselerden bazıları şunlardır; Kayseri’de Sahibîyye, Burucîye, Çifte Minare ve Küllük Camiî Medresesi, Sivas’ta Gök Medrese, Tokat’ta Gök Medrese ve Çukur Medresesi, Kırşehir’de Cacabey Medresesi, Aksaray’da Tâcû’l-Vezir Medresesi, Malatya’da Ulu Cami Medresesi, Afyon’da Kale, Antalya’da İmaret, Ata Bey ve Karatay Medreseleri Ankara’da I. İzzettin Keykavus Medresesi, Antalya’da Ertokuş Medreseleri inşa edilmiştir.⁷¹⁴

Anadolu Beylikleri döneminde de Nizâmiye Medreseleri ekolüne bağlı medreseler inşa edilmeye devam edilmiştir. Hamidoğulları döneminde 1237 yılında Dündar Bey Eğirdir’de 1319 yılında Emir Sinanedîn tarafından Korkuteli’nde birer medrese inşa edilmiştir. Germiyanoğulları (814/1411–1412) Germiyanoğlu Medresesi’ni inşa ettirmişlerdir. Bu yapı Osmanlılar döneminde de medrese olarak kullanılmıştır. Yine Karamanoğulları tarafından Aksaray’da Zinciriyye Medresesi, Ermenek’te Emir Musa Medresesi, Karaman’da Nefise Sultan (Hatuniyye) Medresesi, Mut’ta Lala Paşa Medresesi bu medreselerden bazılarıdır. Artuklular döneminde de medrese inşaasına hızla devam edilmiştir. Urfa Ulu Cami (507/1113–1114) Kızıltepe Harezm (608/1211) Mardin, Sultan İsa (787/1385) medreseleri bunlardan sadece birkaçıdır. Anadolu Selçuklular’dan sonra Doğu Anadolu’ya hâkim olan İlhanlılar da çok sayıda medrese kurmuşlardır. Sivas’ta Çifte Minareli Medrese, Erzurum’da Yakutiyye ve Çifte Minareli Medreseler örnek olarak gösterilebilir.

3) NİZAMİYE VE BU EKOLE BAĞLI MEDRESELERİN ETKİLEDİĞİ SAHALAR

Nizâmiye Medreseleri kurulmadan önce de Irak İslâmi ilimlerin merkezi idi. Diğer müslüman memleketlere ilim buradan yayılıyordu. Âlimler ya hac görevlerini yerine

⁷¹² Oktay Aslanapa, “Türkler (Türk Sanatı)”, *İA*, XII/11, 627–660.

⁷¹³ Z. Kazıcı, “Eğitim”, *DGBİT*, XIV, s. 87.

⁷¹⁴ N. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 337.

getirmek ya da zalim bir yöneticinin zulmünden kaçmak için çok yer değiştiriyorlardı. Bu nedenle, ziyaret ettikleri memleketlerde ilmin yayılmasına öncülük ediyorlardı. Böylece İran, Suriye, Mısır ve Hicaz gibi memleketler ilmî yönden Irak'tan daha aşağı olmasına rağmen ziyaretçi âlimler vasıtasıyla İslâm âlemindeki yenilikleri ve keşifleri yakından takip etme fırsatı buluyorlardı. Bu durum Nizâmiye Medreseleri'nin kurulması ile daha da hızlandı. Nizâmiye Medreseleri'nin şöhretinden ötürü çok sayıda talebe İslâm Coğrafyası'nın değişik bölgelerinden geçim ve barınma sıkıntısı taşımadan medreselere gelip eğitim alıyorlardı. Selçuklu Medreseleri hakkında bilgi veren İbn-ü Cübeyr bu faaliyetleri över ve şöyle der. “*Bütün Şark memleketlerinde ilim talebeleri için kurulmuş pek çok vakıf vardır. Orada tahsil için pek çok imkânlar hazırlanmıştır. Her şeyden önce geçim derdi, öğrencilerin zihinlerini meşgul etmeyecektir.*”⁷¹⁵ Eğitimlerini tamamlayan bu talebeler geri döndüklerinde memleketlerinde Nizâmiye Medreseleri'nin misyonunu da taşımış oluyorlardı.

Selahaddin Eyyubî Mısır, Şam, Halep ve Suriye'de Nureddin Mahmud b. Zengî'nin yaptığı gibi Şafîî ve Malikî esaslara göre eğitim yapan medreseler açtırdı.⁷¹⁶ Makrizî'nin ifadesiyle bu medreselerin açılması “*Fatımî Devleti'ne indirilen en büyük darbe*” olmuştur.⁷¹⁷ Bu olay bir nevi Şîî Fatımîlerinin ve destekçilerinin kalesinin düşmesidir. Bu dönemde Nizâmiye Medreseleri'nin etki ve faaliyet alanının Kuzey Afrika sahillerine ulaştığı görülmektedir. Bir dönem Şiâ'nın eğitim ve propagandacılarının (daîlerin) yetiştiği merkez olan el-Ezher Memlûkler zamanında Baybars'ın girişimi ile Nizâmiye ekolüne benzer bir yapıya kavuşmuştur. Melik Zahir Baybars saltanatı ele geçirdiği zaman Fustât ve Kahire'ye bir Şafîî, bir Hanefî, bir Malikî ve bir de Hanbelî olmak üzere dört kadı tayin etti.⁷¹⁸ Bu uygulamadan sonra İslâm beldelerinde meşhur fıkıh mezheplerinden yalnızca dört tanesinin yerleşmesine imkân tanındı. Bunların dışında bir mezhebe müntesip olanlar yalnız bırakıldılar ve dışlandılar. Bir kimse bu dört mezhepten birisine müntesip olmadığı sürece, ne kadılığa ne de Cuma hatipliği, imamlık ya da müderrislik gibi görevlere verildi.⁷¹⁹

İslâm Dünyası'nın batısında yer alan Endülüs Emevî Devleti'nde bulunan Kurtûba Üniversitesi o devir dünya üniversiteleri arasında çok yüksek bir mevkiye sahipti. Bu

⁷¹⁵ C. Anadol - N. Abbaslı - F. Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, s. 341.

⁷¹⁶ H. D. Yıldız, “Abbasîler” *DGBİT*, III s. 302.

⁷¹⁷ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 68.

⁷¹⁸ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 43.

⁷¹⁹ G. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 44.

İslâm Üniversitesi hem Kahire'deki el-Ezher hem de Bağdat'taki Nizâmiye Medreseleri'nden önce kurulmuştu. Ancak daha sonraki süreçte Nizâmiye Medreseleri'nin batı Müslüman dünyasına tesiri oldukça büyük olmuştur. Batı İslâm Dünyası'nda dinî ilimler ihmal edilmiş, kelâmî ve felsefî ilimler ihmal edilmekle kalmayıp bir nevi yasaklanmış durumda idi.⁷²⁰ Dinde ve hukukta izlenen prensipler İslâm'ın temel kaynağı Kur'an, Hadis ve Usul-ü Fıkıhtan değil, yalnızca Malikî kaynaklardan ve fûrû ile ilgili el kitaplarından çıkarılmıştır. Kur'an-ı ve Hz. Peygamber'in Hadisi'ni incelemek tamamıyla ihmal edilmişti.⁷²¹

Kuzey Afrika ve Endülüs'teki âlimler her türlü felsefî münakaşalara karşı olan, dinî ve aklî her türlü yeniliklere karşı kimselerdi.⁷²² Nizâmiye'nin tesiri buralara Mısır'dan daha direkt oldu. Endülüs'ten ve Kuzey Afrika'dan gelen öğrenciler Nizâmiye Medreseleri'nde Nizâmiye vizyonunda yeni fikirlerle, Sünnî ve Eş'arî prensipler doğrultusunda yetiştiler. Bu öğrenciler memleketlerine döndükleri zaman öğrenmiş oldukları prensipleri ve metotları yaydılar. Kuzey Afrika ve Endülüs'teki bu durum İbn-i Tumert'in gelişine kadar devam etti. İbn-i Tumert⁷²³ Nizâmiye Medresesi ve temeli İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'an, Hadis ve Usul olan akılcı bir felsefe üzerine yeni bir mezhep kurdu. O'nun kurduğu mezhep kısa sürede Kuzey Afrika ve Endülüs'te hızla yayıldı. O'nun getirmiş olduğu yeni sistem Kuzey Afrika'da olduğu gibi Endülüs'te de kurulu sistemleri alt üst ederek, Nizâmiye sistemine benzer medreseler oluşturmayı başarmıştır.⁷²⁴

Görüldüğü gibi, Türkler sadece İslamın kılıca dayalı muhafazasını yapmakla kalmayıp açmış oldukları ilim ve irfan yuvaları ile ilim faaliyetlerine büyük önem vermişlerdir. Bu sayede yıllarca devam edecek olan Türk İslam devletleri ve toplumunun devamını sağlayacak bilgi birikimi ve yetişmiş insan gücünü meydana getirmişlerdir. Bu eğitim faaliyetleri, Türkler'in sadece kılıçla mücehhez silahlı

⁷²⁰ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 64.

⁷²¹ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 64.

⁷²² M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 118.

⁷²³ İbn-i Tumert Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah Mehdi, (1078/1129) Kuzey Afrika'dan Doğu'ya İslâm Toprakları'na yaptığı seyahati ve burada yaptığı ilmi faaliyetleri ile temeyyüz etmiş bir kişidir. Seyahati esnasında Bağdat, Mekke, İskenderiye ve Kahire'de büyük âlimler ile münasebet kurmuş ve doğunun çeşitli görüşlerini tanımıştır. Nizâmiye Müderrisleri'nden Keyâ Harrâsi'den ders aldı. Muhtelif mezheplerin ve özellikle Şafîî Mezhebi'nin prensiplerini inceledi. Nizâmiye Hocaları'ndan kelâm dersi aldı ve meşhur bir kelâmcı oldu. İbn-i Tumert memleketine dönünce Kuzey Afrika ve Endülüs'ü etkisi altına alacak yeni bir mezhep kurdu. Maturidî ve Eş'arî prensiplerinin sentezini yapmıştır. Bk. M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 98–99.

⁷²⁴ M. A. Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm*, s. 65.

kuvvetlere değil kalem ve kitap teğhizatıyla donanmış irfan ordularına da sahip olmalarını sağlamıştır.⁷²⁵ Elde edilen bu yapı uzun yıllar insanlık tarihinin kültür ve medeniyet beşiği olmuştur. Bu beşikten uzun yıllar insanlığa ışık huzmeleri halinde kültür ve medeniyet transferi yapılmıştır. Bağrında yetiştirdiği ilim adamları vasıtasıyla dünya bilim tarihine silinmeyecek izler bırakmıştır. Bu ilim ve irfan yuvalarında oluşturulan çok kültürlü ve homojen yapı ile insanların kardeşçe ve hoşgörü çerçevesinde birlikte yaşayabileceklerini göstermiş, dünyaya insanlık dersi vermiştir.

⁷²⁵ A. Çetin, agm, s. 180.

SONUÇ

İslâm eğitim sistemi, dinî bir nitelik taşıyordu. Vakıf sistemine dayanıyor ve esas itibarıyla özel şahıslarca gayr-ı resmî olarak finanse ediliyordu. Eğitim kurumları, gayr-ı resmî, resmî ve özel olarak teşkilatlanmış olup, talep eden tüm müslümanlara açıktı. Medrese, İslâm Eğitim Tarihi'ne damgasını vurmuş en önemli eğitim kurumudur.

Medrese tarihi, birçok bilinmeyen noktayla başlamaktadır. Medresenin gelişimi dinî-siyasî mahiyetli sebeplerle bağlantılı olduğu ve bunlara da tarafgir kaynaklar aracılığı ile ulaşıldığı için, yanlış anlamalar ortaya çıkmıştır. Bu noktada bilmemiz gereken husus, Nizâmü'l-mülk tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluş amaçlarına ulaşip ulaşamadığıdır.

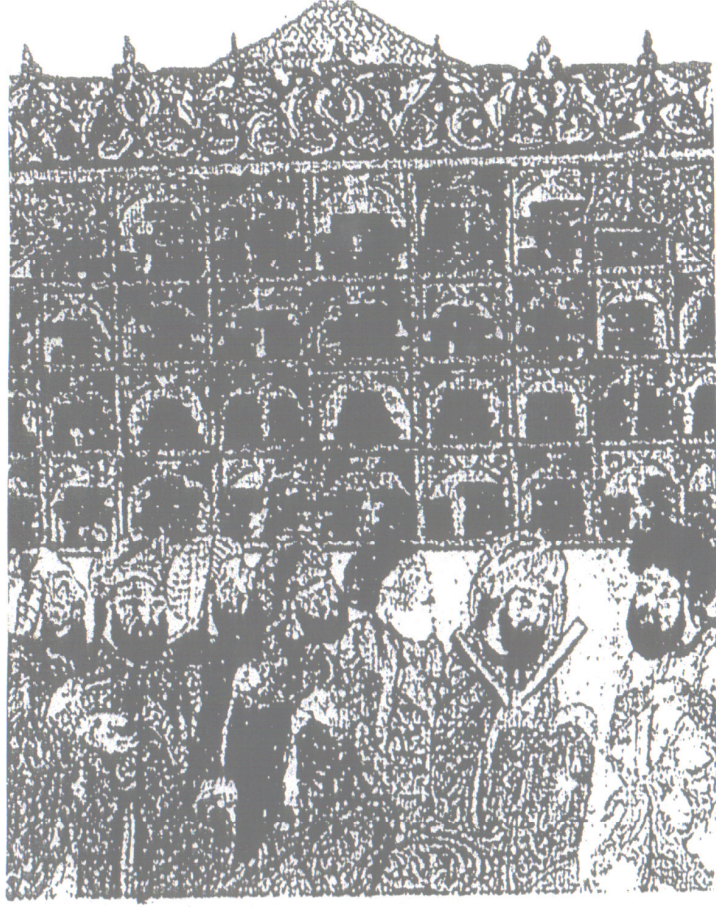
İslâm Dünyası'nda, Nizâmü'l-mülk'ün başlattığı medrese geleneğinden önceki medreseler bulunmaktadır. Fakat onların hiç birisi uzun ömürlü olamamıştır. Ama Nizâmü'l-mülk'ün gayret ve heyecanı medrese için yeni bir gelişme devrinin başlangıcı olmuştur. Bu yüzden olsa gerek ki, İslâm Dünyası'nda ilk defa medreselerin Nizâmü'l-mülk ve dolayısıyla Selçuklular tarafından açıldığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. Gerçekten, medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, tahsilin meccanî olması ve medrese teşkilatının en küçük ayrıntılarına kadar tesbiti, Selçuklular'ın eseridir. Selçuklular, kurdukları medreseleri, hem ilmin gelişmesini sağlamak, hem ilmiye mensublarına maaş bağlayarak onları devletin yanında tutmak, hem de Fatımîler'in Şîf'lik müdafaası gayesiyle tesis etmişlerdir.

Nizâmiye Medreseleri yetiştirdiği öğrencilerle Şîf propagandasını ve Batınî faaliyetlerinin ortaya koyduğu esasları yıkmayı başardı. Nizâmiye Medresesi hocaları yalnız okulda ders vermekle yetinmeyip yukarıda da belirttiğimiz üzere oluşturdukları halk meclislerinde Batınî prensipleri münakaşa etmek, onları yıkmak ve Eş'arî'liği zafere ulaştırmak için büyük çaba harcadılar. Kısa zamanda Fatımî faaliyetleri başarısızlığa uğradığı gibi, Şîf propagandacıları vasıtasıyla elde etmeye çalıştığı meşru zemini de kaybetti. Hatta Mısır'ın Selâhaddin Eyyubî tarafından fethinden sonra burada Şafîî'liğin yayılması için bu mezhep prensipleri mecbur kılındı. Nizâmiye Medresesi'nin seçkin âlimleri tarafından eğitilen bu hanedan Eş'arî ve Şafîî taraftarı idi. Selahaddin Mısır'da Şîf'liği devirerek, Sünnî prensipleri, bilhassa da Eş'arî'liği ve Şafîî'liği başarıya ulaştıracak tedbirleri almıştır.

Büyük Selçuklular'dan sonra medrese tesisi, bütün İslâm Dünyası'nda bir gelenek haline geldi. Teşkilat ve işleyiş bakımından Nizâmiye Medreseleri örnek alınarak köylere varıncaya kadar her yerde medreseler açıldı. Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluşundan sonra İslâm Dünyası'nın hemen hemen her bölgesinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin başlayıp geliştiğini buna paralel olarak da medreselerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Medreselerin bu denli yayılmasına etki eden faktörlerden birisi de Selçuklular'ın sağlamış olduğu güven ve istikrar ortamıdır. Ülkede ticaretin ve ticarî faaliyetlerin artması, ziraatın gelişmesi, ekonomik rahatlığın olması, insanların güvenle seyahat etmeleri, ilim öğrenmek veya başka amaçlarla istedikleri yerlere gidebilmeleri medreselerin gelişimini hızlandıran etkenlerdendir.

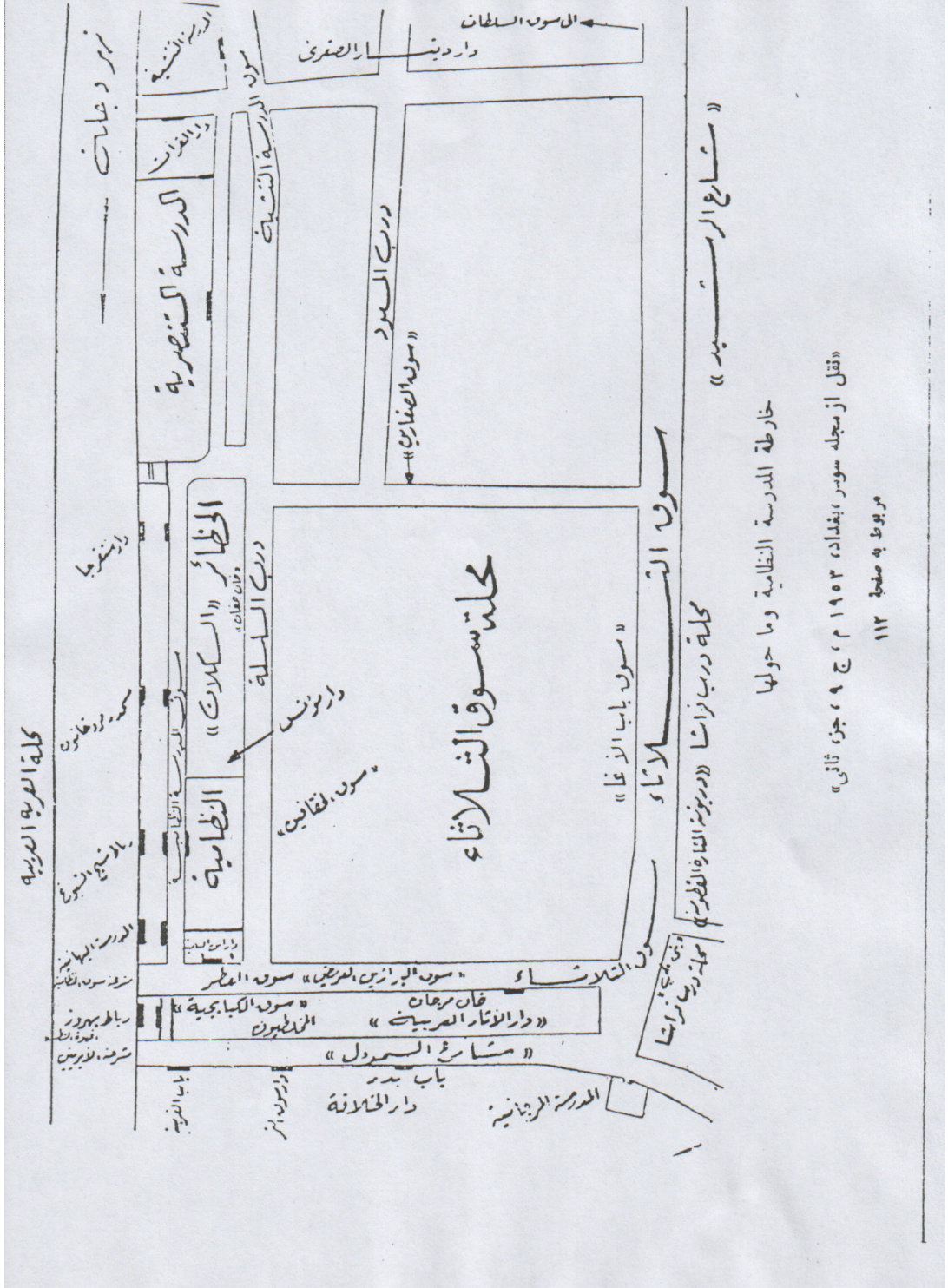
Nizâmiye'nin etki ve tesir alanı sadece Irak, İran, Suriye ve Mısır'la sınırlı kalmayıp, Kuzey Afrika sahilleri ve Endülüs'e kadar uzanmıştır. Nizâmiye'nin tesiri buralara Mısır'dan daha direkt olmuştur. Endülüs'lü ve Kuzey Afrika'lı öğrenciler Nizâmiye Medreseleri'nde yeni fikirler, Sünnî ve Eş'arî prensipler doğrultusunda yetişmişlerdir. Bu öğrenciler memleketlerine döndükleri zaman öğrenmiş oldukları prensipleri ve metotları bu sahalarda yaymışlardır.

Sonuç olarak, Nizâmiye Medreseleri kuruluş hedeflerine tamamen ulaşıp yalnızca Şî'liğe karşı denge kurmakla kalmayıp, Ehl-i Sunnet kabul edilen mezheplerin birbirleri üzerinde tahakküm kurmalarını engellemiş ve mezhepler arasında bir denge kurmuştur. Şî'lik karşısında üstün bir başarı sağlamış ve İslâm âleminde devlet- ümmet bütünlüğünü gerçekleştirmiştir.

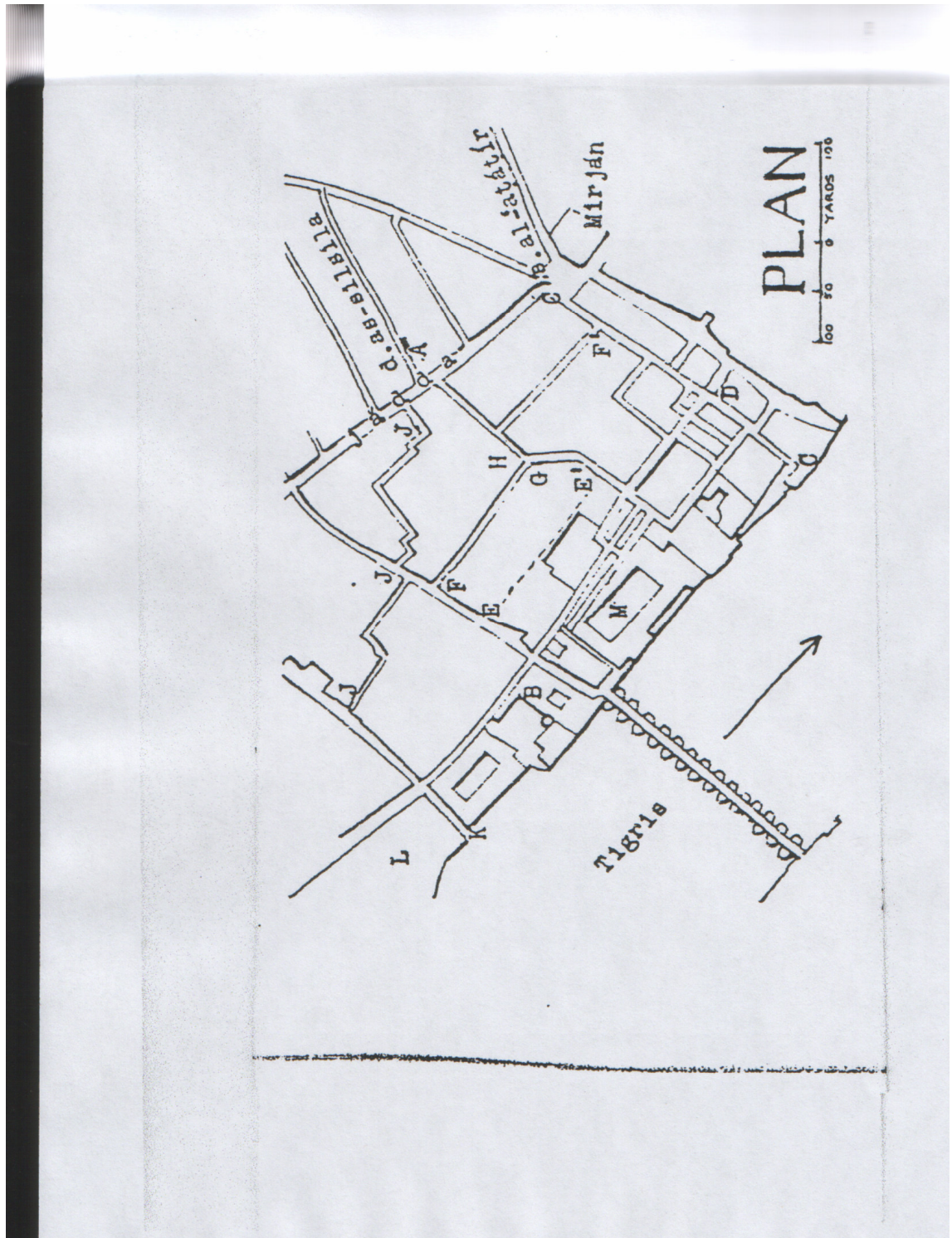

Medrese'de ders, (XIII. yy.)

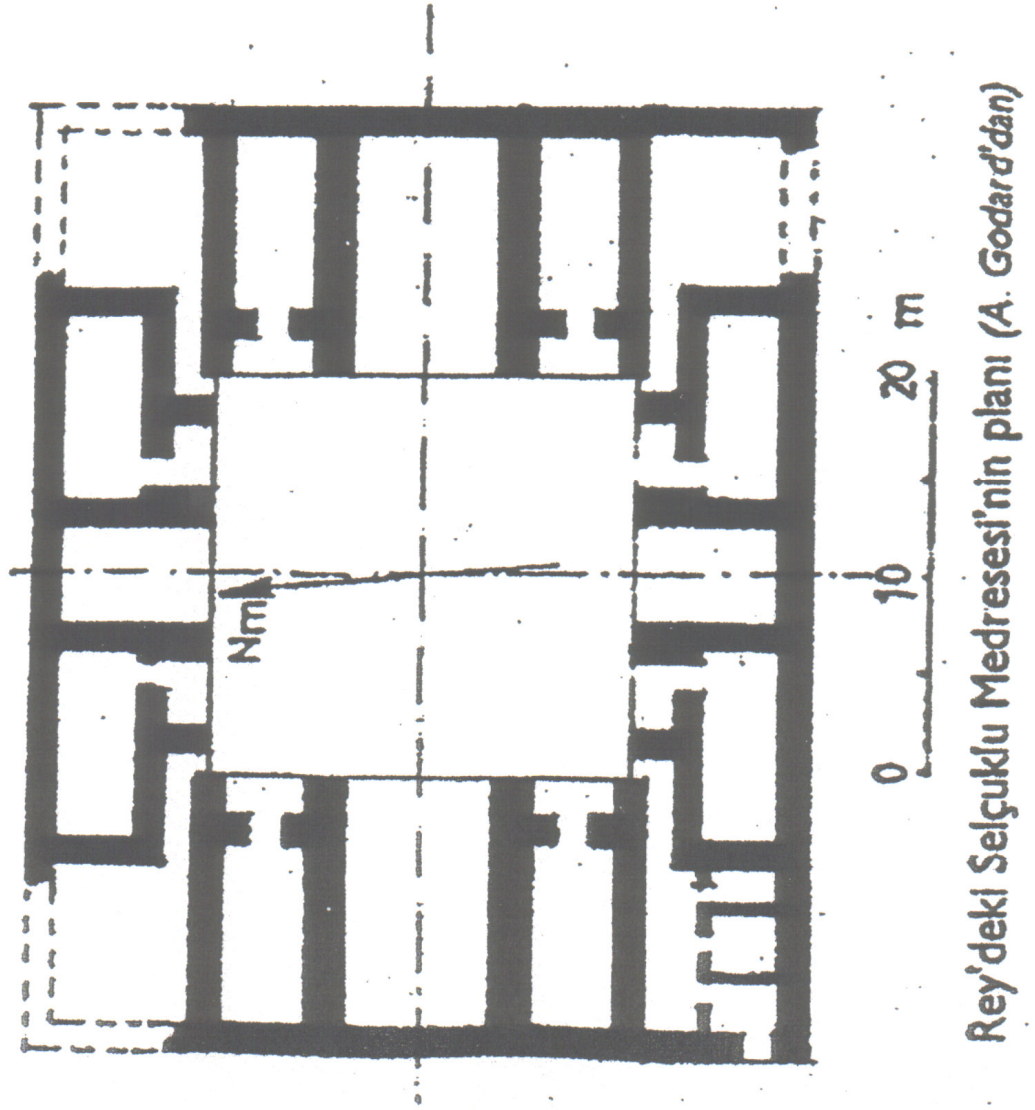
EK-I, Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim, *Türkler*, c.7, s.722,
(Ahmet Ocak)

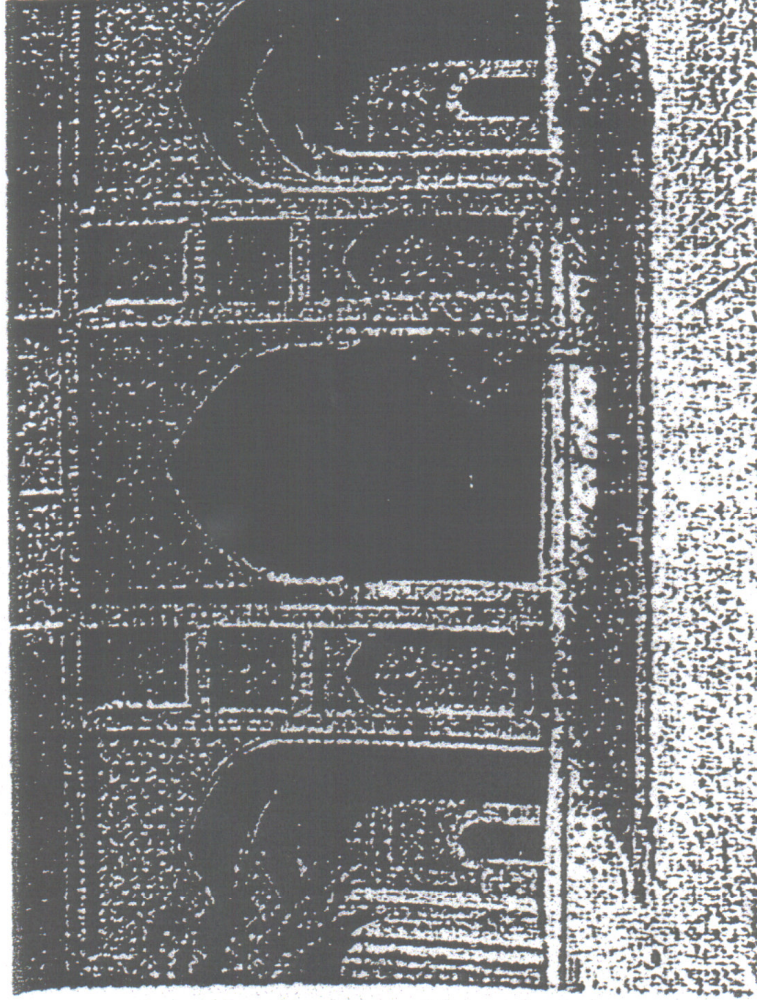
EK-II The Nizamiyyah Schools And Their Scientific and social Effects (Noorollah Kassai)

EK- III, Miscellaneous Communications The Nizamiya Madrasa and Baghdad
 Topography Journal of the Koyal Hsiate Joelety (S.3) s.609-614, 1928, GERMANY

EK- IV Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri *Türkler*, c.7, s.729
(Arslan Terzioğlu)

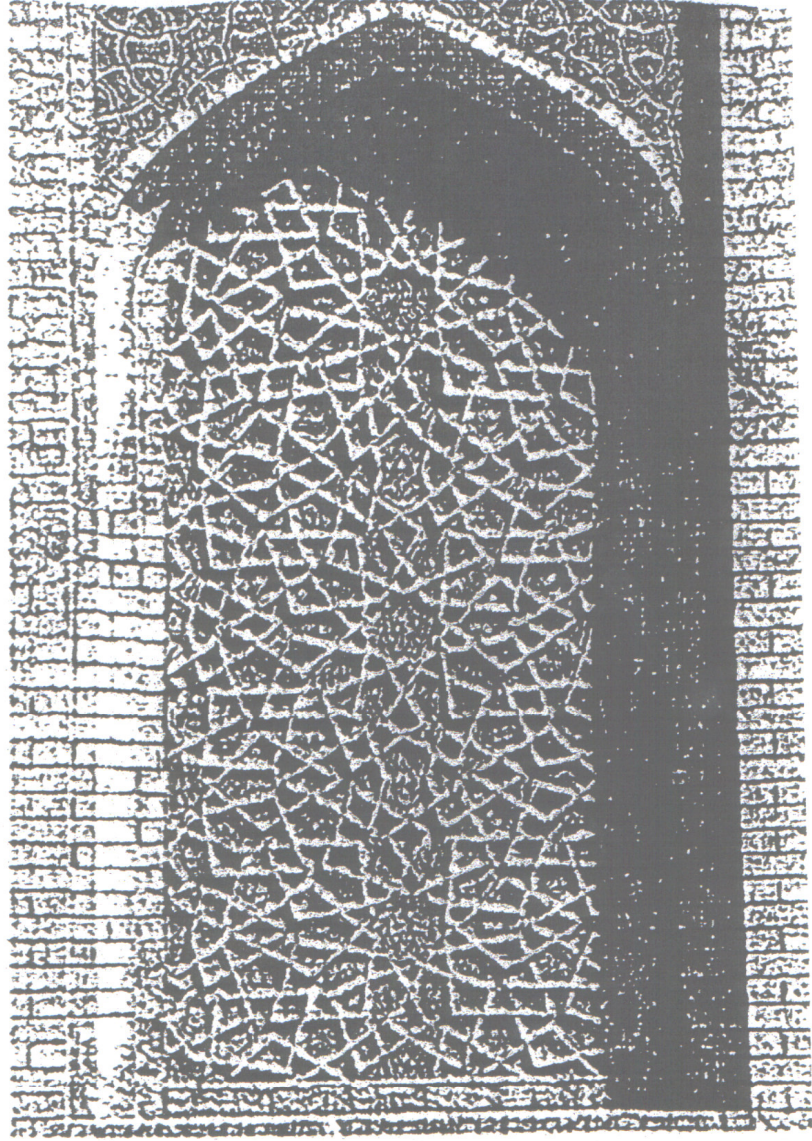

Irak, Bağdat, Mustansiriye Medresesi, avlu, giriş eyvanı,

(1232)

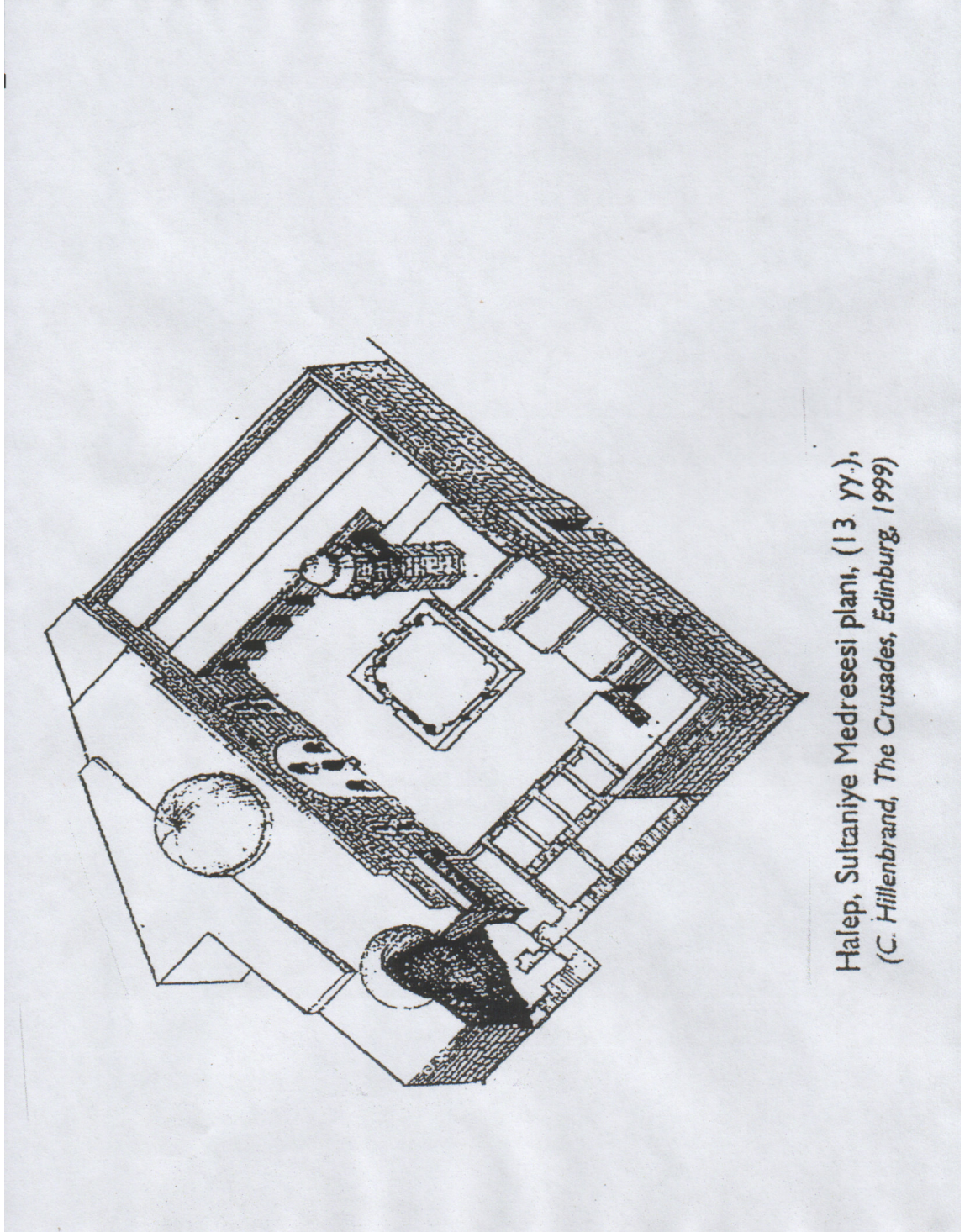
(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

EK- V. Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim, *Türkler*, c.7, s.722, (Ahmet Ocak)

Irak, Bağdat, Mustansiriye Medresesi, giriş
eyvan yanındaki niş, süsleme, (1232)
(Y. Karbendau, *L'architecture Sacrée L'islam*,
1997)

EK- VI, Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum ilişkisi, Türkler, c.7, s.359, (Omid Safi)

Halep, Sultaniye Medresesi planı, (13. yy.),
(C. Hillenbrand, *The Crusades, Edinburg, 1999*)

EK- VII. Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri *Türkler*, c.7, s.729
(Arslan Terzioğlu)

Rey, Medrese, mihrap süslemelerinden ayrıntı, (M. Cezar, 1977)

EK- VIII, Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri *Türkler*, c.7, s.729
(Arslan Terzioğlu)

ÖZET

Selçuklular İslam Dünyası'na indikleri zaman, bu coğrafyanın siyasî ve dinî bir kargaşa içerisinde yüzdüğüne şahit olmuşlardı. Siyasî ve dinî otorite başlıca üç parçaya bölünmüştü. Bağdat'ta Sünnî Abbasî Hilafeti, Mısır'da Şiî Fatımî Hilafeti ve Endülüs'te Emevi Hilafeti hüküm sürüyordu. Bu siyasî ve dinî otorite parçalanmışlığının yanında bir de mezhep kargaşası yaşanıyordu.

Selçuklular'ın İslam Dünyası'na yaptıkları en büyük hizmet bu kargaşayı ortadan kaldırarak, devlet-ümme bütünlüğünü sağlamışlar ve bugünkü İslam âleminin dini düşünce ve fikir bakımından şekillenmesinin temellerini atmışlardır.

Nizamiye Medreselerinin ilki Büyük Selçuklu Hükümdarı AlpArslan'ın izniyle vezir Nizamü'l-mülk tarafından 1067 tarihinde Bağdad'ta kurulmuştur. Daha sonra Nizamiye Medreseleri manzumesi olarak Selçuklu Devleti'nde, şehirlerde hatta köylere varıncaya kadar inşa edilmiştir.

Nizamiye Medreseleri İslam Eğitim Tarihi'nde bir çığır aşmış ve kendi adına bir ekol oluşturmuştur. Vermiş olduğu eğitim ile dünyanın ilk üniversitesi kabul edilen bu okullar, eğitim sisteminde var olan alışkanlıkları değiştirmiş ve bu alanda köklü değişiklikler yapmıştır. Eğitim tarihinde İlk defa öğrencinin iâşesinin karşılandığı, yatılı, burslu eğitim aldığı, hocalara devamlı ücret bağlanması gibi bir sistem kurulmuştur. Medreseler öğrencileri, hocaları, yardımcı hizmetleri ve kütüphaneleri ile kompik bir sistem oluşturmuştur.

ABSTRACT

When Seljuks came to world of Islam, they attested that this geography was in political and religious confusion. The politic and religious authorities were divided in three parts. The Caliphate of Sünni Abbasi in Baghdad, the Caliphate of shiite Fatimî in Egypt and the Caliphate of Emevî in Endülüs, were reigning. There was also a sect confusion beside this political and religious authority disintegration.

The best service of Seljuks for the world of Islam was ensuring the totality of government-community by removing this confusion and laid the foundations of forming today's Islam world from religious thought and idea point of view.

The first Muslim Theological Schools of Nizamiye was built in Baghdad in 1067 by vizier Nizamü'l-mülk with the permission of Alparslan, the Monarch of Great Seljuk. Then, it was built as series of Muslim Theological Schools of Nizamiye in the cities and also in the villages of state of Seljuk.

The Muslim Theological Schools of Nizamiye started a new method in the History of Islam Education and formed a style in the name of itself. These schools that were accepted as the first university of the world because of their education, changed the customs in the education system and made basic changes in this area. A system was formed that paid the subsistence of the students, paid salary to the teachers regularly, with dormitory and scholarship in the History of Education for the first time. The Muslim Theological Schools formed a complicated system with students, teachers, emergency services and libraries.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned II*, 252–407.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997⁷.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a Kadar)*, İstanbul 1999.
- Anadol, Cemal – Abbaslı, Nazile - Abbasova, Fazile, *Türk Kültür Ve Medeniyeti*, Bilge Karınca Yay. İstanbul 2002¹.
- Aslanapa, Oktay “Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri”, *Türk Kültürü*, Say.12, Ankara 1963.
- _____, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1997⁴.
- _____, “Türkler (Türk Sanatı)”, *İA*, XII/11, 627–660.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Ateş, Ahmed, “Nizamî”, *İA*, .IX, 318–327.
- Atçeken, Zeki, “Osmanlılar Zamanına Ulaşan Selçuklu Medreseleri ve Müderrisleri” *Türkler*
Ankara 2002, VII. 576–594.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, Ankara 1974.
- Belâzurî, Ahmed B. Yahya, *Fütûhu'l-Büldan* (trc. Mustafa Fayda) Ankara 1987.
- Barthold W, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çvr. Fuat Köprülü), TTK, Ankara 1997.
- Bernard Lewis, “İsmaililer”, *İA*, VII, 1122–1128.
- Bayraklı, Bayraktar, *İslam'da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, M.Ü. İlahiyat
Fak. Vakfı. Yayınları, İstanbul 1996.
- Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen–Öğrenci münasebetleri*, M.Ü. İlahiyat
Fak.
Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Baysun, M.Cavid, “Mescid”, *İA*, X, 47–50.
- Beyhakî, İbn Funduk Ali, *Tarih-İ Beyhak* (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran 1938.
- Bilhan, Saffet “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf
Belgesi”, *AÜEBFD*, c.XV, Say.2, Ankara 1982, 121–124.
- Bolay, S.Hayri, *Aristo Metafiziği İle Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul 1986.
- Buharî, Ebu Abdillah Muhammed B. İsmail, *El-Camiu's-Sahih*, İstanbul 1979.
- _____, *Sahih-İ Buhari Muhtasarı Tecrid-İ Sarih Tercümesi*, (trc. Kamil Miras), Ankara 1982.

- _____, Buhari, Seçme Hadisler, DİB, Sayı:125, Ankara 1979.
- Bundarî “Zübdetü’n-Nusra Ve Nuhbetü’l-Usra” (çvr. Kıvameddin Burslan), *Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Canan, İbrahim, *Çocuk Terbiyesi*, İstanbul 1993.
- Çenkçiler, Ali Yakup, “Tefsir” *DĞİT*, İstanbul–1986, III, 395–407.
- Cerrahoğlu, İsmail “Abdullah B. Mesud”, *DİA*, I, 114–117.
- Cevat, Mustafa “ Bağdat Nizâmiye Medresesi ”, *Sumer*, 9/2, Bağdad 1953, s. 342.
- Coşkun, Alptekin, “Büyük Selçuklular”, *DĞİT*, İstanbul 1989, VII, 93–211.
- Çağrı, Mustafa “Gazzâli”, *DİA*, V. 530–534.
- _____, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1991.
- _____, *İslam Düşüncesinde Ahlakı, İslam Felsefesi*, İfav Yayıncılık, İstanbul 1989.
- Çamdibi, H. Mahmut, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *Din Eğitime Giriş*, (Robert J. Braidwaad), İfav Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, “İmam Gazzali’den Din Eğitimi Ders notları”, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Yayınları İstanbul 1982.
- Çelebi, Ahmet, *İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çvr. Ali Yardım) İstanbul 1983.
- _____, “Abbasiler Devri” *DĞİT*, İstanbul 1989, III, 15–317.
- Çelik Mehmet, “Selçuklular’ın Ayrılıkçı Cereyanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri”, Ankara 1998. 321–342.
- Çetin, Altan, “İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler”, *Dini Araştırmalar Osmanlı Özel Sayısı*, Ankara 1999, II, Say.5, 177–201.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1983
- Dağ, Mehmet - Hıfzırrahman Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, MEB, Ankara 1974.
- Ebu’l Alâ el- Mevdûdi, *Selçuklular Tarihi I* (çvr. Ali Genceli), Ankara 1971.
- Ergün, Mustafa “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme” *AKÜY*. Ankara 2002.
- Esin, Emel “Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim’in (H.440–601 / M.1052–68), Semerkant’da Yaptırdığı Abideler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1979, c. VIII, 38-40
- _____, “Muyanlık” Uygur “Buyan” Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han İle Medreselerine Geçiş” *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972.
- Eyice, S, “Mescid”, *İA*, İstanbul 1993, VIII, 51–55.

- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, (çvr. K.Turhan), İstanbul 1992.
- Faruque, M, “The Development Of Istitution Of Madrasah And The Nizamiyah Of Bagdad”
Islamic Studies XXVI, Say.3, İslamabad 1987.
- Fatimiler, *Tarihu'd-Devleti'l- Fatimîye*, “Fatimiler”, *DGBİT*, V, 79–308.
- Fazlurrahman, *İslam* (çvr. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın), İstanbul 1993.
- Gazzâlî, Zeynu'd-Din İmam, *İhyau Ulumi'd-Din*, (çvr. A.Serdaroğlu), İstanbul 1975, I.
- Graefe, E. “Fatimîler”, *İA*, İstanbul 1974, IV. 521–525.
- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim*, TTK, Ankara 1997, VII. Dizi, Sayı,152.
- Günaltay M.Şemseddin, “Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Ekonomik Ve Dini Durumu” *Bellekten*, VII/25 Ankara 1943 s.65.
_____, *İslam Tarihinin Kaynakları*, (Haz. Yüksel Kanar), İstanbul 1991.
- Güzel, Abdurrahim, “Tahafüt” *İA*. VIII. 486–489.
- İbn Haldun, *Mukaddime II*, (çvr. Zakir Kadri Ugan) MEB, Yay. İstanbul 1991.
- İbn Mace *Tercemesi Ve Şerhi*, (trc. Haydar Hatipoğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı, Yay, Ankara 1982.
- İbnü'l-Adim, Kemaleddin Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Buğyatü't-taleb fi Târih-i Halep*
(Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleeri, Yay. Ali Sevim), Ankara 1976.
_____, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Buğyetü't-taleb fi Tarih-i Halep (Seçmeler)*, Çeviri,
notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Ankara 1989².
- İbnü'l- Esir, Ali b. Muhammed, *el- Kâmil fi't-Tarih* (nşr. C.J. Tornberg), Leiden 1851-1876,
c. IX-XII, Trk, trc.A. Özaydın- A. Ağırakça, *İslam Tarihi el- Kâmil fi't-Tarih, Tercümesi*, IX-XII, İstanbul 1987.
- İbn Sahnun, Eğitim ve Öğretim Esasları, (çvr: Bayraktar, M. Faruk), M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı
Yayınları İstanbul 1996.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1992.
_____, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953.
_____, “Nizamü'l-Mülk” *İA*, c.IX, 329–374.
_____, “Sultan Melikşah” *İA*, c.IX, 162–166.
- Kandemir, M.Yaşar “Ali” *DİA*, c.II, 371–374.
- Kaşgarlı, Mahmut, *Divan-u Lügatit Türk*, (çvr. Besim Atalay), TTK, Ankara 1991, c.I
- Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul 1983.

- _____, *İslami Ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, MÜİF. Yay, İstanbul, 1985.
- _____, “Eğitim” *DĞİT*, İstanbul–1990, c.XIV, 69–117.
- _____, *İslam Müesseseler Tarihi*, İstanbul 1991.
- _____, “Tarih Boyunca Cami ve Gördüğü Hizmetler”, *Diyanet Der.*1986, XXII/ 4, 8–10.
- Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi Ve Farabi Mantığı*, İstanbul 1970.
- Kettani, Muhammed Abdülhay, *Et-Teratibu'l-İdariyye Hz.Peygamber'in Yönetimi*, (çvr:Ahmet Özel), İstanbul 2003,c.I.
- Köprülü, M. Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, VII/27, 1943, s.379–521.
- _____, *Harizmşahlar*, Ankara 1976.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I, Kuruluş Devri*, Ankara 1989.
- _____, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul,1976.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III, Alpaslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara–1989².
- _____, “Alpaslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1975.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1979.
- Makdisî, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası Ve Hıristiyan Batı*, (çvr. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi I-II*, (çvr. M.S. Mutlu), TDV Yayınları, İstanbul 1966.
- _____, *İslama Giriş* (çvr. C. Aydın), TDV Yay. Ankara 1996.
- Mustafa Cevat, “Bağdat Nizamiye Medresesi”, *Sumer*, c.9/2, Bağdad 1953.
- Müneccimbaşı, Ahmed B. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I-II* (nşr. Ali Öngül), İzmir–2000–2001.
- Naşabî, Hişam, *Eğitim Kurumları, İslam Şehri*, (Haz. R.B.Serjeant, çvr. Elif Topçugil), İstanbul 1997.
- Nizamü'l-Mülk, Hasan b.Ali, *Siyasetnâme*, (çvr. N.Bayburtlugil), İstanbul 1981.
- Parladır, Selahaddin, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 1996.
- Pederson, Johs “Mescid”, *İA*, c.VIII, 1–7.
- Rudanî, Muhammed B. Süleyman, *Büyük Hadis Külliyyatı I*, (çvr. Naim Erdoğan),

İstanbul 1996, 52–65.

Ocak, Ahmet, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim” *Türkler* Ankara 2002

c.VII 721–725.

_____, “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce”, *Türkler*, VII, 429–438.

Öngül, A. “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”

Celal Bayar Üniversitesi, S.B.E, Manisa 2003 / 2, 78.

_____, *Urfa Tarihi, İslam fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar (639-1517)*, Manisa 2004

Önkal, Ahmed, “Asr-I Saadette Mescid’in Önemi Ve Yaptığı Görevler”, *Diyanet Dergisi*

1983, XIX/3, 49–55.

Özkan, M. “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Edebiyat”, *Türkler*, VII, 636–670.

Sabûnî, M.A, *Ahkâm Tefsiri*, (çvr. Mazhar Taşkesenlioğlu), İstanbul 1984.

Sadreddin Ebu’l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbâru’l- Devleti’s – Selçûkiyye* (nşr. M Muhammed İkbâl), Lahor 1933, (trc.Necati Lugal), TTK, Yay. Ankara 1943.

Safı, Omîd “Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi” (çvr. Bülent Keneş), *Türkler*, Ankara 2002, c.VII, 352–360.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1993.

Sevim, A- Merçil, E., *Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1995.

Sevim, A, *Malazgrit Meydan Savaşı*, Ankara 1971.

Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983.

_____, *Salâhaddin Eyyûbi Ve Devlet*, İstanbul 1987.

_____, “İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış (Başlangıçtan H.IV./

M. X.Asrın Sonlarına Kadar)”, *İTED* İstanbul 1979 VII/ 3–4, s.1–29.

_____, “Tercüme Faaliyetleri - İslam Felsefesinin Doğuşu ve Gelişmesi-Batınîlik” *DGİT*, İstanbul 1989 c.III, .456–482.

_____, “Eyyubiler”, *DGBİT*, c.VI. 305–424.

Talas M.Asad, *Nizamiye Medresesi Ve İslam’da Eğitim-Öğretim*, (çvr. Sadık Cihan) Samsun 2000.

Taşdemirci, Ersoy, “Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları”, *Erciyes Ün. Sos. Bil.*

Dergisi, Say.2, Kayseri 1989.

Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi*, İstanbul 1991.

Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.

_____, *Selçuklular Tarihi*, İstanbul- 1971.

_____, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1977², c.I.

- Tütüncü, Mehmet, *Türk- İslam Eğitimcisi Zernûci (Batılı Eğitimcilerle Mukayeseli Olarak)*, İzmir İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İzmir 1991.
- Unat, F. Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB. Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.
- Ülkütaşır, M. Şakir. “Eğitim Tarihimizde Sıbyan Mektepleri” *Türk Kültürü*, Say.33, İstanbul 1965.
- Yavuz, Kerim, *Din Eğitimi Dersleri*, Erciyes ÜİF, Kayseri 1991.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, TDV Yay, Ankara 2002.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasiler” *DİA*, c.I, 31–48.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler” *DİA*, c.XI, 87–104.
- Yurdaydın H.Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, MEB, Yay, Ankara 1982.